

श्रीमद्भाष्येण
किष्किन्धाकाण्ड
द्वन्विंशः

वाविळ् रामस्वामिशस्त्रुलु अण्ड सन्स
२९२, एस्लनेड,
चेन्नपुरी.

All Rights Reserved.

[Price Re. 1-0]

KIRKINDHAKANDAM

OF

SRIMADRAMAYANAM

MADRAS:

V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS

292, Esplanade.

1939.

All Rights Reserved.

PRINTED AT
THE 'VAVILLA' PRESS,
MADRAS.—1929.

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमद्वाल्मीकिर मायणे

॥ किष्किन्धाकाण्डः ॥

चेन्नपुर्या

वाविल्ल रामस्वामिशास्त्रुल अण्ड सन्त

इत्येतैः प्रकटितः

१९२९.

All Rights Reserved.

चेन्नपुरीस्थे
वाविळ्ळमुद्रणालये
सम्पुद्रितः.

॥ श्रीरामायणं किष्किन्धाकाण्ड फलश्रुतिः ॥

सुग्रीवसख्य मारभ्य यावद्वालिनिरुद्धनम् ।

श्रुत्वा विजयमाप्नोति मुच्यते जारदोषतः ॥

दण्डादन्यं न पश्यामीत्यतैकादश मक्षरम् ।

श्रुत्वा मर्त्यं स्वप्रकाशो लक्ष्मीलोक मवाप्नुयात् ॥

अभिषेकञ्च रामेण रुमायाः प्राप्ति मुत्तमाम् ।

सुग्रीवस्य जयं श्रुत्वा राज्यलाभमवाप्नुयात् ॥

वाक्य मात्महितं चैवेत्यत्र द्वादशवर्णकम् ।

श्रुत्वा रामप्रसादेन सोऽमृतत्वमवाप्नुयात् ॥

किष्किन्धाकाण्डपठनात्तदर्थश्रवणादपि ।

सर्वदा सर्वलोकेषु कामचारो भवेन्नरः ॥

॥ श्रीः ॥

सर्गादीनां सर्वेषां श्रीरामायणपारायणादौ

॥ कर्तव्यपूजाविधानम् ॥

आचम्य । प्राणानायम्य । ममोपात्त....शुभे शोभने मुहूर्ते
 अस्यां शुभतिथौ श्रीसीतालक्ष्मणभरतशत्रुघ्न हनुमत्समेत श्रीरामचन्द्र-
 देवताप्रीत्यर्थं यावच्छक्तिध्यानावाहनादिषोडशोपचारपूजां करिष्ये ॥
 आदौ निर्विघ्नेन परिसमाप्त्यर्थं गणाधिपतिपूजां करिष्ये ॥ तदंगत्वेन
 कलशपूजां करिष्ये ॥ कलशपूजां गणपतिपूजां च कृत्वा ॥

वैदेहीसहितं सुरद्रुमतले हैमे महामंटपे
 मध्ये पुष्पकमासने मणिमये वीरासने सुस्थितम् ।
 अग्रे वाचयति प्रभञ्जनसुते तत्त्वं मुनिभ्यः परं
 व्याख्यातं भरतादिभिः परिवृतं रामं भजे श्यामलम् ॥

ततश्श्रीमत्कोशोपरि श्रीरामध्यानावाहनादिनैवेद्यांतपूजा-
 विधेया ॥ श्रीरामचन्द्रदेवताभ्यां नमः ॥ ध्यानावाहनादिषोडशोप-
 चारपूजां च कृत्वा ॥

॥ श्रीमद्रामायणपारायणारम्भक्रमः ॥

सद्रूपसकाशालम्बोपदेशोवक्ष्यमाणरीत्या श्रीरामायणपारायणं
 कुर्यात् । ~~कालौ संकीर्त्य~~—

अस्य श्रीरामायणमहामंत्रस्य वाल्मीकि भगवान् ऋषिः -
 अनुष्टुप्छन्दः - श्रीसीतालक्ष्मणभरतशत्रुघ्न हनुमत्समेत श्रीरामचन्द्रो
 देवता - रां बीजं - श्रीं शक्तिः - मं कीलकं - मम श्रीसीतालक्ष्मणे-
 भरतशत्रुघ्नहनुमत्समेतश्रीरामचन्द्रप्रसादसिद्ध्यर्थं पारायणजपे विनि-

योगः - रां अंगुष्ठाभ्यान्नमः - रीं तर्जनीभ्यां स्वाहा - हूं मध्य-
माभ्यां वषट् - रैं अनामिकाभ्यां हुं - रौं कनिष्ठिकाभ्यां वौषट् - रः
करतलकरपृष्ठाभ्यां फट् - रां हृदयाय नमः - रीं शिरसे स्वाहा - हूं
शिखायै वषट् - रैं कवचाय हुं - रौं नेत्रत्रयाय वौषट् - रः अस्त्राय
फट् ॥ लोकत्रयेण दिग्बन्धः ॥

ध्यानम् :—

कालांभोधरकांतिकांतमनिशं वीरासनाध्यासिनं
मुद्रां ज्ञानमयीं दधान मपरं हस्तांबुजं जानुनि ।
सीतां पार्श्वगतां सरोरुहकरां विद्युन्निभां राघवं
पश्यंतं मकुटांगदादिविविधाकल्पोज्ज्वलांगं भजे ॥

॥ अथ मानसिकपूजा ॥

लं पृथिव्यात्मने श्रीरामचन्द्रपरब्रह्मणे गंधं समर्पयामि - हुं
आकाशात्मने श्रीरामचन्द्रपरब्रह्मणे पुष्पं समर्पयामि - यं वाय्वात्मने
श्रीरामचन्द्रपरब्रह्मणे धूपमाग्रापयामि - रं अग्न्यात्मने श्रीरामचन्द्र-
परब्रह्मणे दीपं दर्शयामि - वं अमृतात्मने श्रीरामचन्द्रपरब्रह्मणे अमृ-
तोपहारं समर्पयामि - सं सर्वात्मने श्रीरामचन्द्रपरब्रह्मणे सर्वाप-
पूजास्समर्पयामि - इति मानसिकपूजा ॥

मूलमंत्रः—

धर्मात्मा सत्यसंधश्च रामो दशरथि र्यदि ।
पौरुषे चा प्रतिद्वंद्वशरैर्न जहि रावणिम् ॥

इति यत्शक्ति जपित्वा श्रीरामायणपारायणं कुर्यात् ॥ अन-
तरं पुनः ध्यानं मानसिकपूजां हृदयादिन्यासं च कुर्यात् - लोकत्रयेण
दिग्विमोकः ॥

गुह्यातिगुह्यगोप्ता त्वं गृहाणास्मत्कृतं उपम् ।
सिद्धिं भवतु मे देव ! त्वत्प्रसादा द्रघूद्वह ! ॥

श्रीवैष्णवानां

॥ श्रीमद्रामायणपठनोपक्रमानुसंधेयक्रमः ॥

प्रथमतः(रामानुज) श्रीशैलेशेल्यादि स्वस्वसंप्रदाय निर्वाहकाचार्यानु-
संधानम् । ततः 'लक्ष्मीनाथे' त्थारभ्य 'प्रणतोऽस्मिनित्य' मिल्यंतम् ।
अनंतरं श्रीशैलपूर्णविषयम् 'पितामह'स्येति श्लोकमारभ्य श्रीभाष्य-
कारप्रभृतिस्वाचार्यपर्यंत विषया रसांप्रदायिकश्लोका अनुसंधेयाः ॥
बद्धा श्रीधरादिस्वाचार्यपर्यंताः प्रतिव्यक्तिश्लोका अनुसंधेयाः ॥

ततः —

कूजंतं रामरामेति मधुरं मधुराक्षरम् ।

आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ॥

१

वाल्मीकेर्मुनिसिंहस्य कवितावनचारिणः ।

शृण्वन् रामकथानादं को न याति परां गतिम् ॥

२

यः पेबन्सततं रामचरितामृतसागरम् ।

अतृप्त स्तं मुनिं वन्दे प्राचेतस मकलमषम् ॥

३

गोष्पदीकृतवारारिं मशकीकृतराक्षसम् ।

रामायणमहानालारन्नं वन्देऽनिलात्मजम् ॥

४

- अञ्जनानन्दनं वीरं जनकीशोकनाशनम् ।
 कपीश मक्षहन्तारं वन्दे लङ्काभयंकरम् ॥ ५
- मनोजवं मारुततुल्यवेगं जितेन्द्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठम् ।
 वातात्मजं वानरयूथमुख्यं श्रीरामदूतं शिरसा नमामि ॥ ६
- उलङ्घय सिन्धोस्सलिलं सलीलं यशोकवर्हिं जनकात्मजायाः ।
 आदायतेनैव ददाह लङ्कां नमामि तं प्राञ्जलि राज्ञन्नेयम् ॥ ७
- आञ्जनेयमतिपाटलाननं काञ्चनाद्रिकमनीयविग्रहम् ।
 पास्त्रिजाततरुमूलवासिनं भावयामि पवमाननन्दनम् ॥ ८
- यत्रयत्र रघुनाथकीर्तनं तत्रतत्र कृतमस्तकाञ्जलिम् ।
 बाष्पवारिपरिपूर्णलोचनं मारुतिं नमत राक्षसान्तकम् ॥ ९
- वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथात्मजे ।
 वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना ॥ १०
- तदुपगतसमाससन्धियोगं सममधुरोपनतार्थवाक्यवद्धम् ।
 रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च वधं निशामयध्वम् ॥ ११
- श्रीराघवं दशरथात्मज मप्रमेयं सीतापतिं रघुकुलान्वयरत्नदीपम् ।
 आजानुबाहु मरविन्ददळायताक्षं रामं निशाचरविनाशकरं नमामि ॥
- वैदेहीसहितं सुरद्रुमतले हैमे महामण्डपे
 मध्येपुष्पकमासने मणिमये वीरासने सुस्थितम् ।
 अग्रे वाचयति प्रभञ्जनसुते तत्त्वं मुनिभ्यः परं
 व्याख्यान्तं भरतादिभिः परिवृतं रामं भजे श्यामलम् ॥ १३
- ततो यथाशक्ति श्रीकोशोपरि भगवदाराधनं कर्तव्यम् ॥

॥ पारायणसमापनक्रमः ॥

एवमेतत्पुरावृत्त माख्यानं भद्र मस्तु वः ।
 श्रुत्याहरत विस्रब्धं बलं विष्णोः प्रवर्धताम् ॥
 लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराभवः ।
 येषामिन्दीवरश्यामो हृदये सुप्रतिष्ठितः ॥
 काले वर्षतु पर्जन्यः पृथिवी सस्यशालिनी ।
 देशोऽयं क्षोभरहितो ब्राह्मणा स्सन्तु निर्भयाः ॥
 कावेरी वर्धतां काले काले वर्षतु वासवः ।
 श्रीरङ्गनाथो जयतु श्रीरङ्गश्रीश्च वर्धताम् ॥
 स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयन्तां न्याय्येन मार्गेण महीं महीशाः ।
 गोब्राह्मणभ्य इशुभमस्तु नित्यं लोका स्समस्ता स्सुखिनो भवन्तु ॥
 मङ्गलं कोसलेन्द्राय महनीयगुणान्वधये ।
 चक्रवर्तितनूजाय सार्वभौमाय मङ्गलम् ॥
 वेदवेदान्तवेद्याय मेघश्यामलमूर्तये ।
 पुंसां मोहनरूपाय पुण्यश्लोकाय मङ्गलम् ॥
 विश्वामित्रान्तरङ्गाय मिथिलानगरीपतेः ।
 भाग्यानां परिपाकाय भव्यरूपाय मङ्गलम् ॥
 पितृभूक्ताय सततं भ्रातृभि स्सहसीतया ।
 नन्दिताखिललोकाय रामभद्राय मङ्गलम् ॥
 लक्ष्मणाकेतवासाय चित्रकूटविहारिणे ।
 सेव्या सर्वयमिनां धीरोदाराय मङ्गलम् ॥

- सौमित्रिणा न्नं जानक्या चापवाणासिधारिणे ।
 संसेव्याय सदाभक्त्या स्वामिने मम मङ्गलम् ॥ ११
- दण्डकारण्यवासाय खण्डितामरशत्रवे ।
 गृध्रराजाय भक्ताय मुक्तिदायास्तु मङ्गलम् ॥ १२
- सादरं शबरीदत्तफलमूलाभिलाषिणे ।
 सौलभ्यपरिपूर्णाय सत्त्वोद्विक्ताय मङ्गलम् ॥ १३
- हनुमूत्समवेताय हरीशाभीष्टदायिने ।
 वालिप्रमथनायास्तु महाधीराय मङ्गलम् ॥ १४
- श्रीमते रघुवीराय सेतूलङ्घितसिन्धवे ।
 जितराक्षसराजाय रणधीराय मङ्गलम् ॥ १५
- आसाद्य नगरीं दिव्यामभिषिक्ताय सीतया ।
 राजाधिराजराजाय रामभद्राय मङ्गलम् ॥ १६
- मङ्गलाशासनपरैर्मदाचार्यपुरोगमैः ।
 सर्वैश्च पूर्वैराचार्यैस्सत्कृतायास्तु मङ्गलम् ॥ १७
- [कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्याऽऽत्मनावा प्रकृते स्वभावात् ।
 करोमि यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयामि ॥]

ततः 'पितामह' स्येत्यारभ्य स्वाचार्यान्तांश्लोका अनु-
 सन्धेयाः ॥

श्रीसार्तमध्वादीनां श्रीमद्रामायण

॥ पठनोपक्रमानुसन्धेयक्रमः ॥

शुक्लांबरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।

प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ १

वागीशाद्या स्सुमनस स्सर्वार्थानां सुप्रक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्यास्स्युक्तं नमामि गजाननम् ॥ २

ततः श्रीमच्छङ्कराचार्यादि गुरुपरम्परानुसन्धेया ॥

दोर्भिर्युक्ता चतुर्भि स्फटिकमणिमयी मक्षमालां दधाना

हस्तेनैकेन पद्मं सितमपिच शुक्रं पुस्तकं चापरेण ।

भासा कुन्देन्दुशङ्खस्फटिकमणिनिभा भासमानाऽसमाना

सा मे वाग्देवतेयं निवसतु वदने सर्वदा सुप्रसन्ना ॥ ३

कूजन्तं रामरामेति मधुरं मधुराक्षरम् ।

आरुह्यकविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ॥ ४

वाल्मीकेर्मुनिसिंहस्य कवितावनचारिणः ।

शृण्वन् रामकथानादं को न याति परां गतिम् ॥ ५

यः पिबन् सततं रामचरितामृतसागरम् ।

अमृतं मुञ्चि तन्मे प्राचेतस मकलमषम् ॥ ६

गोष्पदीकृतवाराशिं मशकीकृतराक्षसम् ।

रामायणमहामालारत्नं वन्देऽनिलात्मजम् ॥ ७

अञ्जनानन्दनं वीरं जानकीशोकनाशनम् ।

कपीशमक्षहन्तारं वन्दे लङ्काभयङ्करम् ॥ ८

- उलङ्घयसिन्धोः संसलिलं सलीलं यशोक्वहिं जनकात्मजायाः ।
 आदाय तेनैव ददाह लङ्कां नमामि तं प्राञ्जलि राज्ञनेयम् ॥ ९
- आञ्जनेय मतिपाटलाननं काञ्चनाद्रिकमनीयविग्रहम् ।
 पारिजाततरुमूलवासिनं भावयामि पवमाननन्दनम् ॥ १०
- यत्रयत्र रघुनाथकीर्तनं तत्रतत्र कृतमस्तकाञ्जलिम् ।
 बाष्पवारिपरिपूर्णलोचनं मारुतिं नमत राक्षसान्तकम् ॥ ११
- मनोजवं मारुततुल्यवेगं जितेन्द्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठम् ।
 चातात्मजं वानरयूथमुख्यं श्रीरामदूतं शिरसा नमामि ॥ १२
- यः कर्णाजलिसंपुटै रहरह स्सम्यक्पिपवत्यादरा-
 द्वाल्मीके र्वदनारविंदगलितं रामायणाख्यं मधु ।
 जन्मव्याधिजराविपत्तिमरणै रत्यन्तसोपद्रवं
 संसारं स विहाय गच्छति पुमान्विष्णोः पदं शश्वतम् ॥ १३
- तदुपगतसमाससन्धियोगं सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम् ।
 रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च वधं निशामयध्वम् ॥ १४
- बाल्मीकिगिरिसंभूता रामसागरगामिनी ।
 पुनाति भुवनं पुण्या रामायणमहानदी ॥ १५
- श्लोकसारसमाकीर्णं सर्गकल्लोलसङ्कुलम् ।
 काण्डग्राहमहामीनं वन्दे रामायणार्णवम् ॥ १६
- वेदवेद्ये परेपुंसि जाते दशरथात्मजे ।
 वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना ॥ १७
- वैदेहिसहितं सुरद्रुमतले हैमे महामण्डपे
 मध्येपुष्पक मासने मणिमयै वीरासने सुस्थितम् ।

अग्रे वाचयति प्रभञ्जनसुते तत्त्वं मुनिभ्यः परं
व्याख्यान्तं भरतादिभिः परिवृतं रामं भजे श्यामलम् ॥ १८

धामे भूमिसुता पुरश्च हनुमान् पश्चात्सुमित्रासुत-
श्शत्रुघ्नो भरतश्च पार्श्वद्वयोर्व्यादिकोणेषु च ।
सुग्रीवश्च विभीषणश्च युवराट्तीरासुतो जाम्बवा-
न्मध्ये नीलसरोजकोमलरुचिं रामं भजे श्यामलम् ॥ १९

नमोऽस्तु रामाय स लक्ष्मणाय देव्यै च तस्यै जनकात्मजायै ।
नमोऽस्तु रुद्रेन्द्रयमानिलेभ्यो नमोऽस्तु चन्द्रार्कमरुद्गणेभ्यः ॥ २०

[ततश्श्रीकोशोपरि श्रीरामावाहनादिनैवेद्यान्तपूजा विधेया
पारायणावसाने च पुनः पूजा कर्तव्या ॥]

॥ पारायेणसमापनसभयानुसन्धेयक्रमः ॥

स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयन्तां न्याय्येनमार्गेण महींमहीशाः ।
गोब्राह्मणेभ्यश्शुभमस्तु नित्यं लोकास्समस्ताः सुखिनो भवन्तु ॥ १

काले वर्षतु पर्जन्यः पृथिवी सस्यशालिनी ।
देशोऽयं क्षोभरहिते ब्राह्मणाः स्सन्तुनिर्भयाः ॥ २

अपुत्राः पुत्रिणस्सन्तु पुत्रिणस्सन्तु पौत्रिणः ।
अधनाः स्सधनाः स्सन्तुजीवन्तु शरदां शतम् ॥ ३

चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरम् ।
एकैकं मक्षरं प्रोक्तं महापातकनाशनम् ॥ ४

शृण्वन् रामायर्णं भक्त्या यः पादं पदमेव वा ।

स याति ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मणा पूज्यते सदा ॥ ५

रामाय रामभद्राय रामचन्द्राय वेधसे ।

रघुनाथाय नाथाय सतिायाः पतये नमः ॥ ६

यन्मङ्गलं सहस्राक्षे सर्वदेवनमस्कृते ।

वृत्रनाशे समभवत्तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ७

यन्मङ्गलं सुप्रणस्य विनताऽकल्पयत्पुरा ।

अमृतं प्रार्थयानस्य तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ८

मङ्गलं कोसलेन्द्राय महनीयगुणाब्धये ।

चक्रवर्तितनूजायसार्धभौमायमङ्गलम् ॥ ९

अमृतोत्पादने दैत्यान् घ्नतो वज्रधरस्य यत् ।

अदितिर्मङ्गलं प्रादात्तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ १०

वीन्विक्रमान् प्रक्रमतो विष्णोरमिततेजसः ।

यदासीन्मङ्गलं राम तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ११

ऋतवस्सागराद्वीपा वेदा लोकादिशश्रुते ।

मङ्गलानि महाबाहो दिशन्तु तव सर्वदा ॥ १२

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्याऽऽत्मनावा प्रकृतेस्वभावात् ।

करोमि यद्यत्सकलं परस्मै श्रीराघवायेति समर्पयामि ॥ १३

॥ श्रीगायत्रीरामायणम् ॥

तपस्स्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदां वरम् ।
नारदं परिप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम् ॥

१

स हत्वा राक्षसान् सर्वान् यज्ञघ्नान् रघुनन्दनः ।
ऋषिभिः पूजित स्सम्यग्यथेन्द्रो विजयी पुरा ॥

२

विश्वामित्र स्स धर्मात्मा श्रुत्वा जनकभार्षितम् ।
वत्स राम धनुः पश्य इति राघव मब्रवीत् ॥

३

तुष्टावास्य तदा वंशं प्रविश्य स विशांपतेः ।
शयनीयं नरेन्द्रस्य तदासाद्यन्यतिष्ठत ॥

४

वनवासं हि संख्याय वासांस्याभरणानि च ।
भर्तार मनुगच्छन्त्यै सीतायै श्वशुरो ददौ ॥

५

राजा सत्यं च धर्मश्च राजा कुलवतां कुलम् ।
राजा माता पिता चैव राजा हितकरो नृणाम् ॥

६

निरीक्ष्य स मुहूर्ततु ददर्श भरतो गुरुम् ।
उदजे राम मासर्निं जटावल्कलधारिणम् ॥

७

यदि बुद्धिः कृता द्रष्टु मगस्त्यं तं महामुनिम् ।
अद्यैव गमने बुद्धिं रोचयस्व महायशाः ॥

८

भरतस्यार्यपुत्रस्य श्वश्रूणां मम च प्रभो ।
सृंगरूपमिदं व्यक्तं विस्मयं जनयिष्यति ॥

९

- गच्छ शीघ्र मितोरामसुग्रीवंतं महाबलम् ।
वयस्यं तं कुरुक्षिप्रमितो गत्वाऽद्य राघव ॥ १०
- देशकालौ प्रतीक्षस्व क्षममाणः प्रियाप्रिये ।
सुखदुःखसहः काले सुग्रीववशमोभव ॥ ११
- वन्द्यास्तेतु तपस्सिद्धास्तपसावीतकल्मषाः ।
प्रष्टव्यास्तेऽपिसीतायाः प्रवृत्तिं विनयान्वितैः ॥ १२
- स निर्जित्य पुरीं श्रेष्ठां लङ्कां तां कामरूपिणीम् ।
विक्रमेण महातेजा हनूमान् मारुतात्मजः ॥ १३
- धन्या देवा स्सगन्धर्वा स्सिद्धाश्च परमर्षयः ।
मम पश्यन्ति ये नाथं रामं राजीवलोचनम् ॥ १४
- मङ्गलाभिमुखी तस्य स्या तदाऽसीन्महाकपेः ।
उपतस्थे विशालाक्षी प्रयताहव्यवाहनम् ॥ १५
- हितं महार्थं मृदुपूर्वं संहितं व्यतीतकालायतिसंप्रतिक्षमम् ।
निशम्य तद्वाक्य मुपस्थितज्वरः प्रसङ्गवानुत्तरमेतदब्रवीत् ॥ १६
- धर्मात्मा रक्षसां श्रेष्ठ स्संप्राप्तोऽयं विभीषणः ।
लंकैश्वर्यं ध्रुवं श्रीमानयं प्राप्नोत्यकण्टकम् ॥ १७
- यो वज्रपाताशनिसन्निपातान्न चुक्षुभे नापि चचाल राजा ।
स रामबाणाभिहतो भृशार्तश्चचाल चापंचमुमोच वीरः ॥ १८
- यस्यविक्रममासाद्य राक्षसा निधनं गताः ।
तं मन्ये राघवं वीरं नारायणं मनामयम् ॥ १९

- नते ददृशिरे रासं दहन्तमरिवाहिनीम् ।
 मोहिताः परमास्त्रेण गान्धर्वेण महात्मना ॥ २०
- अग्नय देवताभ्यश्चब्राह्मणेभ्यश्च मैथिली ।
 वद्धाञ्जलिपुटा चेद मुवाचाभिसमीपतः ॥ २१
- चलनात्पर्वतेन्द्रस्य गणा देवाश्च कम्पिताः ।
 चचाल पार्वती चापितदाऽश्लिष्टमहेश्वरम् ॥ २२
- दाराः पुत्राः पुरं राष्ट्रं भोगाच्छादनभाजनम् ।
 सर्वमैवाविभक्तं नो भविष्यति हरीश्वरः ॥ २३
- या मेव रात्रिं शत्रुघ्नः पर्णशालां समाविशत् ।
 ता मेव रात्रिं सीताऽपि प्रसूता दारकद्वयम् ॥ २४
- इदं रामायणं कृत्स्नं गायत्रीबीजसंयुतम् ।
 त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २५

गायत्रीरामायणं संपूर्णम् ॥

॥ देवताप्रार्थना ॥

- शङ्काम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।
 प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ १
- रामाय रामभद्राय रामचन्द्राय वेधसे ।
 रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतये नमः ॥ २

॥ वाल्मीकिप्रार्थना ॥

कूजंतं रामरामेति मधुरं मधुराक्षरम् ।

आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ॥ १

वाल्मीकिर्मुनिसिंहस्य कवितावनचारिणः ।

शृण्वन् रामकथानादं कोनयाति परंगतिम् ॥ २

॥ अंजनेयप्रार्थना ॥

अंजनानन्दनं वीरं जानकीशोकनाशनम् ।

कंपीशं मक्षहंतारं वन्दे लङ्काभयंकरम् ॥ १

गोष्पदीकृतवारारिं मशकीकृतराक्षसम् ।

रामायणमहामालारत्नं वन्देऽनिलात्मजम् ॥ २

भनोजवं मारुततुल्यवेगं जितेन्द्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठम् ।

वातात्मजं वानरयूथमुख्यं श्रीरामदूतं शिरसा नमामि ॥ ३

॥ श्रीरामायणप्रशंसा ॥

श्रीमद्ब्रह्मतदेवं बीजं समलं यस्याङ्कुरश्चिन्मयः

काण्डैस्सप्तभि रन्वितोऽतिविततो ऋष्यालवालोदितः ।

पत्रैस्तत्त्वसहस्रकैस्सुविलसच्छाखाशतैः पञ्चभिः

स्वात्मप्राप्तिफलप्रदो विजयते रामायणस्वस्तरुः ॥

यः कर्णाजलिसंपुटै रहरह स्सम्यक् विपबत्यादरा-

द्वाल्मीकिं वेदनारविन्दगलितं रामायणाख्यं मधु ।

जन्मव्याधिजराविपत्तिमरणै रत्यन्तसोपद्रवं

संसारं स विहाय गच्छति पुमान्विष्णोः पदं शाश्वतम् ॥

वाल्मीकिगिरिसंभूता रामांभोनिधिसंगता ।

श्रीमद्रामायणी गंगा पुनातु भुवनत्रयम् ॥

॥ उमासंहितायां धर्मराजं प्रतिब्रह्मोक्तिः ॥

श्रीरामप्रातिपदिक मवशेनापि संगृणन् ।

मुक्तिं प्राप्नोति मनुजः किंपुन बुद्धिपूर्वकम् ॥

१

राशब्दोच्चारणादेव पातका देहपञ्जरात् ।

निर्यान्त्यायान्ति पापानि मवर्णादर्शनात्पुनः ॥

२

राशब्दोच्चारणे जाते वक्त्रात्पापं विगच्छति ।

मकारश्रवणे जाते भस्मीभावं गमिष्यति ॥

३

॥ तत्रैव तृतीयाध्याये उमां प्रतिशिवोक्तिः ॥

रामेति रामचन्द्रेति रामभद्रेति वा मनुम् ।

यावज्जीवं जपन्मर्त्यो जीवन्मुक्तो न संशयः ॥

१

रामायणस्य माहात्म्यं वक्तुं वर्षशतैरपि ।

अशक्यं विस्तरा द्रुक्तुं संक्षेपा द्रुचिमा सांप्रतम् ॥

२

रामायणस्य वाक्यंवा पादंवा पदमेववा ।

मुक्त्यन्तेतु प्रयुजानो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

३

रामायणकथामेव येशृण्वन्ति नरोत्तमाः ।

विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोक मनामयम् ॥

४

॥ तत्त्वसंग्रहरामायणे उत्तरकाण्डे एकविंशत्सर्गे द्वाविंशच्छ्लोकः ॥

संसारतापयुक्तानां जन्तूनां हतघेतसाम् ।

श्रीमद्रामायणाख्यानपीयूषं मेषजं स्मृतम् ॥

१

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

॥ प्रथमस्सर्गः ॥

स तां पुष्करणीं गत्वा पद्मोत्पलझषाकुलाम् ।
 राम स्सौमित्रिसहितो विललापाकुलेन्द्रियः ॥ १
 तस्य दृष्ट्वैव तां हर्षा दिन्द्रियाणि चकम्पिरे ।
 स कम्पवश मापन्न स्सौमित्रि मिद मव्रवीत् ॥ २
 “सौमित्रे ! शोभते पम्पा वैदूर्यविमलोदका ।
 फुलपद्मोत्पलवती शोभिता विविधैर्द्रुमैः ॥ ३
 सौमित्रे ! पश्य पम्पायाः काननं शुभदर्शनम् ।
 यत्र राजन्ति शैलाभाद्रुमास्सशिखरा इव ॥ ४
 मातुं शोकाभिसंतप्तं माधवः पीडयन्निव ।
 भरतस्य च दुःखेन वैदेह्या हरणेन च ॥ ५
 शोकार्तस्यापि मे पम्पा शोभते चित्रकानना ।
 व्यवकीर्णा बहुविधैः पुष्पैश्शीतोदका शिवा ॥ ६
 नळिनै रपि संछन्नाह्यत्यर्थं शुभदर्शना ।
 सर्पङ्ग्यालानुचरिता मृगाद्विजसमाकुला ॥ ७
 अधिकं प्रतिभात्येतन्नीलपीतं तु शाद्वलम् ।
 द्रुमाणां विविधैः पुष्पैः पस्तिमैः रिवापितम् ॥ ८
 [नाना प्रख्यातकुसुमैश्छन्ना भूर्भाति लक्ष्मण ! ॥]

२

श्रीमद्रामायणी-किष्किन्धाकाण्डे

पुष्पभारसमृद्धानि शिखराणि समन्ततः ।

लताभिः पुष्पिताग्राभि रूपगूढानि सर्वशः ॥

सुखानिलोऽयं सौमित्रे ! कालः प्रचुरमन्मथः ।

गन्धवां त्सुरभिर्मासो जातपुष्पफलद्रुमः ॥

पश्य रूपाणि सौमित्रे ! वनानां पुष्पशालिनाम् ।

सृजतां पुष्पवर्षाणि तोयं तोयमुचामिव ॥

प्रस्तरेषु च रम्येषु विविधाः काननद्रुमाः ।

वायुवेगप्रचलिताः पुष्पैरवकिरन्ति गाम् ॥

पतितैः पतमानैश्च पादपस्थैश्च मारुतः ।

कुसुमैः पश्य सौमित्रे ! क्रीडन्निव समन्ततः ॥

विक्षिपन्विविधाश्शाखानगानां कुसुमोत्कचाः ।

मारुतश्चलितस्थानै षट्पदैरनुगीयते ॥

मत्तकोकिलसन्नादैर्नर्तयन्निव पादपान् ।

शैलकन्दरनिष्क्रान्तः प्रगीतइव चानिलः ॥

तेन विक्षिपतात्यर्थं पवनेन समन्ततः ।

अमी संसक्तशाखाग्रा ग्रथिता इव पादपाः ॥

स एष सुखसंस्पर्शो वाति चन्दनशीतलः ।

गन्धमभ्यवहन्पुण्यं श्रमापनयनोऽनिलः ॥

अमी पवनविक्षिप्ता विनदन्तीव पादपाः ।

षट्पदै रनुकूजन्तो वनेषु मधुगन्धिषु ॥

गिरिप्रस्थेषु रम्येषु पुष्पवद्भिर्मनोरमैः ।

संसक्तशिखराश्शैला विराजन्ते महाद्रुमैः ॥

प्रथमसर्गः

३

पुष्पसंछन्नशिखरा मारुतोत्क्षेपचञ्चलाः ।

२०

अमी मधुकरोत्तंसाः प्रगृता इव पादपाः ॥

पुष्पिताग्रां स्तु पश्येमान्कर्णिकारांसमन्ततः ।

२१

हाटकप्रतिसंछन्ना न्नरान्पीताम्बरगुनिव ॥

अयं वसन्त स्सौमित्रे ! नानाविहगनादितः ।

२२

सीतया विप्रहीनस्य शोकसन्दीपनो मम ॥

मां हि शोकसमाक्रान्तं सन्तापयति मन्मथः ।

२३

हृष्टः प्रवदमानश्च मामाह्वयति कोकिलः ॥

एष नृत्यूहको हृष्टो रम्ये मां वननिर्झरे ।

२४

प्रणदन्मन्मथाविष्टं शोचयिष्यति लक्ष्मण ! ॥

श्रुत्वैतस्य पुराशब्दमाश्रमस्था मम प्रिया ।

२५

मामाहूय प्रमुदिता परमं प्रत्यनन्दत ॥

एवं विचित्राः पतगा नानारावविराविणः ।

२६

वृक्षगुल्मलताः पश्य सम्पतन्ति ततस्ततः ॥

विमिश्रा विहगाः पुम्भि रात्मव्यूहाभिनन्दिताः ।

२७

भृङ्गराजप्रमुदिता स्सौमित्रे ! मधुरस्वनाः ॥

[तस्याः कूले प्रमुदिता शकुनास्सङ्घश्चास्त्वह ।]

२८

नृत्यूहरुतविक्रन्दैः पुंस्कोकिलस्तै रपि ॥

स्वनन्ति पादपाश्रेमे ममानङ्गप्रदीपनाः ।

२९

अशोकस्तबकाङ्गारष्पट्पदस्वननिस्वनः ॥

मां हि पल्लवताम्रार्चिर्वसन्ताग्निः प्रधक्ष्यति ।

३०

नहितां सूक्ष्मपक्ष्माक्षीं सुकैशीं मृदुभाषिणीम् ॥

४

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

अपश्यतो मे सौमित्रे ! जीवितेऽस्ति प्रयोजनम् ।	
अयं हि दयित स्तस्याः कालो रुचिरकाननः ॥	३१
कोकिलाकुलसीमान्तो दयिताया ममानघ ! ।	
मन्मथाऽयाससम्भूतो वसन्तगुणवर्धितः ॥	३२
अयं मां धक्ष्यति क्षिप्रं शोकाग्निर्नधिरा दिव ।	
अपश्यत स्तां दयितां पश्यतो रुचिरद्रुमान् ॥	३३
ममायमात्मप्रभवो भूयस्त्वमुपयास्यति ।	
अदृश्यमाना वैदेही शोकं वर्धयते मम ॥	३४
दृश्यमानो वसन्तश्च खेदसंसर्गदूषकः ।	
मां ह्यद्य मृगशावाक्षी चिन्ताशोकबलात्कृतम् ॥	३५
सन्तापयति सौमित्रे ! क्रूरश्चैत्रो वनानिलः ।	
अमी मयूरा शोभन्ते प्रनृत्यन्तस्ततस्ततः ॥	३६
स्वैः पक्षैः पवनोद्धूतैर्गवाक्षैः स्फाटिकैरिव ।	
शिखिनीभिः परिवृत्तास्त एते मदमूर्छिताः ॥	३७
मन्मथाभिपरीतस्य मम मन्मथवर्धनाः ।	
पश्य लक्ष्मण नृत्यन्तं मयूरमुपनृत्यति ॥	३८
शिखिनी मन्मथातैषा भर्तारं गिरिसानुषु ।	
तमेव मन्मथाविष्टो मयूरोऽप्युपधावति ॥	३९
वितत्य रुचिरौ पक्षौ रुतैरुपहसन्निव ।	
मयूरस्य वने नूनं रक्षसा न हता प्रिया ॥	४०
तस्मान्नृत्यति रम्येषु वनेषु सहकान्तया ।	
मम त्वयं वने वासः पुष्पमासे सुदुस्सहः ॥	४१

प्रथमस्सर्गः

६

पश्य लक्ष्मण ! संरागं तिर्यग्योनिगतेष्वपि ।	
अदेषा शिखिनी कामाद्भर्तारं रमतेऽन्तिके ॥	४२
मामप्येवं विशालाक्षी जानकी जातसम्भ्रमा ।	
मदनेनाभिवर्तेत यदि नाऽपहृता भवेत् ॥	४३
पश्य लक्ष्मण ! पुष्पाणि निष्फलानि भवन्ति मे ।	
पुष्पभारसमृद्धानां वनानां शिशिरालये ॥	४४
रुचिराण्यपि पुष्पाणि पादपानामतिश्रिया ।	
निष्फलांनि महीं यान्ति समं मधुकरोत्करैः ॥	४५
वदन्ति खवं मुदिता शकुना स्सङ्घशः कलम् ।	
आह्वयन्त इवान्योन्यं कामोन्मादकरामम ॥	४६
वसन्तो यदि तत्रापि यत्र मे वसति प्रिया ।	
नूनं परवशा सीता सापि शोचत्यहं यथा ॥	४७
नूनं नतु वसन्तोऽयं देशं स्पृशति यत्र सा ।	
कथं ह्यसितपद्माक्षी वर्तयेत्सा मया विना ॥	४८
अथवा वर्तते तत्र वसन्तो यत्र मे प्रिया ।	
किं करिष्यति सुश्रोणी सा तु निर्भर्त्सिता परैः ॥	४९
श्यामा पद्मपलाशाक्षी मृदुपूर्वाभिभाषिणी ।	
नूनं वसन्त मासाद्य परित्यक्ष्यति जीवितम् ॥	५०
दृढं हि हृदये बुद्धि र्मम सम्प्रति वर्तते ।	
नालं वर्तयितुं सीता साध्वी मद्विरहं गता ॥	५१
मयि भावस्तुवैदेह्या स्तत्त्वतो विनिवेशितः ।	
ममापि भावस्सीतायां सर्वथा विनिवेशितः ॥	५२

६

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकीण्डे

एष पुष्पनेहो वायु स्सुखस्पर्शो हिमावहः ।

तां विचिन्तयतः कान्तां पावकप्रतिमोमम ॥

५३.

सदा सुख महं मन्ये यं पुरा सहसीतया ।

मारुत स्सविना सातां शोकं वर्धयते मम ॥

५४

तां विना स विहङ्गो यः पक्षी प्रणदित स्तदा ।

वायसः पादपङ्गतः प्रहृष्ट मभिनर्दति ॥

५५

एष वै तत्र वैदेह्या विहगः प्रतिहारकः ।

पक्षी मां तु विशालाक्ष्या स्समीप मुपनेष्यति ॥

५६

शृणु लक्ष्मण ! सन्नादं वने मदविवर्धनम् ।

पुष्पिताग्रेषु वृक्षेषु द्विजानामुपकूजताम् ॥

५७

विक्षिप्तां पवनेनैता मसौ तिलकमञ्जरीम् ।

षट्पद स्सहसाऽभ्येति मदोद्धूता मिव प्रियाम् ॥

५८

कामिना मय मत्यन्त मशोक इशोकवर्धनः ।

स्तवकैः पवनोत्क्षिप्तै स्तर्जयन्निव मां स्थितः ॥

५९

अमी लक्ष्मण ! दृश्यन्ते चूताः कुसुमशालिनः ।

विभ्रमोत्सिक्तमनस स्साङ्गरागा नरा इव ॥

६०

सौमित्रे ! पश्य पम्पाया श्चित्रासु वनराजिषु ।

किन्नरा नरशार्दूल ! विचरन्ति तत स्ततः ॥

६१

इमानि शुभगन्धीनि पश्य लक्ष्मण ! सर्वशः ।

नलिनानि प्रकाशन्ते जले तरुणसूर्यवत् ॥

६२

एषाप्रसन्नसालिला पद्मनीलोत्पलायुता ।

हंसकारण्डवाकीर्णा पम्पा सौगन्धिकान्विता ॥

६३

प्रथमस्सर्गः

जले तरुणसूर्याभौ षष्टपदाहतकेसरैः ।	
पङ्कजैश्शोभते पम्पा समन्तादभिसंवृता ॥	६४
चक्रवाकयुता नित्यं चित्रप्रस्थवनान्तरा ।	
[क्रौञ्चसारससंघुष्टा विचित्रकुसुमोत्करा] ॥	६५
मातङ्गमृगयूथैश्च शोभते सलिलार्थिभिः ।	
पवनाहतवेगाभि रूर्मिभिर्विमलेऽम्भसि ॥	६६
पङ्कजानि विराजन्ते ताड्यमानानि लक्ष्मण ! ।	
पद्मपत्रविशालार्क्षीं सततं पङ्कजप्रियाम् ॥	६७
अपश्यतो मे वैदेहीं जीवितं नाभिरोचते ।	
अहो कामस्य वामत्वं यो गतामपि दुर्लभाम् ॥	६८
स्मारयिष्यति कल्याणीं कल्याणतरवादिनीम् ।	
शक्यो धारयितुं कामो भवेदद्यागतो मया ॥	६९
यदि भूयो वसन्तो मां न हन्यात्पुष्पितद्रुमः ।	
यानि स्म रमणीयानि तया सह भवन्ति मे ॥	७०
तान्येवारमणीयानि जायन्ते मे तया विना ।	
पद्मकोशपलाशानि दृष्ट्वादृष्टिर्हि मन्यते ॥	७१
सीताया नेत्रकोशाभ्यां सदृशानीति लक्ष्मण ! ।	
पद्मकेसरसंसृष्टो वृक्षान्तरविनिस्तृतः ॥	७२
निःश्वासइव सीताया वाति वायुर्मनोहरः ।	
सौमित्रे ! पश्य पम्पाया दक्षिणे गिरिसानुनि ॥	७३
पुष्पितां कर्णिकारस्य यष्टिं परमशोभनाम् ।	
अधिकं शैलराजोऽयं धातुभिस्सुविभूषितः ॥	७४

८

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धा कण्डे

विचित्रं सृजते रेणुं वायुवेगविघटितम् ।	
गिरिप्रस्थास्तु सौमित्रे ! सर्वतस्सम्प्रपुष्पितैः ॥	७५
निष्पतै स्सर्वतो रम्यैः प्रदीप्ता इव किंशुकैः ।	
पम्पातीररुहा श्रेमे संसक्ता मधुगन्धिनः ॥	७६
मालतीमल्लिकाषण्डाः करवीराश्च पुष्पिताः ।	
केतक्यः सिसन्धुवाराश्च वासन्त्यश्च सुपुष्पिताः ॥	७७
माधव्यो गन्धपूर्णाश्च कुन्दगुल्माश्च सर्वशः ।	
चिरिविल्वा मधूकाश्च वज्जुळा वकुळा स्तथा ॥	७८
चम्पका स्तिलकाश्चैव नागवृक्षाः सुपुष्पिताः ।	
नीपाश्च वरणाश्चैव खर्जूराश्च सुपुष्पिताः ॥	७९
पद्मकाश्चैव शोभन्ते नीलशोकाश्च पुष्पिताः ।	
लोध्राश्च गिरिपृष्ठेषु सिंहकेसरपिञ्जराः ॥	८०
अङ्गोलाश्च कुरण्टाश्च पूर्णकाः पारिभद्रकाः ।	
चूताः पाटल्यश्चैव कोविदाराश्च पुष्पिताः ॥	८१
मुचुब्जिन्दार्जुनाश्चैव दृश्यन्ते गिरिसानुषु ।	
केतकोद्दालकाश्चैव शिरीषाश्चिंशुपा धवाः ॥	८२
शाल्मल्यः किंशुकाश्चैव रक्ताः कुरवका स्तथा ।	
तिनिशा नक्तमालाश्च चन्दनाः स्पन्दनास्तथा ॥	८३
पुष्पिता न्युष्पिताग्राभिर्लताभिः परिवेष्टितान् ।	
द्रुमान्पद्मेह सौमित्रे ! पम्पाया रुचिरान्द्रुमान् ॥	८४
वातविक्षिप्तविटपा न्यथासन्नान्द्रुमानिमान् ।	
लताः स्सहनुवर्तन्ते मत्ता इव वरक्षिणः ॥	८५

प्रथमस्सर्गः

९

पादपात्पादपं गच्छन् शैलाच्छैलं वनाद्वनम् ।

वाति नैकरसास्वादसम्मोदित इवानिलः ॥

८६

केचि त्पर्याप्तकुसुमाः पादपा मधुगन्धिनः ।

केचिन्मुकुलसंवीताः श्यामवर्णा इवाऽबभूवुः ॥

८७

इदं भृष्ट मिदं स्वादु प्रफुल्ल मिदं मित्यपि ।

रागमत्तो मधुकरः कुसुमेष्वव लीयते ॥

८८

निलीय पुनरुत्पत्त्य सहसाऽन्यत्र गच्छति ।

मधुलुब्धो मधुकरः पम्पातीरद्रुमेष्वसौ ॥

८९

इयं कुसुमसंघातै रुपस्तीर्णा सुखाकृता ।

स्वयं निपतितै भूमि श्शयनप्रस्तरैरिव ॥

९०

विविधा विविधैः पुष्पै स्तैरेव नगसानुषु ।

विकीर्णैः पीतरक्ताहि सौमित्रे ! प्रस्ताराः कृताः ॥

९१

हिमान्ते पश्य सौमित्रे वृक्षाणां पुष्पसम्भवम् ।

पुष्पमासे हि तरव स्संघर्षा दिव पुष्पिताः ॥

९२

आह्वयन्त इवान्योन्यं नगाष्पट्पदनादिताः ।

कुसुमोत्तंसविटपा श्शोभन्ते बहुलश्मण ! ॥

९३

एष कारण्डवः पक्षी विगाह्य सलिलं शुभम् ।

रमते कान्तया सार्थं काम मुदीपयन्मम ॥

९४

मन्दाकिन्यास्तु यदिदं रूपमेवं मनोहरम् ।

स्थाने जगतिविख्याता गुणास्तस्या मनोरमाः ॥

९५

यदि दृश्येत्त सा साध्वी यदिचेह वसेमहि ।

स्पृहयेयं न शक्राय नायोध्यायै रघूत्तम ! ॥

९६

१०

श्रीमद्रामायणेऽकिष्किन्ध्याकाण्डे

नह्येवं रमणीयेषु श्लाघ्येषु तया सह ।

रमतो मे भवेच्चिन्ता न स्पृहाऽन्येषु वा भवेत् ॥

९७

अमी हि विविधैः पुष्पै स्तरवो रुचिरच्छदाः ।

कान्तनेऽस्मिन्विना कान्तां चित्तमुन्मादयन्ति मे ॥

९८

पश्य शीतजलां चेमां सौमित्रे ! पुष्करायुताम् ।

चक्रवाकानुचरितां कारण्डवनिषेविताम् ॥

९९

प्लवैः क्रौञ्चैश्च संपूर्णा वराहमृगसेविताम् ।

अधिकं शोभते पम्पा विक्रूजद्भिर्विहङ्गमैः ॥

१००

दीपयन्तीव मे कामं विविधा मुदिता द्विजाः ।

श्यामां चन्द्रमुखीं स्मृत्वा प्रियां पद्मनिभेक्षणाम् ॥

१०१

पश्य सानुषु चित्तेषु मृगीभिस्सहितान्मृगान् ।

मां पुनर्मृगशाबाक्ष्या वैदेह्या विरहीकृतम् ॥

१०२

व्यथयन्तीव मे चित्तं संचरन्तस्ततस्ततः ।

अस्मिन्सानुनि रम्ये हि मत्तद्विजगणायुते ॥

१०३

पश्येयं यदि तां कान्तां ततस्त्वस्ति भवेन्मम ।

जीवेयं खलु सौमित्रे ! मया सह सुमध्यमा ॥

१०४

सेवते यदि वैदेही पम्पायाः पवनं सुखम् ।

पद्मसौगन्धिकवहं शिवं शोकविनाशनम् ॥

१०५

धन्या लक्ष्मण ! सेवन्ते पम्पोपवनमारुतम् ।

श्यामा पद्मपलाशाक्षी प्रिया विरहिता मया ॥

१०६

कथं धारयति प्राणान्विवशा जनकात्मजा ।

किन्नु वक्ष्यामि राजानं धर्मज्ञं सत्यवादिनम् ॥

१०७

प्रथमस्सर्गः

११

- सीत्या जनकं पृष्टः कुशलं जनसंसदि ।
यामा मनुगता मन्दं पित्र्यं प्रव्राजितं वनम् ॥ १०८
- सीता सत्पथमास्थाय क नुसा वर्तते प्रिया ।
तया विहीनः कृपणः कथं लक्ष्मण ! धारये ॥ १०९
- यामा मनुगता राज्या द्रष्टुं विगतचेतसम् ।
तच्चार्वाञ्चितपक्ष्माक्षं सुगन्धि शुभमव्रणम् ॥ ११०
- अपश्यतो मुखं तस्या स्सीदतीव मनो मम ।
स्मितहास्यान्तरयुतं गुणवन्मधुरं हितम् ॥ १११
- वैदेह्या वाक्य मतुलं कदा श्रोष्यामि लक्ष्मण ! ।
प्राप्य दुःखं वने श्यामा सामां मन्मथकर्षितम् ॥ ११२
- नष्टदुःखेव हृष्टेव साध्वी साध्वभ्यभाषत ।
किंनु वक्ष्यामि कौसल्यामयोध्यायां नृपात्मज ! ॥ ११३
- ‘कसा स्नु’षेति पृच्छन्तीं कथं चाति मनस्विनीम् ।
गच्छ लक्ष्मण ! पश्य त्वं भरतं भ्रातृवत्सलम् ॥ ११४
- नह्यहं जीवितुं शक्तस्ता मृते जनकात्मजाम् ।”
इति रामं महात्मानं विलपन्त मनाथवत् ॥ ११५
- उवाच लक्ष्मणो भ्राता वचनं युक्तमव्ययम् ।
“संस्तम्भ ! राम ! भद्रं ते माशुचः पुरुषोत्तम ! ॥ ११६
- नेदृशानां मतिर्मन्दा भवत्यकलुषात्मनाम् ।
स्मृत्वा वियोगजं दुःखं त्यज स्नेहं प्रिये जने ॥ ११७
- अतिस्नेहपरिष्वङ्गाद्वर्तिदार्द्रापि दह्यते ।
यदि गच्छति पातालं ततो ह्यधिकमेववा ॥ ११८

१२

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

- सर्वथा रावणस्ताव न्नभविष्यति राघव ! ।
 प्रवृत्तिर्लभ्यतां तावत्तस्य पापस्य रक्षसः ॥ ११९
- ततोहास्यति वा सीतां निधनं वा गमिष्यति ।
 यदि ग्राह्यदिते गर्भं रावण स्सह सीतया ॥ १२०
- तत्राप्येनं हनिष्यामि नचेद्वास्यति मैथिलीम् ।
 स्वास्थ्यं भद्रं भजस्वार्थ ! त्यज्यतां कृपणामतिः ॥ १२१
- अर्थो हि नष्टकार्यार्थैर्नर्यत्नेनाधिगम्यते ।
 उत्साहो बलवा नार्थ ! नास्त्युत्साहात्परं बलम् ॥ १२२
- सोत्साहस्यास्ति लोकेऽस्मिन् नकिञ्चिदपिदुर्लभम् ।
 उत्साहवन्तः पुरुषा नावसीदन्ति कर्मसु ॥ १२३
- उत्साहमात्रमाश्रित्य सीतां प्रतिलभेमहि ।
 त्यज्यतां कामवृत्तत्वं शोकं सन्नयस्य पृष्ठतः ॥ १२४
- महात्मानं कृतात्मान मात्मानं नावबुद्ध्यसे ।
 एवं सम्बोधित स्तत्र शोकोपहतचेतनः ॥ १२५
- न्यस्य शोकञ्च मोहञ्च ततो धैर्यमुपागमत् ।
 सोऽभ्यतिक्रामदव्यग्रस्तामचिन्त्यपराक्रमः ॥ १२६
- रामः पम्पां सुरुचिरां रम्यपारिप्लवद्रुमाम् ।
 निरीक्षमाण स्सहसां महात्मा सर्वं वनं निर्झरकन्दरांश्च ।
 उद्विग्नचेता स्सहलक्ष्मणेन विचार्य दुःखोपहतः प्रतस्थे ॥ १२७
- तं मत्तमातङ्गविलासगामी गच्छन्त मव्यग्रमनः महात्मा ।
 स लक्ष्मणो राघव मप्रमत्तौ ररक्ष धर्मेण बलिनचैव ॥ १२८

द्वितीयस्सर्गः

१३

तावृक्ष्यमूकस्य समीपचारी चरन्ददर्शद्भुतदर्शनीयौ ।
 शाखामृगाणामधिपस्तरस्वी वितत्रसे नैव चिचेष्ट किञ्चित् ॥ १२९
 सतौ महात्मा गजमन्दगामी शाखामृग स्तत्रचिरं चरन्तौ ।
 दृष्ट्वा विषादं परमं जमाम चिन्ताफरीतो भयभारमग्नः ॥ १३०
 तमाश्रमं पुण्यसुखं शरण्यं सदैव शाखामृगसेवितान्तम् ।
 त्रस्ताश्च दृष्ट्वा हरयोऽभिजग्मु र्महौजसौ राघवलक्ष्मणौ तौ ॥ १३१

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे प्रथमस्सर्गः ॥

॥ द्वितीयस्सर्गः ॥

तौ तु दृष्ट्वा महात्मानौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
 वरायुधधरौ वीरौ सुग्रीव इशङ्कितोऽभवत् ॥ १
 उद्विग्न हृदयस्सर्वा दिशस्समवलोकयन् ।
 न व्यतिष्ठत कस्मिंश्चिद्देशे वानरपुङ्गवः ॥ २
 नैव चक्रे मनः स्थाने वीक्षमाणो महाबलौ ।
 कपेः परमभीतस्य चित्तं व्यवससाद ह ॥ ३
 चिन्तयित्वा स धर्मात्मा विमृश्य गुरुलाघवम् ।
 सुग्रीवः परमोद्विग्नः सर्वैरनुचरै स्सह ॥ ४
 ततस्स सचिवेभ्यस्तु सुग्रीवः प्लवगाधिपः ।
 शशंस परमोद्विग्नः पश्यंस्तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ५
 “एतौ वनमिदं दुर्गं बालिप्रणिहितौ ध्रुवम् ।
 छद्मना चीरवसनौ प्रचरन्तां विहागतौ ॥ ६

१४

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकण्डे

- ततस्सुग्रीवसचिवा दृष्ट्वा परमधन्विनौ ।
जग्मुर्गिरितटात्तस्मा दन्यच्छिखर मुत्तमम् ॥ ७
- ते क्षिप्र मधिगम्याथ यूथपा यूथपर्वभम् ।
हरयो वानरश्रेष्ठं परिवार्योपतस्थिरे ॥ ८
- एक मेकायन गताः प्लवमाना गिरेर्गिरिम् ।
प्रकम्पयन्तो वेगेन गिरीणां शिखराण्यपि ॥ ९
- तत इशाखामृगा सर्वे प्लवमाना महाबलाः ।
वभञ्जुश्च नगां स्तत्र पुष्पिता न्दुर्गसंश्रितान् ॥ १०
- आप्लवन्तो हरिवरा स्सर्वत स्तं महागिरिम् ।
मृगमार्जारशार्दूलां ह्वासयन्तो ययुस्तदा ॥ ११
- ततस्सुग्रीवसचिवाः पर्वतेन्द्रं समाश्रिताः ।
सङ्गम्य कपिमुख्येन सर्वे प्राञ्जलय स्थिताः ॥ १२
- तत स्तं भयसंविग्नं वालिकिल्विषशङ्कितम् ।
उवाच हनुमान्वाक्यं सुग्रीवं वाक्यकोविदः ॥ १३
- “संभ्रमस्त्यज्यता मेष सर्वे वालिकृते महान् ।
मलयोऽयं गिरिवरो भयं नेहास्ति वालिनः ॥ १४
- यस्मा दुद्विग्नचेता स्त्वं प्रद्रुतो हरिपुङ्गव ! ।
तं क्रूरदर्शनं क्रूरं नेह पश्यामि वालिनम् ॥ १५
- यस्मा त्तव भयं सौम्य ! पूर्वकात्पापकर्मणः ।
स नेह वाली दुष्टात्मा नते पश्याम्यहं भयम् ॥ १६
- अहो शाखामृगत्वं ते व्यक्त मेव प्लवङ्गम ! ।
लघुचित्ततयाऽत्मानं न स्थापयसि यो मत्तौ ॥ १७

द्वितीयः सर्गः

१५

बुद्धिविज्ञानसंपन्न इङ्गितैस्सर्व माचर ।

न ह्यबुद्धि गतो राजा सर्वभूतानि शास्ति हि ॥”

१८

सुग्रीव स्तु शुभं वाक्यं श्रुत्वा सर्व हनूमतः ।

ततश्शुभतरं वाक्यं हनूमन्त मुन्नाचह ॥

१९

“ दीर्घबाहू विशालाक्षौ शरचापास्त्रिधारिणौ ।

कस्य न स्याद्भयं दृष्ट्वा ह्येतौ सुरसुतोपमौ ॥

२०

वालि प्रणिहिता वेतौ शङ्कैः सह पुरुषोत्तमौ ।

राजानो बहुमित्राश्च विश्वासो नात्र हि क्षमः ॥

२१

अरयश्च मनुष्येण विज्ञेयाश्छन्नचारिणः ।

विश्वस्तानां मविश्वस्ता रन्ध्रेषु प्रहरन्ति हि ॥

२२

कृत्येषु वाली मेधर्षी राजानो बहुदर्शनाः ।

भवन्ति परहन्तार स्ते ज्ञेयाः प्राकृतैर्नरैः ॥

२३

तौ त्वया प्राकृतेनैव गत्वा ज्ञेयौ प्लवङ्गम ! ।

इङ्गितानां प्रकारैश्च रूपव्याभाषणेन च ॥

२४

लक्षयस्व तयोर्भावं प्रहृष्टमनसौ यदि ।

विश्वासयन्प्रशंसाभि रङ्गितैश्च पुनःपुनः ॥

२५

ममैवाभिमुखं स्थित्वा पृच्छ त्वं हरिपुङ्गव ! ।

प्रयोजनं प्रवेशस्य वनस्यास्य धनुर्धरौ ॥

२६

शुद्धात्मानौ यदि त्वेतौ जानीहि त्वं प्लवङ्गम ! ।

व्याभाषितैर्वा विज्ञेया स्याद्दुष्टादुष्टता तयोः ॥”

२७

इत्येवं कपिराजेन संक्षिप्तो मारुतात्मजः ।

चकार गमने बुद्धिं यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥

२८

१६

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

‘त’थेति सम्पूज्य वच स्तु तत्कपे स्सुभीमस्य दुरासदस्य च ।
महानुभावो हनुमान्ययौ तदा स यत्र रामोऽतिबलश्च लक्ष्मणः ॥

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे द्वितीयस्सर्गः ॥

॥ तृतीयस्सर्गः ॥

वचो विज्ञाय हनुमां त्सुग्रीवस्य महात्मनः ।

पर्वता दृश्यमूका त्तु पुप्लुवे यत्र राघवौ ॥ १

कपिरूपं परित्यज्य हनूमा न्मारुतात्मजः ।

मिक्षुरूपं ततो भेजे शठबुद्धितया कपिः ॥ २

तत स्स हनुमा न्वाचा श्लक्ष्णया सुमनोज्वया ।

विनीतबदुपागम्य राघवौ प्रणिपत्यच ॥ ३

आबभाषे तदा वीरौ यथावत्प्रशंसं च ।

संपूज्यविधिव द्वीरो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ ४

उवाच कामतो वाक्यं मृदुसत्यपराक्रमौ ।

“राजर्षिदेवप्रतिमौ तापसौ संशितव्रतौ ॥ ५

देशं कथ मिमं प्राप्तौ भवन्तौ वरवर्णिनौ ।

त्वासयन्तौ मृगगणानन्यांश्च वनचारिणः ॥ ६

पम्पातरिरुहान्वृक्षा न्वीक्षमाणौ समन्ततः ।

इमां नदीं शुभजलां शोभयन्तौ तपस्विनौ ॥ ७

धैर्यवन्तौ सुवर्णाभौ कौ युवां चीरवाससौ ।

निःश्वसन्तौ वरभुजौ पीडयन्ता विमाः प्रजाः ॥ ८

तृतीयस्सर्गः

१७

सिंहविप्रेक्षितौ वीरौ सिंहातिबलविक्रमौ ।

शक्रचापनिभे चापे गृहीत्वा शत्रुसूदनौ ॥

१८

श्रीमन्तौ रूपसम्पन्नौ वृषभश्रेष्ठविक्रमौ ।

हस्तिहस्तोपमभुजौ द्युतिमन्तौ नरर्षभौ ॥

१९

प्रभया पर्वतेन्द्रोऽयं युवयो रवभासितः ।

राज्यार्हावमरप्रख्यौ कथं देश मिहागतौ ॥

२०

पद्मपत्रेक्षणौ वीरौ जटामण्डलधारिणौ ।

अन्योन्यसदृशौ वीरौ देवलोकादिवागतौ ॥

२१

गृहच्छयेव संप्राप्तौ चन्द्रसूर्यौ वसुन्धराम् ।

विशालवक्षसौ वीरौ मानुषौ देवरूपिणौ ॥

२२

सिंहस्कन्धौ महोत्सहौ समदाविव गोवृषौ ।

आयताश्च सुवृत्ताश्च ब्राह्मवःपरिघोपमाः ॥

२३

सर्वभूषणभूषार्हाः किमर्थं न विभूषिताः ।

उभौ योग्या वहं मन्ये रक्षितुं पृथिवी मिमाम् ॥

२४

ससागरवनां कृत्स्नां विन्ध्यमेरुविभूषिताम् ।

इमे च धनुषी चित्रे श्लक्ष्णे चित्रानुलेपने ॥

२५

प्रकाशते यथेन्द्रस्य वज्रे हेमविभूषिते ।

सम्पूर्णा निशितैर्बाणैस्त्रूणाश्च शुभदर्शनाः ॥

२६

जीवितान्तकरैर्घोरैश्श्वसाद्भि रिव पन्नगैः ।

महाप्रमाणौ विस्तीर्णौ तप्तहाटकभूषितौ ॥

२७

खड्गा वेतौ विराजेते निर्मुक्ता विव पन्नगौ ।

एवं मां परिभाषन्तं कस्मा द्वे नाभिभाषथः ॥

२८

१८

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

सुग्रीवो ज्ञाम धर्मात्मा कश्चि द्वातरयूथपः ।

वीरो विनिर्कृतो भ्रात्रा जगद्धर्ममति दुःखितः ॥

२०

प्राप्तोऽहं प्रेषित स्तेन सुग्रीवेण महात्मना ।

राज्ञा वानरमुख्यानां हनूमा ज्ञाम वानरः ॥

२१

युवाभ्यां सहधर्मात्मा सुग्रीव स्सख्य मिच्छति ।

तस्य मां सचिवं वित्तं वानरं पवनात्मजम् ॥

२२

भिक्षुरूपप्रतिच्छन्नं सुग्रीवप्रियकाम्यया ।

ऋश्यमूकादिह प्राप्तं कामगं कामरूपिणम् ॥”

२३

एव मुक्त्वा तु हनुमां स्तौ वीरौ रामलक्ष्मणौ ।

वाक्यज्ञौ वाक्यकुशलः पुन नोवाच किञ्चन ॥

२४

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य रामो लक्ष्मण मन्त्रवात् ।

प्रहृष्टवदन इश्रीमान्भ्रातरं पार्श्वतः स्थितम् ॥

२५

“सचिवोऽयं कपीन्द्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ।

तमेव काङ्क्षमाणस्य ममान्तिक मुपागतः ॥

२६

तमभ्यभाष सौमित्रे ! सुग्रीवसचिवं कपिम् ।

वाक्यज्ञं मधुरैर्वाक्यै स्तेहयुक्त मरिन्दम ! ॥

२७

नानृग्वेदविनतिस्य नायजुर्वेदधारिणः ।

नासामवेदविदुष ईशक्य मेवं प्रभाषितुम् ॥

२८

नूनं व्याकरणं कृत्स्न मनेन बहुधा श्रुतम् ।

बहु व्याहरताऽनेन न किञ्चिदपशब्दितम् ॥

२९

न मुखे नेत्रयोर्वापि ललाटे च भ्रुवो स्तथः ।

अन्येष्वपि च गात्रेषु दीष स्संविदितः क्वचित् ॥

३०

चतुर्थस्सर्गः

३९

अविस्तर मसंदिग्ध मविलम्बित मद्रुतम् ।

उरस्थं कण्ठगं वाक्यं वर्तते मध्यमे स्वर ॥

३१

संस्कारक्रमसम्पन्ना मद्रुता मविलम्बिताम् ।

उच्चारयति कल्याणीं वाचं हृदयहारिणीम् ॥

३२

अनयां चित्तया वाचा त्विस्थानव्यञ्जनस्थया ।

कस्य नाराध्यते चित्त मुद्यतासेररेरपि ॥

३३

एवंविधो यस्य दूतो न भवेत्पार्थिवस्य तु ।

सिद्ध्यन्ति हि कथं तस्य कार्याणां गतयोऽनघ ! ॥

३४

एवं गुणगणै र्युक्ता यस्य स्युः कार्यसाधकाः ।

तस्य सिद्ध्यन्ति सर्वार्था दूतवाक्यप्रचोदिताः ॥

३५

एव मुक्तस्तु सौमित्रि स्सुग्रीवसाचिवं कपिम् ।

अभ्यभाषत वाक्यज्ञो वाक्यज्ञं पवनात्मजम् ॥

३६

विदिता नौ गुणा विद्वं ! त्सुग्रीवस्य महात्मनः ।

तमेव चाऽवां मार्गाव स्सुग्रीवं प्लवगेश्वरम् ॥

३७

यथा ब्रवीषि हनुमं ! त्सुग्रीववचना दिह ।

तत्तथा हि करिष्यावो वचनात्तव सत्तम ! ॥

३८

तत्तस्य वाक्यं निपुणं निशम्य प्रकृष्टरूपः पवनात्मजः कपिः ।

मन स्समाधाय जयोपपत्तौ सख्यं तदा कर्तुं मियेष ताभ्याम् ॥ ३९

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे तृतीयस्तर्गः ॥

॥ चतुर्थस्सर्गः ॥

ततः प्रहृष्टो हनुमा 'नृक्षिवा' निति तद्वचः ।

श्रुत्वा मधुरसंभाषं सुग्रीवं मनसा गतः ॥

१

२०

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

- “भव्यो राज्यगमस्तस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ।
यदयं कृत्यवान्प्राप्तः कृत्यं चैतदुपागतम् ॥ २
- ततः परमसंहृष्टो हनूमान् प्लवगर्षभः ।
प्रत्युवाच ततो वाक्यं रामवाक्यन्निशारदः ॥ ३
- “किमर्थं त्वं वनं घोरं पम्पाकालनमण्डितम् ।
आगतस्सानुजो दुर्गं नानाव्याळमृगायुतम् ॥” ४
- तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणो रामचोदितः ।
आचक्षे महात्मानं रामं दशरथात्मजम् ॥ ५
- “राजादशरथो नाम द्युतिमान्धर्मवत्सलः ।
चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मेण नित्यमेवाभ्यपालयत् ॥ ६
- न द्वेष्टा विद्यते तस्य न च द्वेष्टि कञ्चन ।
स च सर्वेषु भूतेषु पितामह इवापरः ॥ ७
- अग्निष्टोमादिभि र्यज्ञै र्विष्टवानाप्तदक्षिणैः ।
तस्यायं पूर्वजः पुत्रो रामो नाम जनै र्श्रुतः ॥ ८
- शरण्यस्सर्वभूतानां पितुर्निर्देशपारगः ।
वीरो दशरथस्यायं पुत्राणां गुणवत्तमः ॥ ९
- राजलक्षणसम्पन्नस्संरक्तो राजसम्पदा ।
राज्याद्भ्रष्टो वने वस्तुं मया सार्थं मिहागतः ॥ १०
- भार्यया च महातेजास्सीतयाऽनुगतो वशी ।
दिनक्षये महातेजाः प्रभयेव दिवाकरः ॥ ११
- अहमस्यावरो भ्राता गुणैर्दास्यमुपाश्रितः ।
कृतज्ञस्य बहुज्ञस्य लक्ष्मणो नाम नामतः ॥ १२

चतुर्थस्सर्गः

२१.

सुखार्हस्य महार्हस्य सर्वभूतहितात्मनः ।

ऐश्वर्येण च हीनस्य वनवासांश्रितस्य च ॥

१३.

रक्षसांऽपहृता भार्या रहिते कामरूपिणा ।

तच्च न ज्ञायते रक्षःपत्नी येनास्य साऽहृता ॥

१४

दनुर्नाम दितेः पुत्रशशापाद्राक्षसतां गतः ।

आख्यात स्तेन सुग्रीव स्समर्थो वानरर्षभः ॥

१५

स ज्ञास्यति महावीर्यस्तव भार्यापहारिणम् ।

एव मुक्त्वा दनु स्वर्गं भ्राजमानो गतस्सुखम् ॥

१६

एव ते सर्व माख्यातं याथातथ्येन पृच्छतः ।

अहं चैव हि रामश्च सुग्रीवं शरणं गतौ ॥

१७

एष दत्त्वा च वित्तानि प्रप्य चानुत्तमं यशः ।

लोकनाथः पुरा भूत्वा सुग्रीवं नाथ मिच्छति ॥

१८

पिता यस्य पुराह्वासी च्छरण्यो धर्मवत्सलः ।

तस्य पुत्र इशरण्यश्च सुग्रीवं शरणं गतः ॥

१९

सर्वलोकस्य धर्मात्मा शरण्य इशरणं पुरा ।

गुरु मे रामवत्सोऽयं सुग्रीवं शरणं गतः ॥

२०

यस्य प्रसादे सततं प्रसीदयु रिमाः प्रजाः ।

स रामो वानरेन्द्रस्य प्रसादमभिकाङ्क्षते ॥

२१.

येन सर्वगुणोपेताः पृथिव्यां सर्वपार्थिवाः ।

मानिता स्सततं राज्ञा सदा दशरथेन वै ॥

२२

तस्यायं पूर्वजः पुत्र स्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।

सुग्रीवं वानरेन्द्रं तु राम इशरणं मागतः ॥

२३

२२

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

शोकाभिभूते रस्मे तु शोकार्ते शरणं गते ।

कर्तुमर्हति सुग्रीवः प्रसादं हरियूथपः ॥”

२४

एवं ब्रुवाणं सौमित्रिं करुणं साश्रुलोचनम् ।

हनुमान्प्रत्युवाचेदं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥

२५

“ईदृशा बुद्धिसम्पन्ना जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ।

द्रष्टव्या वानरेन्द्रेण दिष्ट्यादर्शन मागताः ॥

२६

स हि राज्या त्परिभ्रष्टः कृतवैरश्च वालिना ।

हृतदारो वने त्यक्तो भ्रात्रा विनिकृतो भृशम् ॥

२७

करिष्यति न स्साहाय्यं युवयो र्भास्करात्मजः ।

सुग्रीव स्सह चास्माभि त्सीतायाः परिमार्गणे ॥”

२८

इत्येव मुक्तो हनुमान् श्लक्ष्णं मधुरया गिरा ।

बभाषे सोऽभिगच्छेम सुग्रीव’ मिति राघवम् ॥

२९

एवं ब्रुवाणं धर्मात्मा हनुमन्तं सलक्ष्मणः ।

प्रतिपूज्य यथान्याय मिदं प्रोवाच राघवम् ॥

३०

“कपिः कथयते हृष्टो यथाऽयं मारुतात्मजः ।

कृत्यवां त्सोऽपि संप्राप्तः कृतकृत्योऽसि राघव ! ॥

३१

प्रसन्नमुखवर्णं च व्यक्तं हृष्टश्च भाषते ।

नानृतं वक्ष्यते वीरो हनुमान्मारुतात्मजः ॥”

३२

तत स्सतु महाप्रज्ञो हनुमा न्मारुतात्मजः ।

जगामाऽदाय तौ वीरौ हरिराजाय राघवौ ॥

३३

भिक्षुरूपं परित्यज्य वानरं रूप मास्थितः ।

पृष्ठ माशेष्य तौ वीरो जगाम कपिकुञ्जरः ॥

३४

पञ्चमस्तर्गः

२३

स तु विपुलयशाः कपिप्रवीरः पवनसुतः कृतकृत्यवत्प्रहृष्टः ।
गिरिवर मुरुविक्रमः प्रयातस्स शुभमंति स्सह रामलक्ष्मणाभ्यां ॥

इति श्रीमत्किष्किन्वाकाण्डे चतुर्थस्तर्गः ॥

॥ पञ्चमस्तर्गः ॥

ऋश्यमूकात्तु हनुमान्गत्वा तु मलयं गिरिम् ।

आचचक्षे तदावीरौ कपिराजाय राघवौ ॥

१

“अयं रामो महाप्राज्ञ स्संप्राप्तो दृढविक्रमः ।

लक्ष्मणेन सहभ्रात्रा रामोऽयं सत्यविक्रमः ॥

२

इक्ष्वाकूणां कुले जातो रामो दशरथात्मजः ।

धर्मे निगदितं श्रैव पितुर्निर्देशपारगः ॥

३

तस्यास्य वसतोऽरण्ये नियतस्य महात्मनः ।

राघणेन हृता भार्या स त्वां शरणं मागतः ॥

४

राजसूयाश्वमेधैश्च वह्निर्येनाभितर्पितः ।

दक्षिणाश्च तथोत्सृष्टा गावश्शतसहस्रशः ॥

५

तपसा सत्यवाक्येन वसुधा येन पालिता ।

स्त्रीहेतोस्तस्य पुत्रोऽयं रामस्त्वां शरणं गतः ॥

६

भवता सख्यकामौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।

प्रतिगृह्यार्चयस्वैतौ पूजनीयतमा बुभौ ॥

७

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं सुप्रीवो हृष्टमानसः ।

भयं च राघवाद्घोरं प्रजहौ विगतज्वरः ॥

८

३४

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

- स कृत्वा मानुषं रूपं सुग्रीवः प्लवगाधिपः ।
 दर्शनीयतमो भूत्वा प्रीत्या प्रोवाच राघवम् ॥ ९
- भवान्धर्मविनीतश्च विक्रान्तस्सर्ववत्सलः ।
 आख्याता वायुपुत्रेण तत्त्वतो मे भवद्गुणाः ॥ १०
- तन्ममैवैष सत्कारो लाभश्चैवोत्तमः प्रभो ।
 यत्त्वमिच्छसि सौहार्दं वानरेणं मया सह ॥ ११
- रोचते यदि वा सख्यं बाहुरेष प्रसारितः ।
 गृह्यतां पाणिना पाणि रम्यादा बध्यतां ध्रुवा ॥ १२
- एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवेण सुभाषितम् ।
 स प्रहृष्टमनाहस्तं पीडयामास पाणिना ॥ १३
- हृह्यं सौहृदं मालम्ब्य पर्यध्वजत पीडितम् ।
 ततो हनूमां त्सन्त्यज्य भिक्षुरूपमरिन्दमः ॥ १४
- काष्ठयोस्त्वेन रूपेण जनयामास पावकम् ।
 दीप्यमानं ततो वह्निं पुष्पै रभ्यर्च्य सत्कृतम् ॥ १५
- तयोर्मध्येऽथ सुग्रीतो निदधे सुसमाहितः ।
 ततोऽग्निं दीप्यमानं तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणम् ॥ १६
- सुग्रीवो राघवश्चैव वयस्यत्वमुपागतौ ।
 ततस्सुप्रतिमनसौ तावुभौ हरिराघवौ ॥ १७
- अन्योन्यमभिवीक्षन्तौ नृत्तिमुपजग्मतुः ।
 “त्वं वयस्योऽसि मे हृद्यो ह्येकं दुःखं सुखं चनौ ॥” १८
- सुग्रीवो राघवं वाक्यमित्युवाच प्रहृष्टवत् ।
 ततस्स पर्णवहुलां छित्त्वा शाखां सुपुष्पिताम् ॥ १९

पञ्चमस्सर्गः

२५

सालंस्यास्तीर्य सुग्रीवो निषसाद सराघवः ।

लक्ष्मणायाथ संहृष्टो हनूमान् प्लवगर्षभः ॥

२०

शांखां चन्दनवृक्षस्य ददौ परमपुष्पिताम् ।

ततः प्रहृष्ट स्सुग्रीवः श्लक्ष्णं मधुरग्रा गिरा ॥

२१

प्रत्युवाच तदा रामं हर्षव्याकुललोचनः ।

“अइं विनिकृतो राम ! चरामीह भयार्दितः ॥

२२

हृतभार्यो वने त्रस्तो दुर्गमेतदुपाश्रितः ।

सोऽहं त्रस्तो वने भीतो वसाम्युद्धान्तचेतनः ॥

२३

बालिन, निकृतो भ्रात्रा कृतवैरश्च राघव !

बालिनो मे महाभाग ! भयार्तस्याभयं कुरु ॥

२४

कर्तुं मर्हसि काकुत्स्थ ! भयं मे न भवेद्यथा ।”

एव मुक्तस्तु तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मवत्सलः ॥

२५

प्रत्यभाषत काकुत्स्थ स्सुग्रीवं प्रहसन्निव ।

“उपकारफलं मित्रं विदितं मे महाकपे ! ॥

२६

बालिनं तं वधिष्यामि तव भार्यापहारिणम् ।

अमोघा स्सूर्यसङ्क्रान्ता ममैते निशिता इशराः ॥

२७

तस्मिन्बालिनि दुर्वृत्ते निपतिष्यन्ति वेगिताः ।

कङ्कपत्रप्रतिच्छन्ना महेन्द्राशनिसन्निभाः ॥

२८

वीक्षणाग्रा ऋजुपर्वाण स्सरोषा भुजगा इव ।

तमद्य बालिनं पश्य क्रूरैराशीविषोपमैः ॥

२९

शरैर्विनिहसं भूमौ विकीर्णं सिव पर्वतम् ।”

स तु तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्यात्मनोहितम् ॥

३०

२६

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

सुग्रीवः परमप्रति स्सुमहद्वाक्य मब्रवीत् ।

तत्र प्रसादेन नृसिंह ! राघव ! प्रियां च राज्ञ्यं च समाप्नुया महम् ।

तथा कुरु त्वं नरदेव ! वैरिणं यथा निहंस्यद्य रिपुं ममाग्रजम् ॥ ”

सीताकपन्दिद्रक्षणाचराणां राजीवहेमज्वलनोपमानि ।

सुग्रीविरामप्रणयप्रसङ्गे वामानि नेत्राणि समं स्फुरन्ति ॥

३२

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे पञ्चमस्तर्गः ॥

॥ षष्ठस्तर्गः ॥

पुनरेवान्रवी त्प्रीतो राघवं रघुनन्दनम् ।

“ अयं माख्याति मे राम ! सचिवो मन्त्रिसत्तमः ॥

१

हनुमान्यन्निमित्तं त्वं निर्जनं वनं मागतः ।

लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वसतश्च वने तव ॥

२

रक्षसाऽपहृता भार्या मैथिली जनकात्मजा ।

त्वया वियुक्ता रुदती लक्ष्मणेन च धीमता ॥

३

अन्तरप्रेप्सुना तेन हत्वा गृध्रं जटायुषम् ।

भार्यावियोगजं दुःखं मधिरा त्वं विमोक्ष्यसे ॥

४

अहं ता मानयिष्यामि नष्टां वेदश्रुती मिव ।

रसातले वा वर्तन्ती वर्तन्ती वा नभस्थले ॥

५

अहं मानीय दास्यामि तव भार्या मरिन्दम ! ।

इदं तथ्यं मम वचस्त्व मवेहि च राघव ! ॥

६

न शक्या सा जरयतु मपि सेन्द्रैः स्सुयसुरैः ।

तव भार्या महाबाहो ! भक्ष्यं विषकृतं यथा ॥

७

षष्ठस्सर्गः

-२७-

- त्यज्जशोकं महाबाहो ! तां कान्तामानयामि ते ।
 अनुमाना तु जानामि मैथिली सा न संशयः ॥ ८
- ह्रियमाणा मया दृष्टा रक्षसा क्रूरकर्मणा ।
 क्रोशन्ती 'राम रा'मेति' 'लक्ष्मणेति' च विस्वरम् ॥ ९
- स्फुरन्ती रावणस्याङ्गे पन्नगेन्द्रवधू र्ग्रथा ।
 आत्मना पञ्चमं मां हि दृष्ट्वा शैलतटे स्थितम् ॥ १०
- उत्तरीयं तया त्यक्तं शुभान्याभरणानि च ।
 तान्क्स्माभिर्गृहीतानि निहितानि च राघव ! ॥ ११
- आनयिष्याम्यहं तानि प्रत्यभिज्ञातु मर्हसि ।"
 तमब्रवीत्ततो राम सुग्रीवं प्रियवादिनम् ॥ १२
- "आनयस्व सखे ! शीघ्रं किमर्थं प्रविलम्बसे ।"
 एव मुक्तस्तु सुग्रीव इक्षैलस्य गहनां गुहाम् ॥ १३
- प्रविवेश तत इक्षीघ्रं राघवप्रियकाम्यया ।
 उत्तरीयं गृहीत्वा तु शुभान्याभरणानि च ॥ १४
- 'इदं प' इयेति रामाय दर्शयामास वानरः ।
 ततो गृहीत्वा तद्वास इशुभान्याभरणानि च ॥ १५
- अभवद्वाष्पसरुद्धो नीहारेणेव चन्द्रमाः ।
 सीतास्नेहप्रवृत्तेन स तु बाष्पेण दूषितः ॥ १६
- 'हाप्रि'येति रुदन्धैर्यं मुत्सृज्य न्यपतत्क्षितौ ।
 हृदि कृत्वा तु बहुशस्तमलंकारं मुत्तमम् ॥ १७
- निशश्वास भृशं सर्पो बिलस्थ इव रोषितः ।
 अविच्छिन्नाश्रुवेगस्तु सौमित्रिं वीक्ष्य पार्श्वतः ॥ १८

-२८

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

- परिदेवयितुं दीनंरुम स्समुपचक्रमे ।
 “प्रश्य लक्ष्मण ! वैदेह्या संत्यक्तं ह्रियमाणया ॥ १९
 उत्तरीय मिदं भूमौ शरीरा झूषणानि च ।
 शाद्वलिन्यां ध्रुवं भूमौ सीतया ह्रियमाणया ॥ २०
 उत्सृष्टं भूषण मिदं तथारूपं हि दृश्यते ।”
 एव मुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणो वाक्य मब्रवीत् ॥ २१
 नाहंजानामि केयूरे नाहं जानामि कुण्डले ।
 नूपुरे त्वभिजानामि नित्यं पादाभिवन्दनात् ॥ २२
 तत स्स राघवो दीन स्सुग्रीव मिद मब्रवीत् ।
 “ब्रूहि सुग्रीव ! कं देशं ह्रियन्ती लक्षिता त्वया ॥ २३
 रक्षसा रौरूपेण मम प्राणैः प्रियाप्रिया ।
 कवा वसति तद्रक्षो महद्भयसनदं मम ॥ २४
 यन्निमित्तं महं सर्वान्नाशयिष्यामि राक्षसान् ।
 हरता मैथिलीं येन मां च रोषयताभृशम् ॥ २५
 आत्मनो जीवितान्ताय मृत्युद्वारमपावृतम् ।
 मम दयिततरा हृता वनान्ता द्रजनिचरेण विमथ्य येन सा ।
 कथय मम रिपुं त्व मद्य वै प्लवगपते ! यमसादनं नयामि ॥ २६
 इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे षष्ठस्तर्गः ॥

॥ सप्तमस्तर्गः ॥

- एव मुक्तस्तु सुग्रीवो रामेणार्तेन वानरः ।
 अब्रवीत्प्राञ्जलिं वाक्यं सर्वाङ्गं वाष्पगद्गदः ॥ १

सप्तमस्सर्गः

३९

- “न जाने निलयं तस्य सर्वथा पापरक्षसः ।
 सामर्थ्यं विक्रमं वापि दैकुले यस्य वाकुलम् ॥ २
 संत्यं ते प्रतिजानामि त्यज शोक मरिन्दम ! ॥
 करिष्यामि तथा यत्नं यथा प्राप्स्यासि मैथिलीम् ॥ ३
 रावणं सगणं हत्वा परितोष्यात्मपरैरुषम् ।
 तथऽस्मि कर्ता नचिरा तथाप्रीतो भविष्यासि ॥ ४
 अलं वैकुण्ठ्य मालम्ब्य धैर्यं मात्मगतं स्मर ।
 त्वद्विधाना मसदृश मीदृशं विद्धि लाघवम् ॥ ५
 मयाऽपि व्यसनं प्राप्तं भार्याहरणजं महत् ।
 न चाह मेवं शोचामि नचधैर्यपरित्यजे ॥ ६
 नाहं ता मनुशोचामि प्राकृतो वानरोऽपि सन् ।
 महात्मा च विनीतश्च किंपुन धृतिमान्भवान् ॥ ७
 बाष्प मापतितं धैर्याग्निं गृहीतुं त्वमर्हसि ।
 भर्यादां सत्त्वयुक्तानां धृतिं नोत्सृष्टु मर्हसि ॥ ८
 व्यसने वाऽर्थकृच्छ्रे वा भये वा जीवितान्तके ।
 विमृशन्वै स्वयाबुद्ध्या धृतिमान्नावसीदति ॥ ९
 वालिशस्तु नरो नित्यं वैकुण्ठं योऽनुवर्तते ।
 समज्जल्यवशशोके भाराक्रान्तेव नौर्जले ॥ १०
 मूषोऽञ्जलिं रम्या बद्धः प्रणयात्त्वां प्रसादये ।
 पौरुषं श्रयशोकस्य नान्तरं दातु मर्हसि ॥ ११
 ये शोकमनुवर्तन्ते न तेषां विद्वते सुखम् ।
 तेजश्च क्षीयते तेषां नत्वं शोचितु मर्हसि ॥ १२

३०

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

शोकेनाभिप्रपन्नस्य जीविते चापि संशयः ।	
स शोकं त्यज राजेन्द्र ! धैर्यमाश्रयकेवलम् ॥	१३
हितं वयस्यभावेन ब्रूमि नोपदिशामिते ।	
वयस्यतां पूजयन्मेन त्वं शोधितुं मर्हसि ॥”	१४
मधुरं सान्त्वितस्तेन सुग्रीवेण स राघवः ।	
मुखमश्रुपरिक्लिन्नं वद्वान्तेन प्रमार्जयत् ॥	१५
प्रकृतिस्थस्तु काकुत्स्थः स्सुग्रीव वचनात्प्रभुः ।	
सम्परिष्वज्य सुग्रीव मिदं वचनमब्रवीत् ॥	१६
“कर्तव्यं यद्वयस्येन स्निग्धेनच हितेनच ।	
अनुरूपं च युक्तं च कृतं सुग्रीव ! तत्त्वया ॥	१७
एष च प्रकृतिस्थोऽहं मनुनीतस्त्वया सखे ! ।	
दुर्लभो हीदृशो बन्धुरस्मिन्काले विशेषतः ॥	१८
किंतु यत्नस्त्वया कार्यो मैथिल्याः परिमार्गणे ।	
राक्षसस्य च रौद्रस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥	१९
मयाच यदनुष्ठेयं विस्मग्धेन तदुच्यताम् ।	
वर्षास्त्रिवच सुक्षेत्रे सर्वं सम्पद्यते मयि ॥	२०
मयाच यदिदं वाक्यमभिमानात्समीरितम् ।	
तत्त्वया हरिशार्दूल ! तत्त्वमित्युपधार्यताम् ॥	२१
अनृतं नोक्तपूर्वं मे नचवक्ष्ये कदाचन ।	
एतत्ते प्रतिजानामि सत्येनैवच ते शपे ॥”	२२
ततः प्रहृष्टः स्सुग्रीवो वानरैः स्सचिवैस्सह ।	
राघवस्य वचनश्रुत्वा प्रतिज्ञातं विशेषतः ॥	२३

अष्टमस्सर्गः

३१

- एवं मेकान्त सम्पृक्तौ ततस्तौ नरवानरौ ।
 उभावन्योन्यसदृशं सुखं दुःखं प्रभाषताम् ॥ २४
- महानुभावस्य वचो निशम्य हरिर्नराणा मृषभस्य तस्य ।
 कृतं समेने हरिवीरमुख्य स्तदा स्त्रकार्यं हृदयेन विद्वान् ॥ २५

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे सप्तमस्सर्गः ॥

॥ अष्टमस्सर्गः ॥

- परितुष्ट स्तु सुग्रीवस्तेन वाक्येन वानरः ।
 लक्ष्मणस्याग्रतो राम मिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
- “सर्वथाऽहं मनुग्राह्यो देवताना मसंशयः ।
 उपपन्नगुणोपेत स्सखा यस्य भवान्मम ॥ २
- शक्यं खलु भवेद्राम ! सहायेन त्वयाऽनघ ! ।
 सुरराज्य मपि प्राप्तुं स्वराज्यं किंपुनः प्रभो ! ॥ ३
- सोऽहं सभाज्यो बन्धूनां सुहृदां चैव राघव ! ।
 यस्याग्निसाक्षिकं मित्रं लब्धं राघववंशजम् ॥ ४
- अहं मप्यनुरूपस्ते वयस्यो ज्ञास्यसे शनैः ।
 नतु वक्तुं समर्थोऽहं स्वयमात्मगतान्गुणान् ॥ ५
- महात्मनां तु भूयिष्ठं त्वद्विधानां कृतात्मनाम् ।
 निश्चला भवतिप्रीतिर्धैर्यं मात्मवता मिव ॥ ६
- रजतं वा सुवर्णं वा वस्त्राण्याभरणानि च ।
 अविभक्तानि साधूनां मवगच्छन्ति साधवः ॥ ७

३२

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्ध्याकाण्डे

आढ्यो वापि हरिद्रो वा दुःखित स्सुखितोऽपिवा ।	
निर्दोषोवा सदोषोवा वयस्यः परमा गतिः ॥	८
धनत्यागस्सुखत्यागो देहत्यागोऽपिवा पुनः ।	
वयस्यार्थे प्रवर्तन्ते स्नेहं दृष्ट्वा तथाविधम् ॥	९
‘तत्तथे’ त्यन्नीद्राम स्सुग्रीवं प्रियवादिनम् ।	
लक्ष्मणस्याग्रतो लक्ष्म्या वासयस्येव धीमतः ॥	१०
ततो रामं स्थितं दृष्ट्वा लक्ष्मणं च महाबलम् ।	
सुग्रीवं स्सर्वतश्चक्षुर्वने लोल मपातयत् ॥	११
स ददर्श ततस्साल मविदूरे हरीश्वरः ।	
सुपुष्प मीषत्पत्राढ्यं भ्रमरैरुपशोभितम् ॥	१२
तस्यैकां पर्णबहुलां भङ्क्त्वा शाखां सुपुष्पिताम् ।	
सालस्यास्तीर्य सुग्रीवो निषसाद स राघवः ॥	१३
तावासीनौ ततो दृष्ट्वा हनूमानपि लक्ष्मणम् ।	
सालशाखां समुत्पाद्य विनीत मुपवेशयत् ॥	१४
सुखोपविष्टं रामं तु प्रसन्न मुदधिं यथा ।	
फलपुष्पसमाकीर्णं तस्मिन्निरिवरोत्तमे ॥	१५
ततः प्रहृष्टस्सुग्रीवः श्लक्ष्णं मधुरया गिरा ।	
उवाच प्रणया द्रामं हर्षव्याकुलिताक्षरम् ॥	१६
“अहं विनिकृतो भ्रात्रा चराम्येष भयादितः ।	
श्लक्ष्णमूकं गिरिवरं हृतभार्य स्सुदुःखितः ॥	१७
सोऽहं त्रस्तो भये मग्नो वसाम्युद्भ्रान्तचेतनः ।	
बालिना निकृतो भ्रात्रा कृतवैरश्च राघव ! ॥	१८

अष्टमस्तर्गः

३३

वालिनो मे भयार्तस्य सर्वलोकाभयंकर ! ।

ममापि त्व मनाथस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥”

१९

एव मुक्तस्तु तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मवत्सलः ।

प्रत्युवाच स काकुत्स्थः सुग्रीवं प्रहसन्निव ॥

२०

“ उपकारफलं मित्र मपकारोऽरिलक्षणम् ।

अद्यैवं तं हनिष्यामि तव भार्यापहारिणम् ॥

२१

इमे हि मे महावेगाः पत्रिणस्तिग्मतजसः ।

कार्तिकेयवनोद्भूता इशराहेमविभूषिताः ॥

२२

कङ्कपत्रप्रतिच्छन्ना महेन्द्राशनिसन्निभाः ।

सुपर्वाणस्सुतीक्ष्णाग्रा स्सरोषा भुजगा इव ॥

२३

भ्रातृसंज्ञ ममित्रं ते बालिनं कृतकित्विषम् ।

शैरे विनिहतं पश्य विकीर्णं भिव पर्वतम् ॥”

२४

राघवस्य वच श्रुत्वा सुग्रीवो वाहिनीपतिः ।

प्रहर्ष मतुलं लेभे ‘साधुसा’ ध्विति चाब्रवीत् ॥

२५

“राम ! शोकाभिभूतोऽहं शोकार्तानां भवान्गतिः ।

वयस्य इति कृत्वा हि त्वय्यहं परिदेवये ॥

२६

त्वं हि पाणिप्रदानेन वयस्यो मेऽग्निसाक्षिकम् ।

कृतः प्राणैर् बहुमतः स्सत्येनापि शपामि ते ॥

२७

वयस्य इति कृत्वाच विस्रब्धं प्रवदाम्यहम् ।

दुःख मन्तर्गतं यन्मे मनो हरति नित्यशः ॥”

२८

एतावदुक्त्वा वन्ननं बाष्पदूमितलोधनः ।

बाष्पोपहतया वाचा नोच्चैश्शक्तीतिभाषितुम् ॥

२९

३४

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

बाष्पवेगं तु सहसा नदीवेगमिवागतम् ।

भारयामास धैर्येण सुग्रीवो रामसन्निधौ ॥

३०

सन्निगृह्य तु तं बाष्पं प्रमृज्य नयने शुभे ।

विनिश्चस्य च तेजस्वी राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥

३१

“पुराऽहं वालिना राम ! राज्यात्स्वादवरोपितः ।

परुषाणि च संश्राव्य निर्धूतोऽस्मि बलीयसा ॥

३२

हता भार्या च मे तेन प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ।

सुहृद् च मदीया ये संयता बन्धनेषु ते ॥

३३

यत्नवांश्च सुदुष्टात्मा मद्विनाशाय राघव ! ।

बहुशस्तत्प्रयुक्ताश्च वानरा निहता मया ॥

३४

शङ्कया त्वेतया चेह दृष्ट्वा त्वामपि राघव ! ।

नोपसर्पाम्यहं भीतो ‘भये सर्वेहि बिभ्यति’ ॥

३५

केवलं हि सहाया मे हनुमत्प्रमुखास्त्वमे ।

अतोऽहं धारयाम्यद्य प्राणान् कृच्छ्रगतोऽपि सन् ॥

३६

एते हि कपयस्त्रिधा मां रक्षन्ति समन्ततः ।

सहगच्छन्ति गन्तव्ये नित्यं तिष्ठन्ति च स्थिते ॥

३७

संक्षेपस्त्वेष मे राम ! किमत्तवाविस्तरं हि ते ।

स मे ज्येष्ठो रिपुर्भ्राता वाली विश्रुतपौरुषः ॥

३८

तद्विनाशाद्विमे दुःखं प्रणष्टं स्यादन्तरम् ।

सुखं मे जीवितं चैव तद्विनाशनिबन्धनम् ॥

३९

एष मे राम ! शोकान्तश्शोकोर्तेन निवेदितः ।

दुःखितस्सुखितो वापि सख्युर्नित्यं सखा गतिः ॥”

४०

नवमस्तर्गः

३५

श्रुत्वा तद्वचनं रामस्सुग्रीव मिद मब्रवीत् ।

“ किं निमित्तं मभू द्वैरं श्रोतुं भिच्छामि तत्त्वतः ॥

४१

सुखं हि कारणं श्रुत्वा वैरस्य तव वानर ! ।

आनन्तर्यं विधास्यामि संप्रधार्य बद्धावलं ॥

४२

बलवान् हि ममामर्षं श्रुत्वा त्वामवमानितम् ।

वर्तते हृदयोत्कम्पी प्रावृद्धेन इवाम्भसः ॥

४३

हृष्टः कथय विस्रब्धो यावदारोप्यते धनुः ।

सृष्टश्च हि मया वाणो निरस्तश्च रिपुस्तव ॥ ”

४४

पवमुक्तस्तु सुग्रीवः काकुत्स्थेन महात्मना ।

प्रहर्षं मतुलं लेभे चतुर्भिस्सह वानरैः ॥

४५

ततः प्रहृष्टवदनस्सुग्रीवो लक्ष्मणाग्रजे ।

वैरस्य कारणं तत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥

४६

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे अष्टमस्तर्गः ॥

॥ नवमस्तर्गः ॥

[श्रूयतां राम ! यद्वृत्तमादितः प्रभृति त्वया ।

यथा वैरं समुद्भूतं यथा चाहं निराकृतः ॥]

१०

“ वाली नाम मम भ्राता ज्येष्ठश्शत्रुनिषूदनः ।

पितुर्बहुमतो नित्यं ममापि च तथा पुरा ॥

२

पितर्युपरतेऽस्मकं ज्येष्ठोऽयं मिति सन्निभिः ।

कपीना मीश्वरो राज्ये कृतः परमसम्मतः ॥

३

३६

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाक्षणे

राज्यं प्रज्ञासतस्तस्य पितृपैतामहं महत् ।	
अहं सर्वेषु कालेषु प्रणतः प्रेष्यवत् स्थितः ॥	४
मायावी नाम तेजस्वी पूर्वजो दुन्दुभे स्मृतः ।	
तेन तस्य मह द्वैरं स्त्रीकृतं विश्रुतं पुरा ॥	५
स तु सुप्तजने रात्रौ किष्किन्धाद्वार मागतः ।	
नर्दतिस्म सुसंरब्धो वालिनं चाह्वय द्रणे ॥	६
प्रसुप्तस्तु मम भ्राता नर्दितं भैरवस्वनम् ।	
श्रुत्वा न ममृषे वाली निष्पपात जवात्तदा ॥	७
स तु वै निस्सृतः क्रोधात्तं हन्तु मसुरोत्तमम् ।	
वार्यमाणस्तत स्त्रीभिर्मयाच प्रणतात्मना ॥	८
सतु निर्धूय सर्वान्नो निर्जगाम महाबलः ।	
ततोऽह मपि सौहार्दा निस्सृतो वालिना सह ॥	९
सतु मे भ्रातरं दृष्ट्वा मांचदूरा दवस्थितम् ।	
असुरो जातसंत्रासः प्रदुद्राव ततोभृशम् ॥	१०
तस्मिन् द्रवति संत्रस्ते ह्यावां द्रुततरं गतौ ।	
प्रकाशश्च कृतो मार्गश्चन्द्रेणोद्गच्छतातदा ॥	११
स वृणै रावृतं दुर्गं धरण्या विवरं महत् ।	
प्रविवेशासुरोवेगा दावा मासाद्य विष्टिवौ ॥	१२
तं प्रविष्टं रिपुं दृष्ट्वा बिलं रोषवशं गतः ।	
मा मुवाच तदा वाली वचनं क्षुभितेन्द्रियः ॥	१३
‘इह त्वंतिष्ठ सुग्रीव ! बिलद्वारि समाहितः ॥	
यावत्तत्र प्रविश्याहं निहन्मि सहसारिपुम् ॥”	१४

नवमस्सर्गः

३७

मया त्वेत द्वच श्रुत्वा याचित स्स परन्तपः ।

शापयित्वा तु मां पद्भ्यां प्रविवेश बिलं महत् ॥

१५

तस्य प्रविष्टस्य बिलं साग्रस्संवत्सरो गतः ।

स्थितस्य च मम द्वारि स कालो व्यत्यवर्तत ॥

१६

अहं तु नष्टं ज्ञात्वा तं स्नेहादागतसम्भ्रमः ।

भ्रातरं न च पश्यामि पापाशङ्कि च मे मनः ॥

१७

अथ दीर्घस्य कालस्य विलात्तस्माद्विनिस्तृतम् ।

संफेनं रुधिरं रक्तं महं दृष्ट्वा सुदुःखितः ॥

१८

नर्दतामसुराणां च ध्वनिर्मे श्रोत्रमागतः ।

निरस्तस्य च सङ्ग्रामे क्रोशतो निस्खनो गुरोः ॥

१९

अहं त्ववगतो बुद्ध्या चिह्नैस्तैर्भ्रातरं हतम् ।

पिधाय च बिलद्वारं शिलया गिरिमात्रयाः ॥

२०

शेकार्तं श्रोदकं कृत्वा किञ्चिद्वा मागतस्सखे ! ।

गूह्यमानस्य मे तत्त्वं यत्नतो मन्त्रिभिः श्रुतम् ॥

२१

ततोऽहं तैस्समागम्य सम्मतैरभिषेधितः ।

राज्यं प्रशासतस्तस्य न्यायतो ममराघव ! ।

२२

आजगाम रिपुं हत्वा वाली तमसुरोत्तमम् ।

अभिषिक्तं तु मां दृष्ट्वा वाली संरक्तलोचनः ॥

२३

मदीया न्मन्त्रिणो बद्ध्वा परुषं वाक्यमब्रवीत् ।

निग्रहेऽपि समर्थस्य तं पापं प्रति राघव ! ॥

२४

न प्रावर्तत मे बुद्धिर्भ्रातुर्गौत्रवयन्त्रिता ।

हत्वा शत्रुं स मे भ्राता प्रविवेश पुरंतदा ॥

२५

३८

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

मानयं स्त्री महात्मानं यथावच्चाभ्यवादयम् ।

उक्ताश्चनार्शिष स्तेन सन्तुष्टेनान्तरात्मना ॥

२६

नत्वा पदावहं तस्य मकुटेनास्पृशं प्रभो !

अपि वाली मम क्रोधा न्नप्रसादं चकारसः ॥”

२७

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे नवमस्सर्गः ॥

॥ दशमस्सर्गः ॥

ततः क्रोधसमाविष्टं संरब्धं तमुपागतम् ।

अहं प्रसादयांचक्रे भ्रातरं प्रियकाम्यया ॥

१

‘दिष्ट्याऽसि कुशलीप्राप्तो निहतश्च त्वयारिपुः ।

अनाथस्य हि मे नाथस्त्व मेकोऽनाथनन्दनः ॥

२

इदं बहुशलाकं ते पूर्णचन्द्र मिवोदितम् ।

छत्रं सवालव्यजनं प्रतीच्छस्व मयोद्यतम् ॥

३

आर्तश्चाथ बिलद्वारि स्थितस्संवत्सरं नृप ! ।

दृष्ट्वाऽहं शोणितं द्वारि बिलाच्चापि समुत्थितम् ॥

४

शोकसंविग्न हृदयो भृशं व्याकुलितेन्द्रियः ।

अपिघाय बिलद्वारं शैलशृङ्गेण तत्तथा ॥

५

तस्मादेशा दपाक्रम्य किष्किन्धां प्राविशं पुनः ।

विषादात्त्वह मां दृष्ट्वा पौरैर्मन्त्रिभिरेव च ॥

६

अभिषिक्तो न कामेन तन्मे त्वं क्षन्तु मर्हसि ।

त्वमेव राजा मानार्ह स्सदाचाहं यथापुरम् ॥

७

दशमस्सर्गः

३५

- राजभावे नियोगोऽयं मया त्वद्विरहात्कृतः ।
 सामात्यपौरनगरं स्थितं निहतकण्टकम् ॥ ८
- न्यासभूत मिदं राज्यं तव निर्यातयाम्यहम् ।
 माचरोषं कृथा स्सौम्य ! मयि शत्रुनिवर्हण ! ॥ ९
- याचेत्वां शिरसा राजन् ! मया बद्धोऽय मञ्जलिः ।
 बलादस्मि समागम्य मन्त्रिभिः पुरवासिभिः ॥ १०
- राजभावे नियुक्तोऽहं शून्यदेशजिगीषया ।
 स्निग्ध मेवं ब्रुवाणं मां सतु निर्भर्त्स्य वानरः ॥ ११
- ‘धिक्त्वा’मितिच मामुक्त्वा बहुतत्तदुवाचह ।
 प्रकृतीश्च समानीय मन्त्रिणश्चैव सम्मतान् ॥ १२
- मा माह सुदृढां मध्ये वाक्यं परमगर्हितम् ।
 “विदितं वो यथा रात्रौ मायावी स महासुरः ॥ १३
- मां समाह्वयत क्रूरो युद्धकाङ्क्षी सुदुर्मतिः ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा निस्सृतोऽहं नृपालयात् ॥ १४
- अनुयातश्च मां तूर्णं मयं भ्राता सुदारुणः ।
 सतु दृष्ट्वैव मां रात्रौ सद्वितीयं महाबलः ॥ १५
- प्राद्रव द्भयसन्वस्तो वीक्ष्याऽयां तमनुद्रुतौ ।
 अनुद्रुतश्च वेगेन प्रविवेश महाबिलम् ॥ १६
- तं प्रविष्टं विदित्वातु सुघोरं सुमहद्विलम् ।
 अय मुक्तोऽथ मे भ्राता मयातु क्रूरदर्शनः ॥ १७
- अहत्वा नास्ति मे शक्तिः प्रतिगन्तु मितः पुरीम् ।
 बिलद्वारि प्रतीक्षत्वं यावदेनं निहन्यहम् ॥ १८

४०

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

स्थितोऽयं 'मिति' मत्वा तु प्रविष्टोऽहं दुरासदम् ।

तंच मे मार्गमाणस्य गतस्संवत्सरस्तदा ॥

१९

स तु दृष्टो मया शत्रुरनिर्वेदा द्रुयावहः ।

निहतश्च मया तत्र सोऽसुरो बन्धुभिस्सह ॥

२०

तस्यास्यात्तु प्रवृत्तेन रुधिरौघेन तद्विलम् ।

पूर्णमासी दुराक्रामं स्तनतस्तस्य भूतले ॥

२१

सूदयित्वा तु तं शत्रुं विक्रान्तं दुन्दुभे स्सुतम् ।

निष्क्राम त्रेव पश्यामि विलस्य पिहितं मुखम् ॥

२२

विक्रोशमानस्य तु मे 'सुग्री' वेति पुनः पुनः ।

यदा प्रतिवचो नास्ति ततोऽहं भृशदुःखितः ॥

२३

पादप्रहारै स्तु मया बहुभि स्तद्विदारितम् ।

ततोऽहं तेन निष्क्रम्य यथा पुरमुपागतः ॥

२४

अत्रानेनास्मि संरुद्धो राज्यं प्रार्थयताऽत्मनः ।

सुग्रीवेण नृशंसेन विस्मृत्य भ्रातृसौहृदम् ॥

२५

एव मुक्त्वा तु मां तत्र वस्त्रेणैकेन वानरः ।

निर्वासयामास तदा वाल्मी विगतसाध्वसः ॥

२६

तेनाह मपविद्धश्च हृतदारश्च राघव ! ।

तद्भयाच्च मही कृत्स्ना क्रान्तेयं सवनार्णवा ॥

२७

ऋश्यमूकं गिरिवरं भार्याहरणदुःखितः ।

प्रविष्टोऽस्मि दुराधर्ष वालिनः कारणान्तरे ॥

२८

एतत्ते सर्वमाख्यातं वैरानुकथनं मेहत् ।

अनागसा मया प्राप्तं व्यसनं पश्य राघव ! ॥

२९

एकादशस्सर्गः

४१

वालिस्तु भयार्तस्य सर्वलोकाभयंकर ! ।

कर्तुं मेहंसि मे वीर ! प्रसादं तस्यनिग्रहात् ॥ ”

३०

एव मुक्त स्सतेजस्वी धर्मज्ञो धर्मसंहितम् ।

वचनं वक्तुमारेभे सुग्रीवं प्रहसन्निध ॥

३१

“ अमोघा स्सूर्यसङ्काशो भमैतेनिर्णिता इशराः ।

तस्मिन्वालिनि दुर्वृत्ते निपतिष्यन्ति वेगिताः ॥

३२

यावत्तं नाभिपश्यामि तव भार्यापहारिणम् ।

तावत्सजीवे त्पापात्मा वाली चारित्रदूषकः ॥

३३

अह्माभुमाना त्पश्यामि ममं त्वां शोकसागरे ।

त्वामहं तारयिष्यामि कामं प्राप्स्यसि पुष्कलम् ॥ ”

३४

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्यात्मनो हितम् ।

सुग्रीवः परमप्रीत स्सुमह द्वाक्य मन्त्रवीति ॥

३५

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे दशमस्सर्गः ॥

॥ एकादशस्सर्गः ॥

रामस्य वचनं श्रुत्वा हर्षपौरुषवर्धनम् ।

सुग्रीवः पूजयांचक्रे राघवं प्रशशंसच ॥

१

“ असंशयं प्रज्वलितै स्तीक्ष्णैर्मर्मातिगै इशरैः ।

त्वं दहेः कुपितो लोका न्युगान्त इव भास्करः ॥

२

वालिनः पौरुषं यत्त द्यौच वीर्यं धृति श्र या ! ।

तन्ममैकमना श्रुत्वा विधत्स्व यदनन्तरम् ॥

३

४२

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकर्ण्डे

समुद्रा त्पश्चिमात्पूर्वं दक्षिणा दपि चोत्तरम् ।	
कामत्यनुदिते सूर्ये वाली व्यपगतक्लमः ॥	४
अग्राण्यारुह्य शैलानां शिखराणि महान्त्यपि ।	
ऊर्ध्वं मुत्क्षिप्य तरसा प्रतिगृह्णाति वीर्यवान् ॥	५
वहव स्सारवन्तश्च वनेषु विविधः द्रुमाः ।	
वालिना तरसा भग्ना बलं प्रथयताऽत्मनः ॥	६
माहिषो दुन्दुभिर्नाम कैलासशिखरप्रभः ।	
बलं नागसहस्रस्य धारयामास वीर्यवान् ॥	७
वीर्योत्सेकेन दुष्टात्मा वरदानाच्च मोहितः ।	
जगाम सुमहाकायस्समुद्रं सरितां पतिम् ॥	८
ऊर्मिमन्तमभिक्रम्य सागरं रत्नसञ्चयम् ।	
‘मह्यं युद्धं प्रयच्छेति तमुवाच महार्णवम् ॥’	९
ततस्समुद्रो धर्मात्मा समुत्थाय महाबलः ।	
अत्रवी द्वचनं राज ! त्रसुरं कालचोदितम् ॥	१०
‘समर्थो नास्तिते दातुं युद्धं युद्धविशारद ! ।	
श्रूयतां चाभिधास्यामि यस्ते युद्धं प्रदास्यति ॥	११
शैलराजो महारण्ये तपस्विशरणं परम् ।	
शङ्करश्चशुरो नाम्ना हिमवानिति विश्रुतः ॥	१२
गुहाप्रसवणोपेतो बहुकन्दरनिर्दरः ।	
स समर्थस्तवप्रीतिमतुलं कर्तुमाहवे ॥	१३
‘तं भीति’ इति विज्ञाय समुद्रमसुरोत्तमः ।	
हिमवद्वनमागच्छच्छरं श्रापादिव च्युतः ॥	१४

एकादशसर्गः

४३

- ततस्तस्यगिरे श्वेता गजेन्द्रविपुला शिशलाः ।
चिक्षेप बहुधा भूमौ दुन्दुभिर्विननादच ॥ १५
- ततश्चेताम्बुदाकारः सौम्यः प्रीतिकराकृतिः ।
हिमवा नववी द्वाक्यं स्वएवशिखरे स्थितः ॥ १६
- “क्लृप्तमर्हसि मां न त्वं दुन्दुभे ! भर्मवत्सल ।
रणकर्मस्वकुशल स्तपस्विशरणं ह्यहम् ” ॥ १७
- तस्य तद्वचनं श्रुत्वा गिरिराजस्य धीमतः ।
उवाच दुन्दुभिर्वाक्यं रोषात्संरक्तलोचनः ॥ १८
- “यद्युद्धे समर्थस्त्वं मद्भया द्वा निरुद्यमः ।
त माचक्ष्व प्रदद्यान्मे योऽद्ययुद्धं युयुत्सतः ॥” १९
- हिमवा नववी द्वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः ।
अनुक्तपूर्वं धर्मात्मा क्रोधात्तमसुरोत्तमम् ॥ २०
- “वालीनाम महाप्राज्ञश्शक्रतुल्यपराक्रमः ।
अध्यास्ते वानर इश्रीमान्किष्किन्धा मतुलप्रभाम् ॥ २१
- ससमर्थो महाप्राज्ञस्तव युद्धविशारदः ।
द्वन्द्वयुद्धं महदातुं नमुचे रिव वासवः ॥ २२
- तं शीघ्रमभिगच्छ त्वं यदि युद्धमिहेच्छसि ।
सहि दुर्धर्षणो नित्यं शूरस्समरकर्मणि ॥” २३
- श्रुत्वा हिमवतो वाक्यं क्रोधाविष्टस्स दुन्दुभिः ।
जगाम तां पुरीं तस्य किष्किन्धां वालिनस्तदा ॥ २४
- धारयन्माहिषं रूपं तीक्ष्णशृङ्गो भयावहः ।
प्रावृषीव महामेघस्तोयपूर्णो जभस्थले ॥ २५

- तत स्तु द्वार मागम्य किष्किन्धाया महाबलः ।
 ननर्द कम्पय न्भूमिं दुन्दुभि दुन्दुभि र्यथा ॥ २६
- समीपस्था न्द्रुमान्भञ्जन्वसुधां दारय न्खुरैः ।
 विषाणेनोल्लिख न्दर्पां तद्द्वारं द्विरदोन्यथा ॥ २७
- अन्तःपुरगतो वाली श्रुत्वा शब्द ममर्षणः ।
 निष्पपात सह स्त्रीभि स्ताराभि रिव चन्द्रमाः ॥ २८
- मितं व्यक्ताक्षरपदं त मुवाचाथदुन्दुभिम् ।
 हरीणा मीश्वरो वाली सर्वेषां वनचारिणाम् ॥ २९
- “ किमर्थं नगरद्वार मिदं रुद्धा विनर्दसि ।
 दुन्दुमे ! विदितो मेऽसि रक्ष प्राणा न्महाबल ! ॥ ३०
- तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वानरेन्द्रस्य धीमतः ।
 उवाच दुन्दुभि वाक्यं रोषा त्संरक्तलोचनः ॥ ३१
- “ न त्वं स्त्रीसन्निधौ वीर ! वचनं वक्तुमर्हसि ।
 मम युद्धं प्रयच्छाद्य ततो ज्ञास्यामि ते बलम् ॥ ३२
- अथवा धारयिष्यामि क्रोध मद्य निशा मिमाम् ।
 गृह्यता मुदय स्त्वेरं कामभोगेषु वानर ! ॥ ३३
- दीयतां सम्प्रदानंच परिष्वज्य च वानरान् ।
 सर्वशाखा मृगेन्द्र स्त्वं संपादय सुदृज्जनान् ॥ ३४
- सुदृष्टां कुरु किष्किन्धां कुरुष्वात्मसमंपुरे ।
 क्रीडस्वच सहस्त्रीभि रहंते दर्पनाशनः ॥ ३५
- योहि मत्तं प्रमत्तं वासुप्तं वारहितं शृशं ।
 हन्यात्सभ्रूणहा लोके त्वद्विधं मदमोहितम् ॥ ” ३६

एकादशस्सर्गः

४५

- सप्रहस्यान्वीन्मन्दं क्रोधात्त मसुरोत्तमम् ।
 विसृज्यताः स्त्रिय स्सर्वा स्तारा प्रभृतिका स्तदा ॥ ३७
- “मत्तोऽय मिति मामंस्थायद्यभीतोऽसि संयुगे ।
 मदोऽयं सम्प्रहारेऽस्मि न्वीरपाणं समर्थ्यताम् ॥” ३८
- त मेवं मुक्त्वा संक्रुद्धो माला मुत्क्षिप्य काञ्चनीम् ।
 पित्रा दत्तां महेन्द्रेण युद्धाय व्यवतिष्ठत ॥ ३९
- विषाणयो गृहीत्वा तं दुन्दुभिं गिरिसन्निभम् ।
 आविद्धत तदा वाली विनदन्कपिकुञ्जरः ॥ ४०
- वाली व्यापादयांचक्रे ननर्दच महास्वनम् ।
 श्रोत्राभ्यां मथ रक्तंतु तस्य सुस्नाव पात्यतः ॥ ४१
- तयोस्तु क्रोधसंरम्भा त्परस्परजयैषिणोः ।
 युद्धं समभवद्धोरं दुन्दुभे र्वानरस्यच ॥ ४२
- अयुद्धयत तदा वाली शक्रतुल्यपराक्रमः ।
 मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव शिलाभिः पादपैस्तथा ॥ ४३
- परस्परं घ्नतो स्तत्र वानरासुरयोस्तदा ।
 असीदनसुरो युद्धे शक्रसूनु व्यवर्धत ॥ ४४
- व्यापारवीर्यधैर्यैश्च परिक्षीणं पराक्रमैः ।
 तंतु दुन्दुभि मुत्पात्र्य धरण्या मभ्यपातयत् ॥ ४५
- युद्धे प्राणहरे तस्मिन्निष्पिष्टो दुन्दुभिस्तदा ।
 [स्रोतोभ्योबहुरक्तंतु तस्य सुस्नाव पात्यतः] ॥ ४६
- पपात च महाकायः क्षितौपञ्चत्वं मागतः ।
 तं तोलयित्वा बाहुभ्यां गतंसत्त्वं सचैतनम् ॥ ४७

४६

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

चिक्षेप बलवा न्वाली वेगेनैकेनयोजनम् ।	
तस्यवेगप्रविद्धस्य वक्त्रा तक्षतजबिन्दवः ॥	४८
प्रपेतु मारुतोत्क्षिप्ता मतङ्गस्याश्रमंप्रति ।	
ता न्दृष्ट्वा पतितान् स्तस्य मुनि इशोणितविप्रुषः ॥	४९
क्रुद्ध स्तत्र महाभाग श्रिन्तयामासु “कोन्वयम् ।	
येनाहं सहसा स्पृष्ट इशोणितेन दुरात्मना ॥	५०
कोऽयं दुरात्मा दुर्बुद्धि रकृतात्मा च वालिशः ॥”	
इत्युक्त्वाथ विनिष्क्रम्य ददर्श मुनिसत्तमः ॥	५१
महिषं पर्वताकारं गतासुं पतितं भुवि ।	
सतु विज्ञाय तपसा वानरेण कृतं हि तत् ॥	५२
उत्ससर्ज महाशापं क्षेप्तारंवालिनंप्रति ।	
“इहतेनाप्रवेष्टव्यं प्रविष्टस्य वधो भवेत् ॥	५३
वनं मत्संश्रयं येन दूषितं रुधिरस्रवैः ।	
सम्भग्नाः पादपा श्रेमे क्षिपतेहासुरीतनुम् ॥	५४
समन्ता द्योजनं पूर्ण माश्रमं मामकं यदि ।	
आगमिष्यति दुर्बुद्धि र्व्यक्तं स न भविष्यति ॥	५५
ये चापि सचिवास्तस्य संश्रितामामकंवनम् ।	
नच तै रिह वस्तव्यं श्रुत्वा यान्तु यथासुखम् ॥	५६
यदि तेऽपीहतिष्ठन्ति शपिष्ये तानपिध्रुवम् ।	
वनेऽस्मि न्मामके नित्यं पुत्रवत्परिरक्षिते ॥	५७
पत्राङ्कुरविनाशाय फलमूलाभवाय च ।	
दिवसश्चास्य मर्यादा यं द्रष्टा श्र्योऽस्मि वानरम् ॥	५८

एकादशस्सर्गः

४७

बहुवर्षसहस्राणि स वै शैलो भविष्यति ।”

तत स्ते वानरा इश्रुत्वा गिरं मुनिसमीरिताम् ॥

५९

निश्चक्रमु र्वना तस्मा ता न्दृष्ट्वा वाली रत्रवीत् ।

“किं भवन्त स्समस्ताश्च मतङ्गवनवासिनः ॥

६०

मत्समीप मनुप्राप्ता अपि स्वस्ति वनौकसाम् ।”

तत स्तेकारणं सर्वं तदा शापंच वालिनः ॥

६१

शशंसु वानरास्सर्वे वालिने हेममालिने ।

एतच्छ्रुत्वा तदा वाली वचनं वानरेरितम् ॥

६२

‘स महर्षिं तदासाद्य याचतेस्म कृताञ्जलिः ।

महर्षिं स्त मनादृत्य प्रविवेशाश्रमं तदा ॥

६३

शापधारणभीत स्तु वाली विह्वलतां गतः ।

तत इशापभयाद्धीत ऋक्ष्यमूकं महागिरिम् ॥

६४

प्रवेष्टुं नेच्छति हरिर्द्रष्टुं वापि नरेश्वर ! ।

तस्याप्रवेशं ज्ञात्वाऽह मिदं राम ! महावनम् ॥

६५

विचरामि सहामात्यो विषादेन विवर्जितः ।

एषोऽस्थिनिचय स्तस्य दुन्दुभे स्संप्रकाशते ॥

६६

वर्योत्सेकान्निरस्तस्य गिरिकूटोपमो महान् ।

इमे च विपुला स्साला स्सप्त शाखावलम्बिनः ॥”

६७

यत्नैकं घटते वाली निष्पन्नयितु मोजसा ।

एत दस्यासमं वीर्यं मया राम ! प्रकीर्तितम् ॥

६८

कथं तं वालिनं हन्तुं समरे शक्यसे नृप ! ।”

तथाब्रुवाणं सुग्रीवं प्रहसन्लक्ष्मणोऽब्रवीत् ॥”

६९

४८

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

कास्मिन्कर्मणिनिर्वृत्ते श्रद्धया वालिनो वधम् ।”	
त मुवाचाथ सुग्रीव स्सप्त सालानिमानपुरा ॥	७०
एव मेकैकशो वाली विव्याथाथ स चासकृत् ।	
रामोऽपि दारयेदेषां वाणेनैकेन चे द्रुमम् ॥	७१
वालिनं निहतं मन्येद्द्वारामस्यविक्रमम् ।	
हतस्य महिषस्यास्थि पादेनैकेन लक्ष्मण ! ॥	७२
उद्यम्याथ प्रक्षिपे चेततरसा द्वे धनुश्शते ।”	
एव मुक्त्वातु सुग्रीवो रामंरक्तान्तलोचनम् ॥	७३
ध्यात्वा मुहूर्तं काकुत्स्थं पुनरेव वचोऽब्रवीत् ।	
“शूरश्च शूरघातीचप्रख्यातबलपौरुषः ॥	७४
वलवान्यानरो वालीसंयुगेष्वपराजितः ।	
दृश्यन्ते चास्य कर्माणि दुष्कराणि सुरैरपि ॥	७५
यानि संचिन्त्य भीतोऽह मृश्यमूकं समाश्रितः ।	
त मजय्य मधृष्यं च वानरेन्द्र ममर्षणम् ॥	७६
विचिन्तय न्नमुञ्चामि ऋश्यमूक महं त्विमम् ।	
उद्विग्नश्शङ्कित आपि विचरामि महावने ॥	७७
अनुरक्तै स्सहामात्यै र्हनुमत्प्रमुखैर्वरैः ।	
उपलब्धं च मे श्लाघ्यं सन्मित्रं मित्रवत्सल ! ॥	७८
त्वा महं पुरुषव्याघ्र ! हिमवन्त मिवाश्रितः ।	
किंतु तस्य बलज्ञोऽहं दुर्भ्रातुर्वलशालिनः ॥	७९
अप्रत्यक्षं तु मे वीर्यं समरे तव राघव ! ।	
न खल्वहं त्वां तुलये नावमन्ये नं भीषये ॥	८०

एकादशसर्गः

८९

कर्मभिः स्तस्य भीमैः स्तु कातर्यं जनितंमम ।

कामं राघव ! ते वाणी प्रमाणं धैर्यं माकृतिः ॥

८१

सूचयन्ति परं तेजो भस्मच्छन्नं मिवानलम् ।”

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य महात्मनः ॥

८२

स्मितपूर्वं मथो रामः प्रत्युवाच हरिं प्रभुः ।

“यदि न प्रत्ययोऽस्मासु विक्रमे तव वावर ! ॥

८३

प्रत्ययं समरे श्लाघ्यं महमुत्पादयामि ते ।”

एव मुक्त्वा तु सुग्रीवं सान्त्वं लक्ष्मणपूर्वजः ॥

८४

राघवो दुन्दुभेः कायं पादाङ्गुष्ठेन लीलया ।

तोलयित्वा महाबाहुश्चिक्षेप दशयोजनम् ॥

८५

असुरस्य तनुं शुष्कां पादाङ्गुष्ठेन वीर्यवान् ।

क्षिप्तं दृष्ट्वा ततः कायं सुग्रीवः पुनरब्रवीत् ॥

८६

लक्ष्मणस्यागतोराम मिदं वचनं मर्थवत् ।

“आर्द्रं स्तमांसः प्रत्यग्रः क्षिप्तः कायः पुरा सखे ॥

८७

लघुस्सम्प्रति निर्मासं स्तृणभूतश्चराघव ! ।

परिश्रान्तेनमत्तेन आत्मा मेवाल्लिनातदा ॥

८८

क्षिप्तमेवं प्रहर्षेण भवता रघुनन्दन ! ।

नात्र शक्यं बलं ज्ञातुं तव वा तस्य बाधिकम् ॥

८९

‘आर्द्रं शुष्कं मितिह्येत त्सुमहद्राघवान्तरम् ।

स एव संशयः स्तात ! तव तस्य च यद्वले ॥

९०

साल मेकंतु निर्भिन्द्याभवेऽप्यक्तिर्बलावले ।

कृत्वेदं कार्मुकं सज्यं हस्तिहस्तिमिवाततम् ॥

९१

आकर्ण्यैर्गुणं मायम्य विसृजस्व महाशरम् ।
 इमं हि सालं सहितस्त्वया शरो नसंशयोऽत्रास्ति विदारयिष्यति ।
 अलं विमर्शेन मम प्रियं ध्रुवं कुरुष्व राजात्मज ! शापितो मया ॥
 यथा हि तेजस्सु वरस्तदा रविर्थाहि शैलो हिमवान्महाद्रिषु ।
 यथा चतुष्पात्सुच केसरी वरस्तथा नराणामसिं विक्रमे वरः ॥”

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे एकादशस्तर्गः ॥

॥ द्वादशस्तर्गः ॥

एतच्च वचनं श्रुत्वा सुग्रीवेण सुभाषितम् ।
 प्रत्ययार्थं महातेजा रामो जग्राह कार्मुकम् ॥ १
 स गृह्यत्वा धनुर्घोरं शरमेकंच मानदः ।
 साल मुद्दिश्य चिक्षेप ज्यास्वनैः पूरयन्दिशः ॥ २
 स विसृष्टो बलवता बाणस्वर्णं परिष्कृतः ।
 भित्त्वा सालान्गिरिप्रस्थे सप्तभूमिं विवेशह ॥ ३
 प्रविष्टश्च मुहूर्तेन धरां भित्त्वा महाजवः ।
 निष्पत्य च पुनस्तूर्णं खतूर्णां प्रविवेश ह ॥ ४
 तान्दृष्ट्वा सप्त निर्भिन्नां त्सालान्वानरपुङ्गवः ।
 रामस्य शरवेगेन विस्मयं परमं गतः ॥ ५
 समूर्ध्ना न्यपतद्भूमौ प्रलम्बीकृतभूषणः ।
 सुग्रीवः परमप्रीतो राघवाय कृताञ्जलिः ॥ ६
 इदंचो वाच धर्मज्ञं कर्मणातेन हर्षितः ।
 “रामं सर्वास्त्र विदुषां श्रेष्ठं शूरमवस्थितम् ॥ ७

द्वादशस्सर्गः

५१

सेन्द्रभनपि सुरां त्सर्वां स्वं वाणैः पुरुषर्षभ !

समर्थं स्सभरेहन्तुं किंपुनर्वालिनं प्रभो ! ॥

येनैः सप्त महासाला गिरिभूमिश्च दारिताः ।

बाणे नैकेन काकुत्स्थ ! स्थाताते तोरणाग्रतः ॥

अद्यमे विगतशोकः प्रीतिरद्य परामम ।

सुहृदं त्वां समासाद्य महेन्द्रवरुणोपमम् ॥

तमद्यैव प्रियार्थं मे वैरिणं भ्रातृरूपिणम् ।

वालिनं जहि काकुत्स्थ ! मया बद्धोऽयं मञ्जलिः ॥”

ततो रामः परिष्वज्य सुग्रीवं प्रियदर्शनम् ।

प्रत्युवाच महाप्राज्ञो लक्ष्मणानुमतं वचः ॥

“ अस्माद्गच्छेम किष्किन्धां क्षिप्रं गच्छत्वमग्रतः ।

गत्वा चाह्वय सुग्रीव ! वलिनं भ्रातृगन्धिनम् ॥”

सर्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किन्धां वालिनः पुरीम् ।

वृक्षैरात्मानं मावृत्य व्यतिष्ठन्गहने वने ॥

सुग्रीवो व्यनदद्वोरं वालिनोऽऽह्वानकारणात् ।

गाढं परिहतो वेगान्नादैर्भिन्दन्निवाम्बरम् ॥

तं श्रुत्वा निनदं भ्रातुः क्रुद्धो वाली महाबलः ।

निश्चक्राम सुसंरब्धो भास्करोऽस्ततटादिव ॥

ततस्सु तुमुलं युद्धं वालिसुग्रीवयो रभूत् ।

गगनैर्ग्रहयोर्वोरं बुधाङ्गारकयोरिव ॥

[अग्न्यर्कयो र्यथाऽकाशे मेरुमन्दरयोरिव ।

हिमवद्विन्ध्ययो श्रैव यथा मैनीकक्रौञ्चयोः ॥

५२

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकिण्डे

वज्रगोर्क्कर्णयोश्चैव महेन्द्रारिष्टयोरिव ।]

तलै रश्निकल्पैश्च वज्रकल्पैश्च मुष्टिभिः ॥

१९

जघ्नतु स्समरेऽन्योन्यं भ्रातरौ क्रोधमूर्छितौ ।

ततो रामो धनुष्पाणि स्तावुभौ समुदीक्ष्यतु ॥

२०

अन्योन्यसदृशौ वीरा वुभौ देवा विवाश्विनौ ।

यन्नावगच्छ त्सुग्रीवं वालिनं वापि राघवः ॥

२१

ततो न कृतवान्बुद्धिं मोक्तु मन्तकरं शरम् ।

एतस्मिन्नन्तरे भग्नस्सुग्रीवस्तेन वालिना ॥

२२

अपश्य त्राघवं नाथ मृश्यमूकं प्रदुद्रुवे ।

ह्रान्तो रुधिरसिक्ताङ्गः प्रहारैर्जर्झरीकृतः ॥

२३

वालिनाऽभिद्रुतः क्रोधात्प्रविवेश महावनम् ।

तं प्रविष्टं वनं दृष्ट्वा वाली शापभयार्दितः ॥

२४

‘मुक्तोऽहसि त्वमित्युक्त्वा सन्निवृत्तो महाद्युतिः ।

[निवृत्त स्त्वपुरीं प्रायात्क्रोधाविष्टो महाबलः ॥]

२५

राघवोऽपि सहभ्राता सहचैव हनूमता ।

तदेव वनमागच्छ त्सुग्रीवो यत्र वानरः ॥

२६

तं समीक्ष्यागतं रामं सुग्रीव स्सहलक्ष्मणम् ।

ह्रीमान्दीन मुवाचैदं वसुधा मवलोकयन् ॥

२७

‘आह्वय’स्वेति मा मुक्त्वा दर्शयित्वा च विक्रमम् ।

वैरिणा घातयित्वाच किमिदानीं त्वया कृतम् ॥

२८

ता मेव वेळां वक्तव्यं त्वया राघव ! तत्कृतः ।

वालिर्न न निहन्मीति ततो नाह मितोव्रजे ॥”

२९

द्वादशसर्गः

५३

तस्यचैवं ब्रुवाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ।

कक्रुणं दीनया वाचा राघवः पुनरब्रवीत् ॥

३०

“सुग्रीव ! श्रूयतां तात ! क्रोधश्च व्यपनीयताम् ।

कारणं येन बाणोऽयं न मया स विसर्जितः ॥

३१

अलंकारेण वेषेण प्रमाणेन गतेन च ।

त्वंच सुग्रीव ! वालीच सदृशौ स्थः परस्परम् ॥

३२

स्वरेण वर्धसा चैव प्रेक्षितेनच वानर ! ।

विक्रमेणच वाक्यैश्च व्यक्तिं वां नोपलक्षये ॥

३३

तत्तेऽहं रूपसादृश्यान्मोहितो वानरोत्तम ! ।

नोत्सृजामि महावेगं शरं शत्रुनिबर्हणम् ॥

३४

जीवितान्तकरं घोरं सादृश्यात्तु विशङ्कितः ।

मूलघातो ननौस्याद्विद्वयो रपिकृतो मया ॥

३५

त्वयि वीरे विपन्नेहि अज्ञानालाघवान्मया ।

मौढ्यं च मम बाल्यं च ख्यापितं स्यात्कृपिश्चर ॥

३६

दत्ताभयवधोनाम पातकं महदुच्यते ।

अहंच लक्ष्मणश्चैव सीताच वरवर्णिनी ॥

३७

त्वदधीना वयं सर्वेवनेऽस्मिन् शरणं भवान् ।

तस्मा द्युध्यस्व भूयस्त्वं मामा शङ्कीश्च वानर ! ॥

३८

एतन्मुहूर्ते सुग्रीव ! पश्य वालिन माहवे ।

निरस्त मिषुणैकेन वेष्टमानं महीतले ॥

३९

अभिज्ञानं कुरुष्व त्व मात्मनो वानरेश्वर ! ।

येन त्वा मभिजानीयां द्वन्द्वयुद्धं मुपागतम् ॥”

४०

५४

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

गजपुष्पी मिमां फुला मुत्पाद्य शुभलक्षणाम् ।

कुरु लक्ष्मण ! कण्ठेऽस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥”

४१

ततो गिरितटे जाता मुत्पाद्य कुसुमाकुलाम् ।

लक्ष्मणो गजपुष्पीं तां तस्यकण्ठे व्यसर्जयत् ॥

४२

स तया शुशुभे श्रीमान् लतया कण्ठसक्तया ।

विपरीत इवाकांशे सूर्यो नक्षत्रमालया ॥

४३

मालयेव बलाकानां ससन्ध्य इवतोयदः ।

दिभ्रात्ममानो वपुषा रामवाक्य समाहितः ॥

४४

जगाम सह रामेण किष्किन्धां वालिपालिताम् ।

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे द्वादशस्सर्गः ॥

॥ त्रयोदशस्सर्गः ॥

ऋश्यमूका त्स धर्मात्मा किष्किन्धां लक्ष्मणाग्रजः ।

जगाम सहसुग्रीवो वालिविक्रमपालिताम् ॥

१

समुद्यम्य महच्चापं रामः काञ्चनभूषितम् ।

शरां श्चादित्यसङ्काशा नृहीत्वा रणसाधकान् ॥

२

अग्रतस्तु ययौ तस्य राघवस्य महात्मनः ।

सुग्रीव स्संहतग्रीवो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥

३

पृष्ठतो हनुमा न्वीरो नल्लो नीलश्च वानरः ।

तारश्चैव महातेजा हरियूथपयूथपः ॥

४

ते वीक्षमाणा वृक्षांश्च पुष्पभारावलम्बिनः ।

प्रसन्नाम्बुवहाश्चैव सरितस्सागरंगमाः ॥

५

त्रयोदशस्सर्गः

५५

कन्दराणि च शैलांश्च निर्दराणि गुहास्तथा ।

सिखराणि च मुख्यानि दरीश्च प्रियदर्शनाः ॥

६

वैदूर्यविमलैः पर्णैः पद्मैश्चाकोशकुट्टमलैः ।

शोभितं तसजला न्मार्गे तटाकांश्च व्यलोकयन् ॥

७

कारणैस्सारसैर्हसैर्वज्जुलैर्जलकुङ्कुटैः ।

चक्रवाकैस्तथाचान्यैश्शकुनैरुपनादितान् ॥

८

मृदुशष्पाङ्कुराहारान्निर्मयान्वनगोचरान् ।

चरतस्सर्वतः पश्यन् स्थलीषु हरिणान् स्थितान् ॥

९

तटाकवैरिणश्चापि शुक्लदन्तविभूषितान् ।

घोरा नेकचरा न्वन्यान्द्विरदा न्कूलघातिनः ॥

११

मत्ता निगारितोत्कृष्टान्पर्वता निव जङ्गमान् ।

वारणा न्वारिदप्रख्या न्महीरेणुसमुक्षितान् ॥

११

वने वनचरांश्चान्यान्येव चरांश्च विहङ्गमान् ।

पश्यन्तस्त्वरिता जग्मुस्सुग्रीववशवर्तिनः ॥

१२

तेषां तु गच्छतां तत्र त्वरितं रघुनन्दनः ।

द्रुमवण्डं वनं दृष्ट्वा रामस्सुग्रीवमब्रवीत् ॥

१३

“एष मेघ इवाकाशे वृक्षवण्डः प्रकाशते ।

मेघसङ्घाताविपुलः पर्यन्तकदलीवृतः ॥

१४

किमेतत् ज्ञातुमिच्छामि सखे ! कौतूहलं हि मे ।

कौतूहलापनयनं कर्तुमिच्छाम्यहं त्वया ॥”

१५

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः ।

गच्छन्नेवाच चक्षेऽथ सुग्रीवस्तन्महद्वनम् ॥

१६

५६

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

“ एत द्रघव ! विस्तीर्णं माश्रमं श्रमनाशनम् ।	
उद्यानवनसंपन्नं स्वादुमूलफलोदकम् ॥	१७.
अत्र सप्तजना नाम मुनय स्संश्रितव्रताः ।	
सप्तैवासन्नधश्शीर्षा नियतं जलशायिनः ॥	१८
सप्तरात्रकृताहारा वायुना वनवासिनः ।	
दिवं वर्षशतै र्याता स्सप्तभि स्सकल्लेवराः ॥	१९
तेषा मेवंप्रभावानां द्रुमप्राकारसंवृतः ।	
आश्रम स्सुदुराधर्ष अपि सेन्द्रै स्सुरासुरैः ॥	२०
पक्षिणो वर्जयन्त्येतत्तथाऽन्ये वनचारिणः ।	
विशन्ति मोहाद्येऽप्यत्र निवर्तन्ते न ते पुनः ॥	२१
विभूषणरवा स्तत्र श्रूयन्ते सकलाक्षराः ।	
तूर्यगीतस्वरा श्रात्र गन्धो दिव्यश्च राघव ! ॥	२२
वेताग्रयोऽपि दीप्यन्ते धूमो यत्र प्रकाशते ।	
वेष्ट्यान्निव वृक्षाग्रा न्कपोताङ्गारुणो घनः ॥	२३
एते वृक्षाः प्रकाशन्ते धूमसंसक्तमस्तकाः ।	
मेघजालप्रतिच्छन्ना वैदूर्यगिरयो यथा ॥	२४
कुरु प्रणामं धर्मात्मं स्तां त्समुद्दिश्य राघव ! ।	
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा प्रयतस्संयताञ्जलिः ॥	२५
प्रणमन्ति हि ये तेषां मुनीनां भावितात्मनाम् ।	
न तेषा मशुभं किञ्चिच्छरीरे राम ! दृश्यते ॥ ”	२६
ततो राम सह भ्रात्रा लक्ष्मणेन कृताञ्जलिः ।	
समुद्दिश्य महात्मान स्ता नृषी नभ्यवादयत् ॥	२७

चतुर्दशस्सर्गः

५७

अभिवाद्य तु धर्मात्मा रामो भ्राता च लक्ष्मणः ।

सुग्रीवो वानरा श्रैव जग्मुः स्संहृष्टमानसाः ॥

२८

ते गत्वा दूर मध्वानं तस्मात्सप्तजनाश्रमात् ।

ददृशुः स्तां दुराधर्षां किष्किन्धां वालिपालिताम् ॥

२९

तत स्तु रामानुजरामवानराः प्रगृह्य शस्त्राण्युदिताग्र्यतेजसः ।

पुरीं सुरेशात्मजवीर्यपालितां वधाय शत्रोः पुनरागता स्सह ॥ ३०

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे त्रयोदशस्सर्गः ॥

॥ चतुर्दशस्सर्गः ॥

सर्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किन्धां वालिपालिताम् ।

वृक्षै रात्मान मावृत्य व्युतिष्ठन्गहने वने ॥

१

विचार्य सर्वतो दृष्टिं कानने काननप्रियः ।

सुग्रीवो विपुलग्रीवः क्रोध माहारय द्रुशम् ॥

२

तत स्स निनदं घोरं कृत्वा युद्धाय चाह्वयत् ।

परिवारैः परिवृतो नादैर्मिन्दन्निवाम्बरम् ॥

३

गर्जन्निव महामेघो वायुवेगपुरस्सरः ।

अथ बालार्कसदृशो दृप्तसिंहगति स्तदा ॥

४

च्छ्वा रामं क्रियादक्षं सुग्रीवोवाक्यमब्रवीत् ।

“ हरिवागुरया व्याप्तां तप्तकाञ्चनतोरणाम् ॥

५

प्राप्ताः स्म ध्वजयन्त्राढ्यां किष्किन्धां वालिनः पुरीम् ।

प्रतिज्ञा या त्वया वीर ! कृता चालिवधे पुरा ॥

६

५८

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

सफलां तां कुरु क्षिप्रं लतां काल इवागतः ।”	
एवमुक्तस्तु धर्मात्मा सुग्रीवेण स राघवः ॥	७
तमथोवाच सुग्रीवं वचनं शत्रुसूदनः ।	
“कृताभिज्ञानाचिह्नं स्त्व मनया गर्जसाह्वया ॥	८
लक्ष्मणेनसमुत्पात्र्य यैषा कण्ठे कृता तव ।	
शोभसे ह्यधिकं वीर ! लतया कण्ठसक्तया ॥	९
विपरीत इवाकाशे सूर्यो नक्षत्रमालया ।	
अद्य वालिसमुत्थं ते भयं वैरं च वानर ! ॥	१०
एकेनाहं प्रमोक्ष्यामि बाणमोक्षेण संयुगे ।	
मम दर्शय सुग्रीव ! वैरिणं भ्रातृरूपिणम् ॥	११
वाली विनिहतो याव द्रुने पांसुषु वेष्टते ।	
यदि दृष्टिपथं प्राप्तो जीवं त्स न निवर्तते ॥	१२
ततो दोषेण मागच्छे त्सद्यो गर्हे च मा भवान् ॥	
प्रत्यक्षं सप्त ते सालामया बाणेन दारिताः ॥	१३
तेनावेहि बलेनाद्यवालिनं निहतं मया ।	
अनृतं नोक्तपूर्वं मे वीर ! कृच्छ्रेऽपि तिष्ठता ॥	१४
धर्मलोभपरीतेन न च वक्ष्ये कथंचन ।	
सफलां च करिष्यामि प्रतिज्ञां जहि संभ्रमम् ॥	१५
प्रसूतं कलमं क्षेत्वे वर्षेणैव शतक्रतुः ।	
तदाह्वाननिमित्तं त्वं वालिनो हेममालिनः ॥	१६
सुग्रीव ! कुरु तं शब्दं निष्पते द्यैन कानरूः ।	
जितकाशी बलश्लाघी त्वया चाधर्षितः पुरा ॥	१७

पञ्चदशस्सर्गः

१९

- निष्पतिष्यत्यसङ्गेन वाली स प्रियसंयुगः ।
 रिपूणां धर्षणं शूरा मर्षयेन्ति न संयुगे ॥ १८
 जानन्त स्तु स्वकं वीर्यं स्त्रीसमक्षं विशेषतः ।”
 स तु रामवच श्रुत्वा सुग्रीवो हेमपिङ्गलः ॥ १९
 ननर्द क्रूरनादेन विनिर्भिन्द त्रिवाम्बरम् ।
 तस्य शब्देन विवस्ता गावो यान्ति हतप्रभाः ॥ २०
 राजदोषपरामृष्टाः कुलस्त्रिय इवाकुलाः ।
 द्रवन्ति च मृगा इशीघ्रं भग्ना इव रणे हयाः ॥ २१
 पतन्ति च खगा भूमौ क्षीणपुण्या इव ग्रहाः ।
 तत स्स जीमूतगणप्रणादो नादं ह्यमुञ्चत्वरया प्रतीतः ।
 सूर्यात्मज इशौर्यविवृद्धतेजा स्सरित्पति र्वाऽनिलचञ्चलोर्मिः ॥ २२
 इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे चतुर्दशस्सर्गः ॥

॥ पञ्चदशस्सर्गः ॥

- अथ तस्य निनादं तु सुग्रीवस्य महात्मनः ।
 शुश्रावान्तःपुरगतोवाली भ्रातु रमर्षणः ॥ १
 श्रुत्वा तु तस्य निनदं सर्वभूतप्रकम्पनम् ।
 मदश्चैकपदे नष्टः क्रोध आपतितो महान् ॥ २
 स तु रोषपरीताङ्गो वाली सन्ध्यातपप्रभः ।
 उपरक्त इवादित्य स्सद्यो निष्प्रभतां गतः ॥ ३
 वाली दंष्ट्राकराळ स्तु क्रोधा शीघ्राग्निसन्निभः ।
 भात्युत्पतितप्रदास्तु समृणाळ इवहृदः ॥ ४

६०

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

- शब्दं दुर्मर्षजं श्रुत्वा निष्पपात ततो हरिः ।
 वेगेन चरणन्यासैर्दारयन्निव मेदिनीम् ॥ ५
- तं तु तारा परिष्वज्य स्नेहा दर्शितसौहृदा ।
 उवाच त्वस्तसंभ्रान्ता हितोदकं मिदं वचः ॥ ६
- साधु क्रोध मिमं वीर ! नदीवेग भिवागतम् ।
 शयना दुत्थितः काल्यं त्यज भुक्ता मिव स्रजम् ॥ ७
- काल्यमेतेन संग्रामं करिष्यसिच वानर ! ।
 वीर !-ते शत्रुबाहुल्यं फल्गुता वा न विद्यते ॥ ८
- सहसा तव निष्क्रामो मम तावन्नरोचते ।
 श्रूयतां चाभिधास्यामि यन्निमित्तं निवार्यसे ॥ ९
- पूर्वं मापतितः क्रोधा त्स त्वामाह्वयते युधि ।
 निष्पत्य च निरस्त स्ते हन्यमानो दिशो गतः ॥ १०
- त्वया तस्य निरस्तस्य पीडितस्य विशेषतः ।
 इहैत्य पुन राह्वानं शङ्कां जनयतीव मे ॥ ११
- दर्पं च व्यवसायं च यादृशस्तस्य नर्दतः ।
 निनादश्चापि संरम्भो नैतदल्पं हि कारणम् ॥ १२
- नासहाय महं मन्ये सुग्रीवं तमिहागतम् ।
 अवष्टब्धसहायश्च यमाश्रित्यैष गर्जति ॥ १३
- प्रकृत्या निपुणश्चैव बुद्धिमांश्चैव वानरः ।
 अपरीक्षितवीर्येण सुग्रीवस्सह नैष्यति ॥ १४
- पूर्वं मेव मया वीर ! श्रुतं कथयतो वचः ।
 अङ्गदस्य कुमारस्य वक्ष्यामि त्वा हितं वचः ॥ १५

पञ्चदशस्सर्गः

६१

अङ्गद स्तु कुमारोऽयं यं वनान्त मुपनिर्गतः ।

प्रवृत्ति स्तेन कथिता चारै रात्रौ निवेदिता ॥

१६

अयोध्याधिपतेः पुत्रौ शूरौ समरदुर्जयौ ।

इक्ष्वाकूणां कुले जातौ प्रथितौ रामलक्ष्मणौ ॥

१७

सुग्रीवप्रियकामार्थं प्राप्तौ तत्र दुरासदौ ।

तव भ्रातु हिं विख्यात स्सहायो रणकर्कशः ॥

१८

रामः परबलामर्दी युगान्ताग्निरिवोत्थितः ।

निकासवृक्ष स्साधूना मापन्नानां परागतिः ॥

१९

आर्तानां संश्रय श्रैव यशस श्रैक भाजनम् ।

ज्ञानविज्ञानसंपन्नो निदेशे निरतः पितुः ॥

२०

धातूना मिव शैलेन्द्रो गुणाना माकरो महान् ।

तत्क्षमं नविरोध स्ते सहतेन महात्मना ॥

२१

दुर्जयेनाप्रमेयेन रामेण रणकर्मसु ।

शूर ! वक्ष्यामि ते किञ्चि न चेछाम्यभ्यसूयितुम् ॥

२२

श्रयतां क्रियतां चैव तव वक्ष्यामि यद्धितम् ।

यौवराज्येन सुग्रीवं तूर्णं साध्वभिषेचय ॥

२३

विग्रहं मा कृथावीर ! भ्रात्रा राज ! न्वलीयसा ।

अहं हि ते क्षमं मन्ये तेन रामेण सौहृदम् ॥

२४

सुग्रीवेणच संप्रीतिं वैर मुत्सृज्य दूरतः ।

लालनीयो हि ते भ्रातायवीयानेष वानरः ॥

२५

तत्र वा स न्निहस्योवा सर्वथा बन्धु रेवते ।

नहि तेन समं बन्धुं भुवि पश्यामि कंचन ॥

२६

६२

श्रीमद्रामायणेनकिष्किन्धाकाण्डे

दानमानादिसत्कारैः कुरुष्व प्रत्यनन्तरम् ।	
वैर मेत त्सुसुत्सृज्य तव पार्श्वे स तिष्ठतु ॥	२७
सुग्रीवो विपुलग्नीव स्तव बन्धु रसदा मतः ।	
भ्रातु स्सौहृद मालम्ब्य नान्या गतिरिहास्तिते ॥	२८
यदि ते मत्प्रियं कार्यं यदि चावैषि सां हिताम् ।	
याच्यमानः प्रयत्नेन साधु वाक्यं कुरुष्व मे ॥	२९
प्रसीद पथ्यं शृणु जल्पितं हि मे न रोष मेभानुविधातु मर्हसि ।	
क्षमोहि ते कोसलराजसूनुना नविग्रहश्शक्रसमानतेजसा ॥	३०
तदाहि तारा हितमेव वाक्यं तं वालिनं पथ्य मिदं बभाषे ।	
नरोचते तद्वचनं हि तस्य कालाभिपन्नस्य विनाशकाले ॥	३१

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे पञ्चदशस्तर्गः ॥

॥ षोडशस्तर्गः ॥

तामेवं ब्रुवतीं तारां ताराधिपनिभाननाम् ।	
चाली निर्भर्त्सयामास वचनं चेद मत्रवीत् ॥	१
गर्जतोऽस्यच संरम्भं भ्रातु इक्षतो विशेषतः ।	
मर्षयिष्याम्यहं केन क्रारणेन वरानने ॥	२
अर्धर्षितानां शूराणां समरेष्वनिवर्तिनाम् ।	
धर्षणामर्षणं भीरु ! मरणा दतिरिच्यते ॥	३
सोढुं नच समर्थोऽहं युद्धकामस्यच संयुगे ।	
सुग्रीवस्यच संरम्भं हीनग्रीवस्य गर्जतः ॥	४

शोडशस्मरः

६३

- न च कार्यो विषाद स्ते राघवं प्रतिमत्कृते ।
 धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च कथं पापं करिष्यति ॥ ५
- निवर्तस्व सह स्त्रीभिः कथंभूयोऽनुगच्छसि ।
 सौहृदं दर्शितं तारे ! मयि भक्तिः कृता त्वया ॥ ६
- प्रतियोत्स्याम्यहं गत्वा सुग्रीवं जहि संभ्रमम् ।
 दर्पमात्रं विनेष्यामि नचप्राणैर्विमोक्ष्यते ॥ ७
- अहं ह्याजौ स्थितस्यास्य कुरिष्यामि यथेप्सितम् ।
 वृक्षैर्मुष्टिप्रहारैश्च पीडितः प्रतियास्यति ॥ ८
- न मे गर्वितमायस्तं सहिष्यति दुरात्मवान् ।
 कृतं तारे सहायत्वं सौहृदं दर्शितं मयि ॥ ९
- शापितासि ममं प्राणैर्निवर्तस्व जयेनच ।
 अहं जित्वा निवर्तिष्ये तं मरिभ्रातरं रणे ॥ १०
- तं तु तारा परिष्वज्य वालिनं प्रियवादिनी ।
 चकार रुदती मन्दं दक्षिणा सा प्रदक्षिणम् ॥ ११
- ततस्त्वस्त्ययनं कृत्वा मन्त्रवद्विजयैषिणी ।
 अन्तःपुरं सह स्त्रीभिः प्रविष्टा शोकमोहिता ॥ १२
- प्रविष्टायां तु तारायां सह स्त्रीभिस्त्वमालयम् ।
 नगरात्रिर्ययौ क्रुद्धो महासर्प इव श्वसन् ॥ १३
- स निःश्वस्य महातेजा वाली परमरोषणः ।
 सर्वतश्चारयन्दृष्टिं शत्रुदर्शनकाङ्क्षया ॥ १४
- स ददर्श ततश्श्रीमांस्सुग्रीवं हेमपिङ्गळम् ।
 सुसंवीतमवश्रब्धं दीप्यमानमिवानलम् ॥ १५

६४

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकण्डे

स तं दृष्ट्वा महावीर्यं सुग्रीवं पर्यवस्थितम् ।	
गाढं परिदूधे वासो वाली परमरोषणः ॥	१६
स वाली गाढसंवीतो मुष्टि मुद्यम्य वीर्यवान् ।	
सुग्रीव मेवाभिमुखो ययौ योद्धुं कृतक्षणः ॥	१७
श्लिष्टमुष्टिं समुद्यम्य संरब्धतरमागतः ।	
सुग्रीवोऽपि तमुद्दिश्य वालिनं हेममालिनम् ॥	१८
तं वाली क्रोधताम्राक्ष स्सुग्रीवं रणपण्डितम् ।	
आपतन्तं महावेग मिदं वचन मब्रवीत् ॥	१९
“एष मुष्टिर्मया बद्धो गाढ स्सन्निहिताङ्गुलिः ।	
मया वेगविमुक्तस्ते प्राणा नादाय यास्यति ॥”	२०
एवमुक्तस्तु सुग्रीवः क्रुद्धो वालिन मब्रवीत् ।	
“तवैवचाहरन्प्राणा न्मुष्टिः पततु मूर्धनि ॥”	२१
ताडित स्तेन संक्रुद्धस्ससभिक्रम्य वेगितः ।	
अभवच्छोणितोद्वारी सोत्पीड इव पर्वतः ॥	२२
सुग्रीवेण तु निस्सङ्गं साल मुत्पाद्य तेजसा ।	
गात्रे ष्वभिहतो वाली वज्रेणेव महागिरिः ॥	२३
सतुवाली प्रचलित स्सालताडनविह्वलः ।	
गुरुभारसमाक्रान्तो नौ सार्थइव सागरे ॥	२४
तौ भीमबलविक्रान्तौ सुवर्णसमवेगिनौ ।	
प्रवृद्धौ घोरवपुषौ चन्द्रसूर्याविवाम्बरे ॥	२५
परस्पर ममिन्नौ च्छिद्रान्वेषणतत्परौ ।	
ततोऽवर्धत वाली तु बलवीर्यसमान्वितः ॥	२६

षोडशस्सर्गः

६५

सूर्यपुत्रो महावीर्यं स्सुग्रीवः परिहीयते ।	
वालिना भग्नदर्पं स्तु सुग्रीवो मन्दविक्रमः ॥	२७
वांलिनं प्रति सामर्थो दर्शयामास लाघवम् ।	
वृक्षै स्सशखै स्सशिलै र्वज्रकोटिभिर्नै नखैः ॥	२८
मुष्टिभिर्जानुभिः पद्भिर्बाहुभिश्च पुनःपुनः ।	
तयोर्युद्धं मभू द्वोरं वृत्रवासवयोरिव ॥	२९
तौ शोणिताक्तौ युध्येतां वानरौ वनचारिणौ ।	
मेघाविव महाशब्दैस्तर्जयानौ परस्परम् ॥	३०
हीयमानं मथोऽपश्यत्सुग्रीवं वानरेश्वरम् ।	
वीक्षमाणं दिशःश्रैव राघव स्स मुहुर्मुहुः ॥	३१
ततो रामो महातेजा आर्तं दृष्ट्वा हरीश्वरम् ।	
शरं च वीक्षते वीरो वालिनो वधकारणात् ॥	३२
ततो धनुषि सन्धाय शरं माशीविषोपमम् ।	
पूरयामास तच्चापं कालचक्रमिवान्तकः ॥	३३
तस्य ज्यातलघोषेण त्रस्ताः पत्ररथेश्वराः ।	
प्रदुद्गुवु र्मृगा श्रैव युगान्त इव मोहिताः ॥	३४
मुक्तस्तु वज्रनिर्घोषः प्रदीप्ताशनिसन्निभः ।	
राघवेण महाबाणो वालिवक्षसि पातितः ॥	३५
तल स्तेन महातेजा वीर्योत्सिक्तः कपीश्वरः ।	
वेगेनाभिहतो वाली निपपात महीतले ॥	३६
इन्द्रध्वज इवोद्धूतः पौर्णमीस्यां महीतले ।	
आश्वयुक्समये मासि गतश्रीकोविचेतनः ॥	३७

६६

श्रीमद्रामायणी-किष्किन्धाकाण्डे

नरोत्तमः कालयुगान्तकोपमं शरोत्तमं काञ्चनरूप्यभूषितम् ।

ससर्ज दीप्तं तममित्रमर्दनं सधूमं मग्निं मुस्रतो यथा हरः ॥ ३८

अथोक्षितशोणिततोयविस्रवैस्सुपुष्पिताशोक इवानलौद्धतः ।

विचेतनो वासवसूनु राहवे विभ्रंशितेन्द्रध्वजवत्क्षितिं गतः ॥ ३९

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे षोडशस्सर्गः ॥

॥ सप्तदशस्सर्गः ॥

ततः शशरेणाभिहतो रामेण रणकर्कशः ।

पपात सहसा वाली निकृत्त इव पादपः ॥ १

स भूमौ न्यस्तसर्वाङ्गं स्तम्भकाञ्चनभूषणः ।

अपतद्देवराजस्य मुक्तरश्मिं रिव ध्वजः ॥ २

तस्मिन्निपतिते भूमौ वानराणां गणेश्वरे ।

नष्टचन्द्रमिव व्योमं न व्यराजत भूतलम् ॥ ३

भूमौ निपतितस्यापि तस्य देहं महात्मनः ।

न श्रीर्जहाति न प्राणा न तेजो न पराक्रमः ॥ ४

शक्रदत्ता वरामाला काञ्चनी वज्रभूषिता ।

दधार हरिमुख्यस्य प्राणां स्तेज इश्रयं च सा ॥ ५

स तया मालया वीरो हैमया हरियूथपः ।

सन्ध्यानुगतपर्यन्तः पयोधर इवाभवत् ॥ ६

तस्य माला च देहश्च मर्मघातीचयश्शरः ।

त्रिधैव रचिता लक्ष्मीः पतितस्यापि शोभते ॥ ७

सप्तदशस्सर्गः

६७

- तद्वत् तस्य वीरस्य स्वर्गमार्गप्रभावनम् ।
 रामबाणासनक्षिप्त मावह स्परमां गतिम् ॥ ८
- तं तदापतितं संख्ये गतार्चिष मिवानलम् ।
 बहुमान्य च तं वीरं वीक्षमाणं शनैरिव ॥ ९
- ययाति मित्र पुण्यान्ते देवलोका त्परिच्युतम् ।
 आदित्य मित्र कालेन युगान्ते भुवि पातितम् ॥ १०
- महेन्द्र मित्र दुर्धर्ष महेन्द्र मित्र दुस्सहम् ।
 महेन्द्रपुत्रं पतितं वालिनं हेममालिनम् ॥ ११
- सिंहोरस्कं महाबाहुं दीप्तास्यं हरिलोचनम् ।
 लक्ष्मणानुगतो रामो ददर्शोपसर्प च ॥ १२
- तं दृष्ट्वा राघवं वाली लक्ष्मणं च महाबलम् ।
 अत्रवी त्प्रश्रितं वाक्यं परुषं धर्मसंहितम् ॥ १३
- “ त्वं नराधिपतेः पुत्रः प्रथितः प्रियदर्शनः ।
 कुलीन स्सत्त्वसंपन्न स्तेजस्वी चरितव्रतः ॥ १४
- पराङ्मुखवधं कृत्वा कोनु प्राप्तस्त्वया गुणः ।
 यदहं युद्धसंरब्धश्शरेणोरसि ताडितः ॥ १५
- रामः करुणवेदीच प्रजानां च हिते रतः ।
 सानुक्रोशो जितोत्साह स्समयज्ञो दृढव्रतः ॥ १६
- इति ते सर्वभूतानि कथयन्ति यशो भुवि ।
 दम श्शमः क्षमाधर्मो धृतिस्सत्यं पराक्रमः ॥ १७
- पार्थिवानां गुणा राजन्दण्डाध्याप्यपराभिषु ।
 चान्गुणात्संप्रधार्याह मय्यं चाभिजनं तव ॥ १८

६८

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

- तारया प्रतिषिद्धोऽपि सुग्रीवेण समागतः ।
 न मा मन्येन संरब्धं प्रसक्तं योद्धु मर्हति ॥ १९
- इति मे बुद्धि रूपाया बभूवादृशने तव ।
 न त्वां विनिहतात्मानं धर्मध्वज मधार्मिकम् ॥ २०
- जाने पापसमाचारं तृणैः कूपमिवावृतम् ।
 सतां वेषधरं पापं प्रच्छन्न मिव पावकम् ॥ २१
- नाहं त्वा मभिजानामि धर्मच्छद्वाभिसंवृतम् ।
 विषये वा पुरे वा ते यदा नापकरोम्यहम् ॥ २२
- नचत्वा भवजाने च कस्मान्न हंस्याकिल्बिषम् ।
 फलमूलाशिनं नित्यं वानरं वनगोचरम् ॥ २३
- मामिहाप्रतियुध्यन्तमन्येन च समागतम् ।
 लिङ्गमप्यस्तिते राजन् ! दृश्यते धर्मसंहितम् ॥ २४
- कः क्षत्रियकुले जातश्श्रुतवा न्नष्टसंशयः ।
 धर्मलिङ्गप्रतिच्छन्नः क्रूरं कर्मसमाचरेत् ॥ २५
- राम ! राजकुले जातो धर्मवानिति विश्रुतः ।
 अभव्यो भव्यरूपेण किमर्थं परिधावसि ॥ २६
- सामदानं क्षमाधर्मं स्सत्यं धृतिपराक्रमौ ।
 पार्थिवानां गुणा राजन् ! दण्डश्चाप्यपराधिपु ॥ २७
- वयं वनचरा राम ! मृगा मूलफलाशनाः ।
 एषा प्रकृतिरस्माकं पुरुषस्त्वं नरेश्वरः ॥ २८
- भूमिर्हिरण्यं रूप्यं च विग्रहे कारणानि च ।
 अत्रकस्ते वने लोभो मदीयेषु फलेषु वा ॥ २९

सप्तदशस्सर्गः

६९

नयश्च विनयश्चोभौ निग्रहानुग्रहावपि ।

राजवृत्ति रसंकीर्णा न नृपाः कामवृत्तयः ॥

३०.

त्वंतु कामप्रधानश्च कोपनश्चानवस्थितः ।

राजवृत्तैश्च संकीर्णशरासनपरायणः ॥

३१

नतेऽस्त्यपचिति धर्मे नार्थे बुद्धिरवस्थिता ।

इन्द्रियैः कामवृत्तस्स नृकृष्यसे मनुजेश्वर ! ॥

३२

हत्वा बाणेन काकुत्स्थ ! मां मिहानपराधिनम् ।

किं वक्ष्यसि सतां मध्ये कर्म कृत्वा जुगुप्सितम् ॥

३३

राजहा ब्रह्महा गोघ्नश्चोरः प्राणिवधेरतः ।

नास्तिकः परिवेत्ता च सर्वे निरयगामिनः ॥

३४

सूचकश्च कदर्यश्च मित्रघ्नो गुरुतल्पगः ।

लोकं पापात्मना मेते गच्छन्ते नात्र संशयः ॥

३५

अधार्य चर्ममे सङ्कीरोमाण्यस्थिचवर्जितम् ।

अभक्ष्याणि च मांसानि त्वद्विधै धर्मचारिभिः ॥

३६

पञ्चपञ्चनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रेण राघव ! ।

शल्यकश्चाविधो गोघा शशः कूर्मश्च पञ्चमः ॥

३७

चर्मचास्थि च मे राजन् ! न स्पृशन्ति मनीषिणः ।

अभक्ष्याणि च मांसानि सोऽहं पञ्चनखो हतः ॥

३८

तारुया वाक्य मुक्तोऽहं सत्यं सर्वज्ञया हितम् ।

तदतिक्रम्य मोहेन कालस्य वशमागतः ॥

३९

त्वया नाथेन काकुत्स्थ ! न सनाथा वसुन्धरा ।

अमदा शीलसंपन्ना धूर्तेन पतिता यथा ॥

४०

४०

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

- शठो नैकृतिकः क्षुद्रो मिथ्याप्रश्रितमानसः ।
 कथं दशरथेन त्वं जातः पार्षो महात्मना ॥ ४१
- छिन्नचारित्रकक्षयेण सतां धर्मातिवर्तिना ।
 त्यक्तधर्माङ्कुशेनाहं निहतो रामहस्तिना ॥ ४२
- अशुभं चाप्ययुक्तं च सतां चैव विगर्हितम् ।
 वक्ष्यसे चेदृशं कृत्वा सद्भिस्सह समागतः ॥ ४३
- उदासीनेषु योऽस्मासु विक्रमस्ते प्रकाशितः ।
 अपकारिषु तं राज ! ब्रूहि पश्यामि विक्रमम् ॥ ४४
- दृश्यमानस्तु युद्धेऽथ मया यदि नृपात्मज ! ।
 अद्य वैवस्वतं देवं पश्येस्त्वं निहतो मया ॥ ४५
- त्वयाऽदृश्येन तु रणे निहतोऽहं दुरासदः ।
 प्रसुप्तः पन्नगेनेव नरः पानवशं गतः ॥ ४६
- मामेव यदि पूर्वं त्वमेतदर्थं मघोदयः ।
 मैथिली मह मेकाहां तव चानीतवान्भवेत् ॥ ४७
- सुग्रीव प्रियकामेन यत्कृतेऽस्मि हतस्त्वया ।
 कण्ठे बद्धा प्रदद्यां ते निहतं रावणं रणे ॥ ४८
- न्यस्तां सागरतोये वा पाताले वापि मैथिलीम् ।
 आनयेयं तवादेशां च्छेत्ता मन्वन्तरीमिव ॥ ४९
- युक्तं यत्प्राप्नुया द्राज्यं सुग्रीव स्वर्गते मयि ।
 अयुक्तं यदधर्मेण त्वयाऽहं निहतो रणे ॥ ५०
- काम मेवं विधो लोकः कालेन विनियुज्यते ।
 क्षमं चेद्भवता प्राप्तमुत्तरं साधुचिन्त्यताम् ॥ ५१

अष्टादशस्सर्गः

७१

इत्येष मुक्त्वा परिशुष्कवक्त्र इशराभिघाता व्यथितो महात्मा ।

समीक्ष्य रामं रविसन्निकाशं तूष्णीं बभूवामरराजसूनुः ॥ ५२

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे सप्तदशस्सर्गः ॥

॥ अष्टादशस्सर्गः ॥

इत्युक्तः प्रश्रितं वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।

परुषं वालिना रामो निहतेन विचेतसा ॥ १

तं निष्प्रभ मिवादित्यं मुक्ततोय मिवाम्बुदम् ।

उक्तवाक्यं हरिश्रेष्ठ मुपशान्त मिवानलम् ॥ २

धर्मार्थगुणसंपन्नं हरीश्वर मनुत्तमम् ।

अधिक्षिप्तस्तदा रामः पश्चाद्वालिन मब्रवीत् ॥ ३

“धर्ममर्थं च कामं च समयं चापिलौकिकम् ।

अविज्ञाय कथं बाल्या न्मामिहाद्य विगर्हसे ॥ ४

अपृष्ट्वा बुद्धिसंपन्ना न्वृद्धा नाचार्यसम्मतान् ।

सौम्य ! वानरचापल्या त्वि मा वक्तु मिहेच्छसि ॥ ५

इक्ष्वाकूणा मियं भूमिस्स शैलवनकानना ।

मृगपक्षिमनुष्याणां निग्रहप्रग्रहावपि ॥ ६

तां पालयति धर्मात्मा भरतस्सत्यवागृजुः ।

धर्मकामार्थतत्त्वज्ञो निग्रहानुग्रहे रतः ॥ ७

नयश्च विनयश्चोभौ यस्मिं त्सत्यं च सुस्थितम् ।

विक्रमश्च यथा दृष्टस्स राजां देशकालवित् ॥ ८

७२

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

तस्य धर्मकृतादेशावय मन्येच पार्थिवाः ।	
चरामो वसुधां कृत्स्नां धर्मसन्तान मिच्छवः ॥	९
तस्मिन्नृपतिशार्दूले भरते धर्मवत्सले ।	
पालयत्यखिलां भूमिं कश्चरेद्धर्मनिग्रहम् ॥	१०
ते वयं धर्मविभ्रष्टं स्वधर्मे परमे स्थिताः ।	
भरताज्ञां पुरस्कृत्य निगृहीमो मथाविधि ॥	११
त्वं तु संक्षिप्त धर्माच्च कर्मणाच्च विगर्हितः ।	
कामतन्त्र प्रधानश्च नस्थितो राजवर्त्मनि ॥	१२
ज्येष्ठो भ्राता पिताचैव यश्च विद्यां प्रयच्छति ।	
त्रयस्ते पितरोज्ञेया धर्मेपथि हि वर्तिनः ॥	१३
यवीया नात्मनः पुत्रं दिश्यश्चापि गुणोदितः ।	
पुत्रवत्ते त्रयश्चिन्त्या धर्मश्चे दन्न कारणम् ॥	१४
सूक्ष्मः परमदुर्ज्ञेय स्सतां धर्मः पृथङ्मम ! ।	
हृदिस्थ स्सर्वभूताना मात्मा वेद शुभाशुभम् ॥	१५
चपलश्चपलैस्सार्धं वानरै रकृतात्मभिः ।	
जात्यन्ध इव जात्यन्धै र्मन्त्रयन् द्रक्ष्यसे नुकिम् ॥	१६
अहं तु व्यक्तता मस्य वचनस्य ब्रवीमि ते ।	
नहि मां केवलं रोषा त्वं विगर्हितु मर्हासि ॥	१७
तदेत त्कारणं पश्य यदर्थं त्वं मया हतः ।	
भ्रातु र्वर्तसि भार्यायां त्यक्त्वा धर्मं सनातनम् ॥	१८
अस्य त्वं धरमाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ।	
रुमायां वर्तसे कामा त्सुषायां पापकर्मकृत् ॥	१९

अष्टादशस्तर्गाः

७३

तद्व्यतीतस्य ते धर्मात्कामवृत्तस्य वानरः ।

भ्रातृभार्यावमर्शोऽस्मिन्दण्डोऽयं प्रतिपादितः ॥

२०

नहि धर्मविरुद्धस्य लोकवृत्ता दपेयुषः ।

दण्डा दन्यत्र पश्यामि निग्रहं हरियूथप ॥

२१

नहि ते मर्षये पापं क्षत्रियोऽहं कुलोद्भवः ।

औरसीं भगिनीं वापि भार्यां वा प्यनुजस्य यः ॥

२२

प्रचरेत नरः कामात्तस्य दण्डो वधः स्मृतः ।

भरतः स्तु महीपालो वयं त्वादेशवर्तिनः ॥

२३

त्वं तु धर्मा दतिक्रान्तः कथं शक्य उपेक्षितुम् ।

गुरुं धर्मव्यतिक्रान्तं प्राज्ञो धर्मेण पालयन् ॥

२४

भरतः कामवृत्तानां निग्रहे पर्यवस्थितः ।

वयं तु भरतादेशविधिं कृत्वा हरीश्वर ! ॥

२५

त्वद्विधान्भिन्नमर्यादां त्रियन्तुं पर्यवस्थिताः ।

सुग्रीवेण च मे सख्यं लक्ष्मणेन यथातथा ॥

२६

दारराज्यनिमित्तं च निःश्रेयसि रत स्स मे ।

प्रतिज्ञा च मया दत्ता तदा वानरसन्निधौ ॥

२७

प्रतिज्ञा च कथं शक्या मद्विधेनानवेक्षितुम् ।

तदेभिः कारणैस्सर्वैर् महद्भिर् धर्मसंहितैः ॥

२८

शासनं तव यद्युक्तं तद्भवा ननुमन्यताम् ।

सर्वथा धर्म इत्येव द्रष्टव्यं स्तव निग्रहः ॥

२९

वयस्यस्यापि कर्तव्यं धर्ममेवानुपश्यता ।

शक्यं त्वयाऽपि तत्कार्यं धर्ममेवानुपश्यता ॥

३०

श्रयेते मनुना गतितौ श्लोकौ चारित्रवत्सलौ ।	
गृहीतौ धर्मकुशलै स्तत्तथा चरितं हरे ! ॥	३१
“राजभि धृतदण्डा स्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।	
निर्मला स्वर्ग मायान्ति सन्त स्सुकृतिनो यथा ॥	३२
शासना द्वा विमोक्षा द्वा स्तेनः स्तेया द्विमुच्यते ।	
राजा त्वंशासना त्पापस्य तदवाप्नोति किल्बिषम् ॥”	३३
आर्येण मम मान्धात्वा व्यसनं घोर मीप्सितम् ।	
श्रमणेन कृते पापे यथा पापं कृतं त्वया ॥	३४
अन्यै रपि कृतं पापं प्रमत्तै र्वसुधाधिपैः ।	
प्रायश्चित्तं च कुर्वन्ति तेन तच्छाम्यते रजः ॥	३५
तदलं परितापेन धर्मतः परिकल्पितः ।	
वधो वानरशार्दूल ! न वयं स्ववशे स्थिताः ॥	३६
शृणु चाप्यपरं भूयः कारणं हरिपुङ्गव ! ।	
यच्छ्रुत्वा हेतुमद्वीर ! न मन्युं कर्तुं मर्हसि ॥	३७
नमे तत्र मनस्तापो न मन्यु र्हरियूथप ! ।	
वागुराभि श्र पाशै श्र कूटै श्र विविधै र्नराः ॥	३८
प्रतिच्छन्नाश्च दृश्या श्र गृह्णन्ति सुबहून्मृगान् ।	
प्रधावितान्वा वित्रस्ता न्विस्रब्धां श्रापि निष्ठितान् ॥	३९
प्रमत्ता नप्रमत्ता न्वा नरा मांसार्थिनो भृशम् ।	
विध्यन्ति विमुखां श्रापि नच दोषोऽत्र विद्यते ॥	४०
यान्ति राजर्षय श्रात्र मृगयां धर्मकोविदाः ।	
तस्मात्त्वं निहतो युद्धे मया बाणेन वानर ! ॥	४१

अष्टादशसंज्ञाः

७५.

अयुध्यन्प्रतियुध्यन्वा यस्मा च्छाखामृगो ह्यसि ।

४२.

दुर्लभस्यच धर्मस्य जीवितस्य शुभस्यच ॥

राजानो वानरश्रेष्ठ ! प्रदातारो न संशयः ।

४३.

तान्नहिंस्या न चाक्रोशे न्नाक्षिपे न्नाप्रियं वदेत् ॥

देवा मानुषरूपेण चरन्त्येते महीतले ।

त्वं तु धर्मं मविज्ञाय केवलं रोषं मास्त्रितः ॥

४४.

प्रदूषयसि मां धर्मे पितृपैतामहे स्थितम् । ”

एव मुक्तस्तु रामेण वाली प्रव्यथितो भृशम् ॥

४५.

न दोषं राघवे दध्यौ धर्मेऽधिगतनिश्चयः ।

प्रत्युवाच ततो रामं प्राञ्जलि वानरेश्वरः ॥

४६.

“यत्त्वमात्थ नरश्रेष्ठ ! तदेवं नात्र संशयः ।

प्रतिवक्तुं प्रकृष्टे हि नाप्रकृष्टं स्तु शक्नुयात् ॥

४७.

तदयुक्तं मया पूर्वं प्रमादा दुक्तं मप्रियम् ।

तत्रापि खलु मे दोषं कर्तुं नार्हसि राघव ॥

४८.

त्वं हि दृष्टार्थतत्त्वज्ञः प्रजानां च हिते रतः ।

कार्यकारणसिद्धौ ते प्रसन्ना बुद्धि रव्यया ॥

४९.

मा मप्यगतधर्माणं व्यतिक्रान्तपुरस्कृतम् ।

धर्मसंहितया वाचा धर्मज्ञ ! परिपालय ॥

५०.

व्याघ्रसंरुद्धकण्ठस्तु वाली सार्धरव इशनैः ।

उवाच रामं संप्रेक्ष्य पङ्कलग्न इव द्विपः ॥

५१.

न त्वात्मानं महं शोचे नितारां नन्न बान्धवान् ।

यथा पुत्रं गुणज्येष्ठं मङ्गदं कनकाङ्गदम् ॥

५२.

७६

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकर्ण्डे

स ममादर्शना दीनो बाल्यात्प्रभृति लालितः ।	
तटाक इव, पीताम्बु रूपशोषं गमिष्यति ॥	५३
वाल आकृतबुद्धिश्च एकपुत्रश्च मे प्रियः ।	
तारेयो, राम ! भवता रक्षणीयो महाबलः ॥	५४
सुग्रीवे चाङ्गदे चैव विधत्स्व मतिमुत्तमाम् ।	
त्वं हि शास्ताच गोप्ताच कार्यकार्यविधौ स्थितः ॥	५५
या ते नरपते ! वृत्तिर्भरते लक्ष्मणे च या ।	
सुग्रीवे चाङ्गदे राजं ! स्तां त्वमाधातुमर्हसि ॥	५६
मदोषकृतदोषां तां यथा तारां तपस्विनीम् ।	
सुग्रीवो नानुमन्येत तथाऽवस्थातुमर्हसि ॥	५७
त्वया ह्यमुगृहीतेन राज्यं शक्यमुपासितुम् ।	
त्वद्वशे वर्तमानेन तव चित्तानुवर्तिना ॥	५८
शक्यं दिवं चार्जयितुं वसुधां चापि शासितुम् ।	
त्वतोऽहं वधमाकाङ्क्षन्वार्यमाणोऽपि तारया ॥	५९
सुग्रीवेण सहभ्राता द्वन्द्वयुद्धमुपागतः ।”	
इत्युक्त्वा सन्नतो रामं विरराम हरिश्चरः ॥	६०
स तमाश्वासयद्रामो बालिनं व्यक्तदर्शनम् ।	
सामसंपन्नया वाचा धर्मतत्त्वार्थयुक्तया ॥	६१
न संतापस्त्वया कार्य एतदर्थं ह्रवङ्गम ! ।	
न वयं भवता चिन्त्या नाप्यात्मा हरिसत्तम ॥	६२
वयं भवद्विशेषेण धर्मतः कृतनिश्चयाः ।	
दण्ड्ये यः पातयेदण्डं दण्ड्यो यश्चापि दण्ड्यते ॥	६३

एकोनविंशस्सर्गः

७७

कार्यकारणसिद्धार्था बुभौ तौ नावसीदतः ।
 तद्भुवा न्दण्डसंयोगा दस्मा द्विगतकल्मषः ॥ ६४
 गंत स्त्वां प्रकृतिं धर्म्या धर्मदृष्टेन वर्त्मना ।
 त्यज शोकं च मोहं च भयं च हृदग्रे स्थितम् ॥ ६५
 त्वया विधानं हर्यग्र ! नशक्य मति वर्तितुम् ।
 यथा त्वय्यङ्गदो नित्यं वर्तते वानरेश्वर ! ॥ ६६
 तथा वर्तेत सुग्रीवे मयि चापि नसंशयः ।
 स तस्य वाक्यं मधुरं महात्मन स्समाहितं धर्मपथानुवर्तिनः ।
 निशम्य रामस्य रणावमर्दिनो वचस्सुयुक्तं निजगाद वानरः ॥ ६७
 शराभितप्तेन विचेतसा मया प्रदूषित स्त्वं यदजानता प्रभो !
 इदं महेन्द्रोपमभीमविक्रम ! प्रसादित स्त्वं क्षम मे नरेश्वर ! ॥ ६८

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे अष्टादशस्सर्गः ॥

॥ एकोनविंशस्सर्गः ॥

स वानर महाराज इशयान इशरविक्षतः ।
 प्रत्युक्तो हेतुमद्वाक्यैर्नोत्तरं प्रत्यपद्यत ॥ १
 अश्मभिः प्रविभिन्नाङ्गः पादपै राहतो भृशम् ।
 रामबाणेन चाक्रान्तो जीवितान्ते मुमोह सः ॥ २
 तं भार्या बाणमोक्षेण रामदत्तेन संयुगे ।
 हतं प्लवगशार्दूलं तारा शुश्राव वालिनम् ॥ ३
 सा सपुत्राऽप्रियं श्रुत्वा वधं भर्तुः स्सुदारुणम् ।
 निष्पपात भृशं त्रस्ता विविधा द्विरिगह्वरात् ॥ ४

७८

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

- येत्वङ्गदगरीवारा वानरा भीमविक्रमाः ।
 ते सकार्मुक मालोक्य रामं त्रस्ताः प्रदुद्रुवुः ॥ ५
- सा ददर्श तत स्त्रस्तान्हरीनाप ततोभृशम् ।
 यूथादिव परिभ्रष्टा न्मृगा त्रिहतयूथपान् ॥ ६
- तानुवाच समासाद्य दुःखिता न्दुःखिता सती ।
 रामवित्रांसितां त्सर्वाननुबद्धानिवेषुभिः ॥ ७
- “ वानरा ! राजसिंहस्य यस्य यूयं पुरस्सराः ।
 तं विहाय सुसंत्रस्ताः कस्मा द्वयथ दुर्गताः ॥ ८
- राज्यहेतो स्स चेद्धाता भ्रात्रा रौद्रेण पातितः ।
 रामेण प्रहितै रौद्रैर्मार्गणै र्दूरपातिभिः ॥ ९
- कपिपत्न्या वचश्श्रुत्वा कपयः कामरूपिणः ।
 प्राप्तकाल मविक्लिष्ट मूचुर्वचन मङ्गनाम् ॥ १०
- “ जीवपुत्रे ! निवर्तस्व पुत्रं रक्षस्व चाङ्गदम् ।
 अन्तको रामरूपेण हत्वा नयति वालिनम् ॥ ११
- क्षिप्तान् वृक्षां त्समाविध्य विपुलाश्च शिलास्तथा ।
 वाली वज्रसमैर्बाणै रामेण विनिपातितः ॥ १२
- अभिद्रुतमिदं सर्वं विद्रुतं प्रसृतं बलम् ।
 अस्मिन् प्लवगशार्दूले हते शक्रसमप्रभे ॥ १३
- रक्ष्यतां नगरद्वार मङ्गदश्चाभिषिच्यताम् ।
 पदस्थं वालिनः पुत्रं भजिष्यन्ति प्लवङ्गमाः ॥ १४
- अथवाऽनुचितं स्थान मिह ते रुचिरानूने ! ।
 आविशन्तिहि दुर्गाणि क्षिप्रमन्यानि वानराः ॥ १५

एकोनविंशत्सर्गः

७९

- अभार्याश्च सभार्याश्च सन्त्यत्र वनचारिणः ।
 लुब्धेभ्यो विप्रयुक्तेभ्य स्तेभ्यो नस्तुमुलं भयम् ॥” १६
- अल्पान्तरगतानां नु श्रुत्वा वचन मङ्गना ।
 आत्मनः प्रतिरूपं सा वभाषे चारुहासिनी ॥ १७
- “ पुत्रेण मम किं कार्यं किं राज्येन, किमात्मना ।
 कपिर्निहे महाभागे तस्मिन्भर्तारि नश्यति ॥ १८
- पादमूलं गमिष्यामि तस्यैवाहं महात्मनः ।
 योऽसौ रामप्रयुक्तेन शरेण विनिपातितः ॥” १९
- एवमुक्त्वा प्रदुद्राव रुदन्ती शोककर्षिता ।
 शिरश्चोरश्च बाहुभ्यां दुःखेन समभिघ्नती ॥ २०
- आव्रजन्ती ददर्शार्थं पतिं निपतितं भुवि ।
 हन्तारं दानवेन्द्राणां समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ २१
- क्षेत्रारं पर्वतेन्द्राणां वज्रानामिव वासवम् ।
 महावातसमाविष्टं महामेघौघनिखनम् ॥ २२
- शक्रतुल्यपराक्रान्तं वृष्टेवोपरतं घनम् ।
 नर्दन्तं नर्दतां भीमं शूरं शूरेण पातितम् ॥ २३
- शार्दूलेनामिषस्यार्थे मृगराजं यथा हतम् ।
 अर्चितं सर्वलोकस्य सपताकं सवेदिकम् ॥ २४
- वागहेतोः स्सुपर्णेन चैव मुन्मथितं यथा ।
 अवष्टभ्य च तिष्ठन्तं ददर्श धनुरुत्तमम् ॥ २५
- रामं रामानुजं चैव भर्तुश्चैवानुजं शुभा ।
 तानतीत्य समासाद्य भर्तारं विहतं रणे ॥ २६

६०

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

समीक्ष्य व्यथिता भूमौ संभ्रान्ता निपपात ह ।

सुप्तेव पुनरुत्थाय 'आर्यपु'त्रेति शोचति ॥

२७

रुरोद सा पतिं दृष्ट्वा संदितं मृत्युदामभिः ।

तामपेक्ष्यतु सुग्रीवः क्रोशन्तीं कुरङ्गी मिव ॥

२८

विषाद मगमत्कष्टं दृष्ट्वा चाङ्गद स्नागतम् ॥

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे एकोनविंशत्सर्गः ॥

॥ विंशत्सर्गः ॥

रामचापविसृष्टेन शरेणान्तकरणतम् ।

दृष्ट्वा विनिहतं भूमौ तारा ताराधिपानना ॥

१

सासमासाद्य भर्तारं पर्यष्वजत भाशिनी ।

इषुणाऽभिहतं दृष्ट्वा वालिनं कुञ्जरोपमम् ॥

२

वानरेन्द्रं महेन्द्राभं शोकसंतप्तमानसा ।

तारा तरुमिवोन्मूलं पर्यदेवय दातुरा ॥

३

“रणे दारुण विक्रान्त प्रवीर ! प्लवतां वर ! ।

किंदीनामपुरोभागा मद्यत्वं नाभिभाससे ॥

४

उत्तिष्ठ हरिशार्दूल ! भजस्व शयनोत्तमम् ।

नैवविधा श्शेरते हि भूमौ नृपतिसत्तमाः ॥

५

अतीव खलु ते कान्ता वसुधा वसुधाधिप ! ।

गतासुरपि यां गात्रै मां विहाय निषेवसे ॥

६

व्यक्तमन्या त्वया वीर ! धर्मतस्संप्रवर्तिता ।

किष्किन्धेव पुरीरम्या स्वर्गमार्गे विनिर्मिता ॥

७

विंशस्सर्गः

८१

- यान्मस्माभि स्त्वया सार्धं वनेषु मधुगन्धिषु ।
 विहृतानि त्वया काले तेषा मुपरमः कृतः ॥ ८
- निरानन्दा निराशाऽहं निमग्ना शोकसागरे ।
 त्वयि पञ्चत्व मापन्ने महायूथपयूथपे ॥ ९
- हृदयं सुस्थिरं मह्यं दृष्ट्वा विनिहतं पतिम् ।
 यन्नशोक्ताभिसंतप्तं स्फुटतेऽद्य सहस्रधा ॥ १०
- सुग्रीवस्य त्वया भार्या हृतां सचविवासितः ।
 यत्तुतस्य त्वया व्युष्टिः प्राप्तेयं प्लवगाधिप ! ॥ ११
- निःश्रेयसपरामोहान्त्वया चाहं विगर्हिता ।
 यैषाऽनुवं हितं त्वाक्यं वानरेन्द्र ! हितैषिणी ॥ १२
- रूपयौवनदृप्तानां दक्षिणानां च मानद ! ।
 नून मप्सरसा मार्य ! चित्तानि प्रमथिष्यसि ॥ १३
- कालो निस्संशयो नूनं जीवितान्तकरस्तव ।
 बलाद्येनावपन्नोऽसि सुग्रीवस्यावशोवशम् ॥ १४
- वैधव्यं शोकसंतापं कृपणं कृपणासती ।
 अदुःखोपचिता पूर्वं वर्तयिष्याम्यनाथवत् ॥ १५
- लालितश्चाङ्गदो वीर स्सुकुमार स्सुखोचितः ।
 वर्त्स्यते का मवस्थां मे पितृव्ये क्रोधमूर्छिते ! ॥ १६
- “कुरुष्व पितरं पुत्र ! सुदृष्टं धर्मवत्सलम् ।
 दुर्लभं दर्शनं वत्स ! तव तस्य भविष्यति ॥ १७
- सा समासाद्य भर्तारं पर्यैष्वजत भामिनी ।
 इषुणाऽभिहतं दृष्ट्वा वालिनं कुञ्जरोपमम् ॥ १८

८२

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

- “समाश्वासय पुत्रं त्वं संदेशं संदिशस्व च ।
 मूर्ध्नि चैनं समाघ्राय प्रवासं प्रस्थितो ह्यसि ॥ १९
- रामेण हि महत्कर्म कृतं त्वामभिनिघ्नता ।
 आनृप्यं च गतं तस्य सुग्रीवस्य प्रतिश्रवे ॥” २०
- “सकामो भव सुग्रीव ! रुमां त्वं प्रतिपत्स्यसे ।
 भुङ्क्ष्व राज्य मनुद्विग्नशस्तोभ्रातारिपुस्तव ॥” २१
- किं मामेवं विलपतीं प्रेम्णा त्वं नाभिभाषसे ।
 इमाः पश्य वराबह्वीर्भार्यास्ते वानरेश्वर ! ॥” २२
- तस्या विलपितं श्रुत्वा वानर्यं स्सर्वतश्च ताः ।
 परिगृह्याङ्गदं दीनं दुःखार्ताः परिचुक्रुशुः ॥ २३
- “किं मङ्गदं साङ्गदवीरबाहो ! विहाय यास्यह्यचिरप्रवासम् ।
 न युक्तमेवंगुणसन्निकृष्टं विहाय पुत्रं प्रियपुत्र ! गन्तुम् ॥ २४
- किमप्रियं ते प्रिय ! चारुवेष ! मया कृतं नाथ ! सुतेन वा ते ।
 सहाङ्गदां मां प्रविहाय वीर ! यत्प्रस्थितो दीर्घ मितः प्रवासम् ॥
- यद्यप्रियं किञ्चिदसंप्रधार्य कृतं मया स्या त्वव दीर्घबाहो ।
 क्षमस्व मे तद्धरिवंशनाथ ! ब्रजामि भूधर्ना तव वीर ! पादौ ॥ २६
- तथा तु तारा करुणं रुदन्ती भर्तुस्समीपे सह वानरीभिः ।
 व्यवस्यत प्रायमुपोपवेष्टु मनिन्द्यवर्णा भुवि यत्र वाली ॥ २७

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे विंशस्सर्गः ॥

॥ एकविंशस्सर्गः ॥

ततो निपतितानां तारां च्युतां तासमिवाम्बरात् ।
 शनै राश्वासयामास हनूमान्हरियूथपः ॥ १

एकविंशत्सर्गः

८३

- “ गुणदोषकृतं जन्तु स्वकर्मफलेहतुकम् ।
 अव्यग्र स्तदवाप्नोति सर्वं प्रेत्य शुभाशुभम् ॥ २
 शौच्या शोचसि कं शोच्यं दीनं दीनाऽनुकम्पसे ।
 कस्य को वाऽनुशोच्योऽस्ति देहेऽस्मि न्वुद्बुदोपमे ॥ ३
 अङ्गद स्तु कुमारोऽयं द्रष्टव्यो जीवपुत्रया ।
 आयत्तां च विधेयानि समर्थान्यस्य चिन्तय ॥ ४
 जानास्यनियता मेवं भूतानां मागतिं गतिम् ।
 तस्माच्छुभं हि कर्तव्यं पण्डितेनैह लौकिकम् ॥ ५
 यस्मिन्हरिसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
 कर्तयन्ति कृतांशानि सोऽयं दिष्टान्त मागतः ॥ ६
 यदयं न्यायदृष्टार्थं स्सामदानक्षमापरः ।
 गतो धर्मजितां भूमिं नैनं शोचितु मर्हसि ॥ ७
 सर्वेहि हरिशार्दूलाः पुत्र श्रायं तवाङ्गदः ।
 इदं हर्यृक्षराज्यं च त्वत्सनाथ मनिन्दिते ! ॥ ८
 ता विमौ शोकसंतापौ शनैः प्रेरय भामिनि !
 त्वया परिगृहीतोऽयं मङ्गद इशास्तु मेदिनीम् ॥ ९
 सन्तति श्र यथा दृष्टा कृत्यं यच्चापि सांप्रतम् ।
 राज्ञ स्तत्क्रियतां सर्वं मेष कालस्य निश्चयः ॥ १०
 संस्कार्यो हरिराज श्र अङ्गद श्राभिषिच्यताम् ।
 सिंहासनगतं पुत्रं पश्यन्ती शान्ति मेष्यसि ॥ ११
 सा तस्य वचने श्रुत्वा भर्तुर्व्यसनप्रीडिता ।
 अत्रवी दुत्तरं तारा हनूमन्त मवस्थितम् ॥ १२

८४

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

“अङ्गदप्रतिरूपाणां पुत्राणा मेकत इशतम् ।

हंतस्याप्यस्य वीरस्य गात्रसंश्लेषणं वरम् ॥

१३

न चाहं हरिराजस्य प्रभवाम्यङ्गदस्य वा ।

पितृव्य स्तस्य सुग्रीव स्सर्वकार्येष्वनन्तरः ॥

१४

न ह्येषा बुद्धि रास्थेया हनूम ! नङ्गदं प्रति ।

पिता हि बन्धुः पुत्रस्य न माता हरिसत्तम ! ॥

१५

न हि मम हरिराजसंश्रयात्क्षमतर मस्ति परत्र चेह वा ।

आभिमुखहत ! वीरसेवितं शयन मिदं मम सेवितुं क्षमम् ॥” १६

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे एकविंशत्सर्गः ॥

॥ द्वाविंशत्सर्गः ॥

वीक्षमाणस्तु मन्दासु स्सर्वतो मन्द मुच्छ्वसन् ।

आदावेत तु सुग्रीवं ददर्श त्वात्मजाग्रतः ॥

१

तं प्राप्तविजयं वाली सुग्रीवं प्लवगेश्वरः ।

आभाष्य व्यक्तया वाचा सस्नेह मिद मब्रवीत् ॥

२

सुग्रीव ! दोषेण नमां गन्तु मर्हसि किल्बिषात् ।

कृष्यमाणं भविष्येण बुद्धिमोहेन मांबलात् ॥

३

युगपद्विहितं तात ! न मन्ये सुख मावयोः ।

सौहार्दं भ्रातृयुक्तं हि तदिदं तात ! नान्यथा ॥

४

प्रतिपद्य त्व मद्यैव राज्य मेषां वनौकसाम् ।

मा मप्यद्यैव गच्छन्तं विद्धि वैवस्वतक्षयम् ॥

५

द्वाविंशत्सर्गः

८५

- जीवितं च हि राज्यं च श्रियं च विपुला मिमाम् ।
 प्रजहाम्येष वैतूर्णं महच्चागर्हितं यशः ॥ ६
- अस्यां त्वह मवस्थायां वीर ! वक्ष्यामि यद्वचः ।
 यद्यप्यसुकरं राज ! न्कर्तुमेव तदर्हसि ॥ ७
- सुखार्हं सुखसंवृद्धं बालमेन मवालिशम् ।
 बाष्पपूर्णमुखं पश्य भूमौ पतित मङ्गदम् ॥ ८
- ममप्राणैः प्रियतरं पुत्रं पुत्रं मिवौरसम् ।
 मया हीन महीनार्थं सर्वतः परिपालय ॥ ९
- त्व मेवास्य हि दाता च परित्राता च सर्वतः ।
 भयेष्वभयद श्रैव यथाऽहं प्लवगेश्वर ! ॥ १०
- एष तारात्मजः श्रीमां स्त्वया तुल्यपराक्रमः ।
 रक्षसां तु वधे तेषा मप्रति स्ते भविष्यति ॥ ११
- अनुरूपाणि कर्माणि विक्रम्य बलवान्रणे ।
 करिष्यत्येष तारेयस्तरस्त्री तरुणोऽङ्गदः ॥ १२
- सुषेणदुहिता चेत्य मर्थसूक्ष्मविनिश्चये ।
 औत्पातिके च विविधे सर्वतः परिनिष्ठिता ॥ १३
- यदेषा साध्विति ब्रूया त्कार्यं तन्मुक्तसंशयम् ।
 नहि तारामतं किंचि दन्यथा परिवर्तते ॥ १४
- राष्ट्रवस्य च ते कार्यं कर्तव्य मविशङ्कया ।
 स्यादधर्मो ह्यकरणे त्वां च हिंस्या द्विमानितः ॥ १५
- इमां च माला माधत्स्व दिव्यां सुग्रीव ! काञ्चनीम् ।
 उदारा श्रीस्थिताहस्यां संप्रजह्या न्मृते मयि ॥” ॥ १६

८६

श्रीमद्रामायणी-किष्किन्धाकाण्डे

- इत्येव मुक्त स्सुग्रीवो वालिना भ्रातृसौहृदात् ।
 हर्षं त्यक्त्वा पुन र्दीनो ग्रहग्रस्त इवोद्धुराट् ॥ १७
- तद्वालिवचना च्छान्तः कुर्व न्युक्त मतन्द्रितः ।
 जग्राहं सोऽभ्यनुज्ञातो मालां तां क्षैव काञ्चनीम् ॥ १८
- तां मालां काञ्चनीं दत्त्वा वाली षट्पाऽऽत्मजं स्थितम् ।
 संसिद्धः प्रेत्यभावाय स्नेहा दङ्गद मन्त्रवीत् ॥ १९
- “देशकालौ भजस्वाद्य क्षममाणः प्रियाप्रिये ।
 सुखदुःखसहः काले सुग्रीववशगो भव ॥ २०
- यथा हि त्वं महाबाहो ! लालित स्सततं मया ।
 स तथा वर्तमानं त्वां सुग्रीवो बहु मंस्यते ॥ २१
- मास्यामितैर्गतं गच्छे मां शत्रुभि ररिन्दम ! ।
 भर्तु रर्थपरो दान्त स्सुग्रीववशगो भव ॥ २२
- न चातिप्रणयः कार्यः कर्तव्योऽप्रणयश्च ते ।
 उभयं हि महान्दोषस्तस्मा दन्तरद्वग्भव ॥” २३
- इत्युक्त्वाऽथ विवृत्ताक्ष इशरसंपीडितो भृशम् ।
 विवृत्तै र्दशनै र्भीमै र्बभूवोत्क्रान्तजीवितः ॥ २४
- ततो विचुक्रुशु स्तत्त्वानरा हरियूथपाः ।
 परिदेवयमानास्ते सर्वे प्लवगपुङ्गवाः ॥ २५
- “किष्किन्धा ह्यद्य शून्याऽसी त्वर्गते वानराधिपे ।
 उद्यानानि च शून्यानि पर्वताः काननानि च ॥ २६
- हते प्लवगशार्दूलै निष्प्रभाः वानराः कृताः ।
 यस्य वेगेन महता काननानि वनानि च ॥ २७

त्रयोविंशत्सर्गः

८५

पुष्पाधेनानुबध्यन्ते करिष्यति तदद्यकः ।
 येन दत्तं मह द्युद्धं गन्धर्वस्य महात्मनः ॥ २८
 गोलभस्य महाबाहोर्दश वर्षाणि पञ्च ।
 नैव रात्रौ न दिवसे तद्युद्धं मुपश्रम्यति ॥ २९
 ततस्तु षोडशे वर्षे गोलभो विनिपातितः ।
 हत्वा तं दुर्विनीतं तु वाली दंष्ट्रा करांलवान् ॥ ३०
 सर्वाभयकरोऽस्माकं कथं मेष निपातितः ।”
 हते तु वीरे प्लवगाधिपे तदा प्लवङ्गमास्तत्र न शर्म लेभिरे ।
 वनेचरास्सिंहयुते महावने यथा हि गावो निहते गवां पतौ ॥ ३१
 ततस्तु तारा व्यसनार्णवाप्लुतौ मृतस्य भर्तुर्वदनं समीक्ष्य सा ।
 जगाम भूमिं परिरभ्य वालिनं महाद्रुमं छिन्नमिवाश्रिता लता ॥

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे द्वाविंशत्सर्गः ॥

॥ त्रयोविंशत्सर्गः ॥

ततस्समुपजिघ्रन्ती कपिराजस्य तन्मुखम् ।
 पतिं लोकाच्च्युतं तारा मृतं वचनमब्रवीत् ॥ १
 “शेषेत्वं विषमे दुःख मकृत्वा वचनं मम ।
 उपलोपचिते वीर! सुदुःखे वसुधातले ॥ २
 मूतः प्रियतरा नूनं वानरेन्द्र! मही तव ।
 शेषे हि तां परिष्वज्य मांच न प्रतिभाषसे ॥ ३
 सुग्रीवस्य वशं प्राप्तो विधिरेष भवत्यहो ।
 सुग्रीव एव विक्रान्तो वीर! साहसिक प्रिय! ॥ ४

ऋक्षवानरमुख्यास्त्वां बलिनः पर्युपासते ।	
एषां विलपितं कृच्छ्रं मङ्गदस्यच शोचतः ॥	५
मम चेमां गिरं श्रुत्वा किं त्वं न प्रतिबुध्यसे ।	
इदंतच्छूरशयनं यत्र शेषे हतो युधि ॥	६
शायिता निहता यत्र त्वयैव रिपवः पुरा ।	
विशुद्धसत्त्वाभिजन ! प्रिययुद्ध ! मम प्रिय ! ॥	७
मामनाथां विहायैकां गतस्त्वमसि मानद ! ।	
शूराय न प्रदातव्या कन्या खलु विपश्चिता ॥	८
शूरभार्या हतां पश्य सद्यो मां विधवां कृताम् ।	
अवभग्नश्च मे मानो भग्ना मे शाश्वती गतिः ॥	९
अगाधे च निमग्नाऽस्मि विपुले शोकसागरे ।	
अश्मसारमयं नूनं मिदं मे हृदयं दृढम् ॥	१०
भर्तारं निहतं दृष्ट्वा यन्नाद्य शतधा गतम् ।	
सुहृच्चैव हि भर्ता च प्रकृत्या मम च प्रियः ॥	११
आहवे च पराक्रान्त इशूरः पञ्चत्व मागतः ।	
पतिहीनातु या नारी कामं भवतु पुत्रिणी ॥	१२
धनधान्यै स्सुपूर्णाऽपि विधवेत्युच्यते जनैः ।	
स्वगात्रप्रभवे वीर ! शेषे रुधिरमण्डले ॥	१३
क्रिमिरागपरिस्तोमे त्व मात्मशयने यथा ।	
रेणुशोणितसंवीतं गात्रं तव समन्ततः ॥	१४
परिरब्धुं न शक्नोमि भुजाभ्यां म्लवगर्भम् ! ।	
कृतकृत्योऽद्य सुग्रीवो वैरेऽस्मि न्नतिदारुणे ॥	१५

त्रयोविंशस्सर्गः

८९

यस्यः रामविमुक्तेन हृतमेकेषुणा भयम् ।

शरेण हृदि लग्नेन गात्रसंस्पर्शने तव ॥

१६

वार्थ्यामि त्वां निरीक्षन्ती त्वयि पञ्चत्व मागते ।”

उद्ववर्ह शरं नीलस्तस्य गात्रगतं तदा ॥

१७

गिरिगङ्गहरसंलीनं दीप्तमाशीविषं यथा ।

तस्य निष्कृष्यमाणस्य बाणस्यच बभौ क्षुतिः ॥

१८

अस्तमस्तकसरुद्धो रश्मिर्दिनकरादिव ।

पेतुः क्षतजधारास्तु व्रणेभ्यस्तस्य सर्वशः ॥

१९

तान्नगैरिकसंपृक्ता धारा इव धराधरात् ।

अवकीर्णं विमार्जन्ती भर्तारं रणरेणुना ॥

२०

अस्त्रैर्नयनजैश्शूरं सिषेवास्त्रसमाहतम् ।

रुधिरोक्षितसर्वाङ्गं दृष्ट्वा विनिहतं पतिम् ॥

२१

उवाच तारा पिङ्गाक्षं पुत्र मङ्गदमङ्गना ।

“अवस्थां पश्चिमां पश्य पितुः पुत्र ! सुदारुणाम् ॥

२२

संप्रसक्तस्य वैरस्य गतोऽन्तः पापकर्मणा ।

बालसूर्योदयतनुं प्रयान्तं यमसादनम् ॥

२३

अभिवादाय राजानं पितरं पुत्र ! मानदम् ।”

एव मुक्तस्समुत्थाय जग्राह चरणौ पितुः ॥

२४

भुजाभ्यां पीनवृत्ताभ्या ‘मङ्गदोऽह’मिति ब्रुवन् ।

“अभिवादयमानं त्वा मङ्गदं त्वं यथा पुरा ॥

२५

‘दीर्घायुर्भव’पु’त्रेति किमर्थं नाभिभाषसे ।

अहं पुत्रसहाया त्वा मुपासे गतचेतनम् ॥

२६

९०

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

सिंहेन निहतं सद्यो गौस्सवत्सेव गोवृषम् ।

इष्ट्वा संग्रामयज्ञेन रामप्रहरणाभिसि ॥

२७

अस्मिन्नवभृथे स्नातः कथं पत्न्या मया विना ।

या दत्ता देवराजेन तव तुष्टेन संयुगे ॥

२८

शातकुम्भभर्यां मालां तां ते पश्यामि नेह किम् ।

राजश्री नैजहाति त्वां गतासु मपि मानद ! ॥

२९

सूर्यस्यावर्तमानस्य शैलराज मिव प्रभा ।

न मे वचः पथ्य मिदं त्वया कृतं नचास्मि शक्ता विनिवारणे तव ।

हता सपुत्राऽस्मि हतेन संयुगे सह त्वया श्रीर्विजहाति मामिह ॥”

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे त्रयोविंशतितमस्तर्गः ॥

॥ चतुर्विंशस्सर्गः ॥

तां चाश्रुवेगेन दुरासदेन त्वभिप्लुतां शोकमहार्णवेन ।

पश्यंस्तदा बाल्यनुज स्तरस्वी भ्रातु र्वधेनाप्रतिमेन तेपे ॥

१

स बाष्पपूर्णेन मुखेन वीक्ष्य क्षणेन निर्विण्णमना मनस्वी ।

जगाम रामस्य शनै रस्समीपं भृत्यै र्वृत स्संपरिदूयमानः ॥

२

स तं समासाद्य गृहीतचाप मुदात्त माशीविषतुल्यबाणम् ।

यशखिनं लक्षणलक्षिताङ्ग मवस्थितं राघव मित्युवाच ॥

३

“यथा प्रतिज्ञात मिदं नरेन्द्र कृतं त्वया दृष्टफलं च कर्म ।

ममाद्य भोगेषु नरेन्द्रपुत्र ! मनो निवृत्तं सह जीवितेन ॥

४

अस्यां महिष्यां तु भृशं रुदन्त्यां पुरे च विक्रोशति दुःखतप्ते ।

हतेऽग्रजे संशयितेऽङ्गदे च न राम ! राज्ञ्ये रमते मनो मे ॥

५

चतुर्विंशत्सर्गः

९१

- क्रोधदमर्षा दतिविप्रधर्षा द्धातु र्वधो मेऽनुमतः पुरस्तात् ।
 हते त्विदानीं हरियूथपेऽस्मि त्सुतीत्र मिश्वकुङ्कुमार ! तस्ये ॥ ६
 श्रेयोऽद्य मन्ये मम शैलमुख्ये तस्मिन्निवासश्चिरमृश्यमूके ।
 यथा तथा वर्तयत स्त्ववृत्त्या नेमं निहत्य त्रिदिवस्य लाभः ॥ ७
 'न त्वां जिघांसामि च'रेतियन्मामग्नं महात्मा सतिमा नुवाच ।
 तस्यैव तद्राम ! वचोऽनुरूपमिदं पुनः कर्मच मेऽनुरूपम् ॥ ८
 भ्राता कथं नाम महागुणस्य भ्रातु र्वधं राघव ! रोचयेत !
 राज्यस्य दुःखस्य च वीर ! सारं नचिन्तयन्कामपुरस्कृतस्तन् ॥ ९
 वधो हि मे मतो नासीत्स्वमाहात्म्याव्यतिक्रमात् ।
 ममाऽसौ दृद्धिदौरात्म्या त्प्राणहारी व्यतिक्रमः ॥ १०
 द्रुमशाखावभग्नोऽहं मुहूर्तं परिनिष्ठनन् ।
 सान्त्वयित्वा त्वेनेनोक्ते नपुनः कर्तुमर्हसि ॥ ११
 भ्रातृत्वमार्यभावश्च धर्मश्चानेन राक्षितः ।
 मया क्रोधश्च कामश्च कपित्वंच प्रदर्शितम् ॥ १२
 अचिन्तनीयं परिवर्जनीयमनीप्सनीयं स्वनवेक्षणीयम् ।
 प्राप्तोऽस्मि पाप्मानमिमं नरेन्द्र ! भ्रातु र्वधात्वाष्ट्रवधादिवेन्द्रः ॥
 पाप्मानमिन्द्रस्य महीजलं च वृक्षाश्च कामं जगृहुः स्त्रियश्च ।
 को नाम पाप्मानमिमं क्षमेत शाखामृगस्य प्रतिपत्तुमिच्छन् ॥ १४
 नार्हामि सम्मानमिमं प्रजानां न यौवराज्यं कुतएव राज्यम् ।
 अधर्मयुक्तं कुलनाशयुक्तमेवंविधं राघव ! कर्म कृत्वा ॥ १५
 पापस्य कर्ताऽस्मि विगर्हितस्य ह्यद्रस्य लोकापकृतस्य चैव ।
 शोको महान्मार्मभिवर्ततेऽयं वृष्टे र्यथा निम्नमिवाम्बुवेगः ॥ १६

- सोदर्यघातापरगात्रवाल स्सन्तापहस्ताक्षिशिरोविषाणः ।
 एनोमयो मा मभिहन्ति हस्तीं दृष्टो नदीकूलमिव प्रवृद्धः ॥ १७
- अंहो बत्तेदं नृवरा विषह्य निवर्तते मे हृदिसाधु वृत्तम् ।
 विवर्णमग्नौ परितप्यमानं किट्टं यथा राघव ! जातरूपम् ॥ १८
- महावलानां हरियूथपाना मिदं कुलं राघव ! मन्निमित्तम् ।
 अस्याङ्गदस्यापि च शोकतापा दग्धं स्थितप्राण मित्तीव मन्ये ॥
- सुत स्सुलभ्यस्सुजन स्सुवंश्यः कुत स्सुपुत्रं स्सदृशोऽङ्गदेन ।
 नचापि विद्येत स वीर ! देशो यस्मिन्भवेत्सोदरसन्निकर्षः ॥ २०
- यद्यङ्गदो वीर ! वरार्ह ! जीवेज्जीवेच्च माता परिपालनार्थम् ।
 विना तु पुत्रं परितापदीना तारा नजीवेदिति निश्चितं मे ॥ २१
- सोऽहं प्रवेक्ष्याम्यतिदीप्त मग्निं भ्राता च पुत्रेन च सख्य मिच्छन् ।
 इमे विवेक्ष्यन्ति हरिप्रवीरा स्सीतां निदेशे तद वर्तमानाः ॥ २२
- कृत्स्नं तु ते सेत्स्यति कार्यं मेतन्म व्यप्रतीते मनुजेन्द्रपुत्र !
 कुलस्य हन्तारमजीवनार्हं रामानुजानीहि कृतागसं माम् ॥ २३
- इत्येव मार्तस्य रघुप्रवीर श्रुत्वा वचो बाल्यनुजस्य तस्य ।
 संजातबाष्पः परवीरहन्ता रामो मुहूर्तं विमना बभूव ॥ २४
- तस्मिन् क्षणेऽभीक्ष्ण मवेक्षमाणः क्षितिक्षमावा न्मुवनस्य गोप्ता ।
 रामो रुदन्तीं व्यसने निमग्नां समुत्सुक स्सोऽथ ददर्श ताराम् ॥ २५
- तां चारुनेत्रां कपिसिंहनाथं पतिसमाश्लिष्य तदा शयानाम् ।
 उत्थापयामासु रदीनसत्त्वां मन्त्रिप्रधानाः कपिवीरपत्नीम् ॥ २६
- सा विस्फुरन्ती परिरभ्यमाणा भर्तु स्सकाशा दपनीयमात्मा ।
 ददर्श रामं शरचापपाणिं स्वतेजसा सूर्यैमिव ज्वलन्तम् ॥ २७

चतुर्विंशत्सर्गः

९३

सुसंभृतं पार्थिवलक्षणैश्च तं चारुनेत्रं मृगशावनेत्रा ।
 अहृष्टपूर्वपुरुषप्रधान 'मयं स काकुत्स्थ' इति प्रजज्ञे ॥ २८
 तस्येन्द्रकल्पस्यदुरासदस्य महानुभावस्य समीप मार्या ।
 आर्ताऽतितूर्णं व्यसनाभिपन्ना जगाम तारा परिविह्वलन्ती ॥ २९
 सा तं समासाद्य विशुद्धसत्त्वा शोकेन संभ्रान्तशरीरभावा ।
 मनस्विनी वाक्य मुवाच तारा रामं रणोत्कर्षणलब्धलक्षम् ॥ ३०
 "त्व मप्रमेयश्च दुरासदश्च जितेन्द्रियश्चोत्तम धार्मिकश्च ।
 अक्षय्यकीर्तिश्च विचक्षणश्च क्षितिक्षमावान्क्षतजोपमाक्षः ॥ ३१
 त्व मात्तबाणासन बाणपाणिर्महाबलस्संहननोपपन्नः ।
 मनुष्यदेहाभ्युदयं विहाय दिव्येन देहाभ्युदयेन युक्तः ॥ ३२
 येनैकबाणेन हतः प्रियो मे तेनैव मां त्वं जहि सायकेन ।
 हता गमिष्यामि समीप मस्य न मा मृते राम ! रमेत वाली ॥ ३३
 स्वर्गेऽपि पद्मामलपत्रनेत्रस्समेत्य संप्रेक्ष्य च मा मपश्यन् ।
 न ह्येष उच्चावचताम्रचूडा विचित्रवेषाप्सरसोऽभजिष्यत् ॥ ३४
 स्वर्गेऽपि शोकं च विवर्णतां च मया विना प्राप्स्यति वीर ! वाली ।
 रम्ये नगेन्द्रस्य तटावकाशे विदेहकन्यारहितो यथा त्वम् ॥ ३५
 त्वं वेत्थ यावद्वनिताविहीनः प्राप्नोति दुःखं पुरुषः कुमारः ।
 तत्त्वं प्रजानन् जहि मां न वाली दुःखं ममादर्शनजं भजेत ॥ ३६
 अच्चापि मन्येत भवा न्महात्मा स्त्रीधातदोषेन भवेत्तु मह्यम् ।
 आत्मेय मस्येति च मां जहि त्वं न स्त्रीवधस्यान्मनुजेन्द्रपुत्र ! ॥ ३७
 शास्त्रप्रयोगाद्विविधा च वेदा दात्मा ह्यनन्यः पुरुषस्य दाराः ।
 दारप्रदाना न हि दानमन्य त्प्रदृश्यते ज्ञानवर्ता हि लोके ॥ ३८

९४

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

त्वं चापि मां तस्य मम प्रियस्य प्रदास्यसे धर्ममवेक्ष्य वीर ! ।
 अनेन दातेन नलप्यसे त्व मधर्मयोगं मम वीरघातात् ॥ ३९
 आर्तामनाथा मपनीयमाना मेवाविधा मर्हसि, मां निहन्तुम् ।
 अहं हि मातङ्गविलासगामिना प्लवङ्गमाना मृषभेण धीमता ॥ ४०
 विना वराहोत्तमहेममालिना चिरं, न शङ्क्यामि नरेन्द्र ! जीवितुम् ।
 “इत्येव मुक्तस्तु विमुर्महात्मा तारां समाश्वास्य हितं वभाषे ॥ ४१
 “मा वीरभार्ये ! विमर्ति कुरुष्व लोकोहि सर्वो विहितो विधाता ।
 तं चैव सर्वं सुखदुःखयोगं लोकोऽत्रवीत्तेन कृतं विधात्रा ॥ ४२
 त्रयोहि लोका विहितं विधानं नातिक्रमन्ते वशगा हितस्य ।
 प्रीतिं परां प्राप्स्यसि तां तथैव पुत्रस्तु ते प्राप्स्यति यौवराज्यम् ॥ ४३
 धात्रा विधानं विहितं तथैव न शूरपत्न्यः परिदेवयन्ति ।”
 आश्वासिता तेन तु राघवेण प्रभावयुक्तेन परन्तपेन ॥ ४४
 सा वीरपत्नी ध्वनता मुखेन सुवेषरूपा विरराम तारा ॥

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे चतुर्विंशस्तर्गः ॥

॥ पञ्चविंशस्तर्गः ॥

सुग्रीवं चैव तारां च साङ्गदं सहलक्ष्मणः ।
 समानशोकः काकुत्स्थस्सान्त्वयन्निद मब्रवीत् ॥ १
 “नशोकपरितापेन श्रेयसा युज्यते मृतः ।
 यदत्रानन्तरं कार्यं तत्समाधातु मर्हथ ॥ २
 लोकवृत्तमनुष्ठेयं कृतं वो बाष्पमोक्षणम् ।
 न काला दुत्तरं किञ्चि त्कर्म शक्य मुपासितुम् ॥ ३

पञ्चविंशत्सर्गः

९५

- नियतिः कारणं लोके नियतिः कर्म साधनम् ।
 नियति स्सर्वभूतानां नियोगेष्विह कारणम् ॥ ४
- न कर्ता कस्यचि त्कश्चि ज्ञियोगे चापि नेश्वरः ।
 स्वभावे वर्तते लोक स्तस्य कालः पुरायणम् ॥ ५
- नकालः काल मत्येति नकालः परिहीयते ।
 स्वभावं च समासाद्य नकश्चि दतिवर्तते ॥ ६
- नकालस्यास्ति बन्धुत्वं न हेतु नपराक्रमः ।
 नमित्रज्ञातिसंबन्धः कारणं नात्मनो वशः ॥ ७
- किंतु कालपरीणामो द्रष्टव्य स्साधु पश्यता ।
 धर्मं श्रार्थं च कामश्च कालक्रमसमाहिताः ॥ ८
- इत स्त्वां प्रकृतिं वाली गतः प्राप्तः क्रियाफलम् ।
 धर्मार्थकामसंयोगैः पकित्रं प्लवगेश्वरः ॥ ९
- स्वधर्मस्य च संयोगा जित स्तेन महात्मना ।
 स्वर्गः परिगृहीतश्च प्राणा नपरिरक्षता ॥ १०
- एषा वै नियतिः श्रेष्ठा यां गतो हरियूथपः ।
 तदलं परितापेन प्राप्तकाल मुपास्यताम् ॥ ११
- वचनान्ते तु रामस्य लक्ष्मणः परवीरहा ।
 अवदत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवं गतचेतसम् ॥ १२
- “कुरु त्व मस्य सुग्रीव ! प्रेतकार्यं मनन्तरम् ।
 ताराङ्गदाभ्यां सहितो वालिनो दहनं प्रति ॥ १३
- समाज्ञापय काष्ठानि शुष्कानि च बहूनि च ।
 चन्दनादीनि दिव्यानि वालिसंस्कारकारणात् ॥ १४

समाश्रास्य चैनं त्व मङ्गदं दीनचेतसम् ।	
माभू बालिशबुद्धि स्वं त्वदर्धीनिमिदं पुरम् ॥	१५
अङ्गद स्त्वानयेन्माल्यं वस्त्राणि विविधानि च ।	
घृतं त्रैल मथो गन्धान्यच्चात्र समनून्तरम् ॥	१६
त्वं तार ! शिविकां शीघ्रमादायागच्छ संभ्रमात् ।	
त्वरा गुणवती युक्ता ह्यस्मि न्काले विशेषतः ॥	१७
सज्जीभवन्तु प्लवगा शिविका वहनोचिताः ।	
समर्था बलिन श्रैव निर्हरिष्यन्ति वालिनम् ॥”	१८
एवं मुत्तवा तु सुग्रीवं सुमित्रानन्दवर्धनः ।	
तस्थौ भ्रातृसमीपस्थो लक्ष्मणः परवीरहा ॥	१९
लक्ष्मणस्य वच श्रुत्वा तार स्संभ्रान्तमानसः ।	
प्रविवेश गुहां शीघ्रं शिविकासक्तमानसः ॥०	२०
आदाय शिविकां तार स्सतु पर्यपतत्पुनः ।	
वानरै रुह्यमनां तां शूरै रुद्धहनोचितैः ॥	२१
दिव्यां भद्रासनयुतां शिविकां स्यन्दनोपमाम् ।	
पक्षिकर्मभि राचित्रां द्रुमकर्मविभूषिताम् ॥	२२
आचितां चित्रपत्तीभि स्सुनिविष्टां समन्ततः ।	
विमानमिव सिद्धानां जालवातायनान्विताम् ॥	२३
सुनियुक्तां विशालां च सुकृतां विश्वकर्मणा ।	
दारुपर्वतकोपेतां चारुकर्मपरिष्कृताम् ॥	२४
वराभरणहारैश्च चित्रमाल्योपशोभिताम् ।	
गुहागहनसंच्छन्नां रक्तचन्दनरूषिताम् ॥	२५

पञ्चविंशस्तोत्रः

९७

- पुष्पैवै स्समभिच्छन्नां पद्ममालाभिरेव च ।
 तरुणादित्यवर्णाभि भ्राजमानाभि राश्रुतां ॥ २६
- ईदृशीं शिविकां दृष्ट्वा रामो लक्ष्मण मन्त्रवीत् ।
 “क्षिप्रं विनीयतां वाली प्रेतकार्यं विधीयताम् ॥ २७
- ततो वालिन मुद्यम्य सुग्रीव शिशविकां तदा ।
 आरोपयत विक्रोश न्नङ्गदेन सहैव तु ॥ २८
- आरोप्य शिविकां चैव वालिनं गतजीवितम् ।
 अलंकारैश्च विविधैर्माल्यैर्वस्त्रैश्च भूषितम् ॥ २९
- आज्ञापय तदा राजा सुग्रीवः प्लवगेश्वरः ।
 और्ध्वदैहिक मार्यस्य क्रियता मनुरूपतः ॥ ३०
- विश्राणयन्तो रत्नानि विविधानि बहून्पि ।
 अग्रतः प्लवगायान्तु शिविका समनन्तरम् ॥ ३१
- राज्ञा मृद्विविशेषा हि दृश्यन्ते भुवि यादृशाः ।
 तादृशं वालिनः क्षिप्रं प्राकुर्वन्नौर्ध्वदैहिकम् ॥ ३२
- अङ्गदं परिगृह्याऽशु तारप्रभृतयस्तदा ।
 क्रोशन्तः प्रययु स्सर्वे वानराहतवान्धवाः ॥ ३३
- ततः प्रणिहिता स्सर्या वानर्योऽस्य वशानुगाः ।
 चुक्रुशु ‘वीर’वीरेति भूयः क्रोशन्ति ताः स्त्रियः ॥ ३४
- त्पराप्रभृतय स्सर्वा वानर्यो हतयूथपाः ।
 अनुजग्मु हि भर्तारं क्रोशन्त्यः करुणस्वनाः ॥ ३५
- तासां रुदितशब्देन वानरीणां वनान्तरे ।
 वनानि गिरय स्सर्वे विक्रोशन्तीन् सर्वतः ॥ ३६

९८

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

पुलिने गिरिनद्या स्तु विविक्ते जलसंवृते ।	
त्रितां चक्रु स्सुवहवो वानरा श्लोककशिंताः ॥	३७
अवरोप्य तत स्कन्धा च्छिविकां वहनोचिताः ।	
तस्थु रेकान्त माश्रित्य सर्वे शोकसमान्विताः ॥	३८
तत स्तारा पतिं दृष्ट्वा शिविकातलशायिनम् ।	
आरोप्याङ्के शिस्तस्य विललाप सुदुःखिता ॥	३९
“हा वानर! महाराज! हा नाथ! मम वत्सल! ।	
हा महार्ह! महाबाहो! हा मम प्रिय! पश्यमाम् ॥	४०
जनं नपश्यसीमं त्वं कस्माच्छोकाभिपीडितम् ।	
प्रहृष्टमिव ते वक्त्रं गतासोरपि मानद! ॥	४१
अस्तार्कसमवर्णं च लक्ष्यते जीवतो यथा ।	
एष त्वां रामरूपेण कालः कर्षति वानर! ।	४२
येन स्मविधवा स्सर्वाः कृता एकेषुणा वने ।	
इमास्ता स्तव राजेन्द्र! वानर्योविलभास्सदा ॥	४३
पादैर्विकृष्ट मध्वान मागताः किं नबुध्यसे ।	
तवेष्टा ननु नामैता भार्याश्चन्द्रनिभाननाः ॥	४४
इदानीं नेक्षसे कस्मात्सुग्रीवंप्लवगेश्वरम् ।	
एतेहि सचिवा राजं स्तारप्रभृतय स्तव ॥	४५
पुरवासी जन श्रायं परिवार्यासतेऽनघ! ।	
विसर्जयैतान् प्लवगा न्यथोचित मरिन्दम! ।	४६
ततः क्रीडामहे सर्वा वनेषु मदनोत्कटाः ।”	
एवं विलपती तारां पतिशोकपरिपुताम् ॥	४७

षड्विंशस्तर्गः

९६

उत्थापयन्ति स्म तदा वानर्यः श्लोककर्षिताः ।

सुग्रीवेण ततः स्सार्धं मङ्गदः पितरं रुदन् ॥

४८

चिता मारोपयामास श्लोकैनाभिहतेन्द्रियः ।

ततोऽग्निं विधिव दत्त्वां सोऽपसव्यं चकार ह ॥

४९

पितरं दीर्घमध्वानं प्रस्थितं व्याकुलेन्द्रियः ।

संस्कृत्य वालिनं ते तु विधिपूर्वं प्लवङ्गमाः ॥

५०

आजग्मु रुदकं कर्तुं नदीं शीतजलां शिवाम् ।

ततः स्ते सहितास्तत्र ह्यङ्गदं स्थाप्य चाग्रतः ॥

५१

सुग्रीवतारासहिता स्सिषिचुर्वालिने जलम् ।

सुग्रीवेणैव दीनेन दीनो भूत्वा महाबलः ॥

५२

समानशोकः काकुत्स्थः प्रेतकार्याण्यकारयत् ॥

ततस्तु तं वालिनमग्न्यपौरुषं प्रकाशं मिक्ष्वाकु वरेषुणा हतम् ।

अदीप्य दीप्ताग्निं समौजसं तदा सलक्ष्मणं रामं मुपेयिवान्हरिः ॥

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे पञ्चविंशस्तर्गः ॥

॥ षड्विंशस्तर्गः ॥

ततः श्लोकाभिसंतप्तं सुग्रीवं छिन्नवाससम् ।

शाखासृगमहामात्राः परिवार्योपतस्थिरे ॥

१

अग्निगम्य महाबाहुं राममक्लिष्टकारिणम् ।

स्थिताः प्राञ्जलयस्सर्वे पितामहमिवर्षयः ॥

२

ततः काञ्चनशैलाभस्तरुणार्कनिभाननः ।

अब्रवीत्प्राञ्जलिं त्राक्यं हनूमान्मारुतात्मजः ॥

३

१००

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

“ भवत्प्रसादात्सुग्रीवः पितृपैतामहं महत् ।

वानराणां सुदुष्प्रापं प्राप्तो राज्यमिदं प्रभो ! ॥

भवता समनुज्ञातः प्रविश्य नगरं शुभम् । ”

संविधांस्त्यति कार्याणि सर्वाणि ससुहृज्जनः ॥

स्नातोऽयं विविधैर्गन्धै रौषधैश्च यथाविधि ।

अर्चयिष्यति रत्नैश्च माल्यैश्च त्वां विशेषतः ॥

इमां गिरिगुहां रम्या मभिगन्तुमितोऽर्हसि ।

कुरुष्व स्वामिसंवन्धं वानरां त्संप्रहर्षयन् ॥”

एवमुक्तो हनुमता राघवः परवीरहा ।

प्रत्युवाच हनूमन्तं बुद्धिमान्वाक्यकोविदः ॥

चतुर्दश समास्सौम्य ! ग्रामं वा यदि वा पुरम् ।

न प्रवेश्यामि हनुमन् ! पितु निर्देशे पालकः ॥

सुसमृद्धां गुहां रम्यां सुग्रीवो वानरर्षभः ।

प्रविष्टो विधिवद्वीरः क्षिप्रं राज्येऽभिपिच्यताम् ॥”

एव मुक्त्वा हनूमन्तं रामस्सुग्रीव मब्रवीत् ।

वृत्तज्ञो वृत्तसम्पन्न मुदारबलविक्रमम् ॥

“ इम मप्यङ्गदं वीर ! यौवराज्येऽभिषेचय ।

ज्येष्ठस्य ससुतो ज्येष्ठ स्सदृशो विक्रमेण ते ॥

अङ्गदोऽय मदीनात्मा यौवराज्यस्य भाजनम् ।

पूर्वोऽयं वार्षिको मास इश्रावण स्सलिलागमः ॥

प्रवृत्ता स्सौम्य ! चत्वारो मासा वार्षिकसंज्ञिकाः ।

नाय मुद्योगसमयः प्रविशत्वं पुरीं शुभाम् ॥

षड्विंशस्सर्गः

१०१

अस्मिन्वत्स्याम्यहं सौम्य ! पर्वते सहलक्ष्मणः ।

इयं गिरिगुहारम्या विशाला युक्तमारुता ॥

१५

प्रभूतसलिला सौम्य ! प्रभूतकमलोत्पला ।

कार्तिके समनुप्राप्ते त्वं रावणवधेयत ॥

१६

एष नस्समयः ससौम्य ! प्रविशत्वं स्वमालयम् ।

अभिषिक्तस्वरज्येच सुहृदः स्संप्रहर्षय ॥”

१७

इति रामाभ्यनुज्ञातः सुग्रीवो वानराधिपः ।

प्रविवेश पुरीं रम्यां किष्किन्धां वालिपालिताम् ॥

१८

तं वानरसहस्राणि प्रविष्टं वानरेश्वरम् ।

अभिवाद्य प्रविष्टानि सर्वतः पर्यवारयन् ॥

१९

ततः प्रकृतयः स्सर्वाः दृष्ट्वा हरिगणेश्वरम् ।

प्रणम्य मूर्ध्ना पतिता वसुधायां समाहिताः ॥

२०

सुग्रीवः प्रकृती स्सर्वा स्संभाष्योत्थाप्य वीर्यवान् ।

श्रौतुरन्तः पुरं सौम्यं प्रविवेश महाबलः ॥

२१

प्रविश्य त्वभिनिष्क्रान्तं सुग्रीवं ज्वगेश्वरम् ।

अभ्यषिञ्चन्त सुहृदः स्सहस्राक्ष मिवामराः ॥

२२

तस्य पाण्डरमाजहुः श्लत्रं हेमपरिष्कृतम् ।

शुक्ले च वालव्यजने हेमदण्डे यशस्करे ॥

२३

तथा सर्वाणि रत्नानि सर्वबीजौषधी रपि ।

स क्षीराणां च वृक्षाणां प्ररोहान्कुसुमानि च ॥

२४

शुक्लानि चैव वस्त्रानि श्वेतं चैवानुलेपतम् ।

सुगन्धीनि च माल्यानि स्थलजान्यम्बुजानि च ॥

२५

१०२

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकोण्ड

चन्दनानि च दिव्यानि गन्धांश्च विविधान्वहून् ।	
अक्षतं जातरूपं च प्रियङ्गुमधुसर्पिषी ॥	२६
दधि चर्म च वैयाघ्रं वाराही चाप्युपानहौ ।	
समालम्भन मादाय रोचनां समनश्शिलाम् ॥	२७
आजग्मु स्तत्रमुदिता वराः कन्यास्तु षोडश ।	
ततस्ते वानरश्रेष्ठं यथाकालं यथाविधि ॥	२८
रत्नैर्वस्त्रैश्च भक्ष्यैश्च तोषयित्वा द्विजर्षभान् ।	
ततः कुशपरिस्तीर्णं समिद्धं जातवेदसम् ॥	२९
मन्त्रंपूतेन हविषा हुत्वा मन्त्रविदो जनाः ।	
ततो हेमप्रतिष्ठाने वरास्तरणसंवृते ॥	३०
प्रासादांशिखरे रम्ये चित्रमाल्योपशोभिते ।	
प्राङ्मुखं विविधैर्मन्त्रैः स्थापयित्वा वरासने ॥	३१
नदीनदेभ्य स्संहृत्य तीर्थेभ्यश्च समन्ततः ।	
आहत्य च समुद्रेभ्य स्सर्वेभ्यो वानरर्षभाः ॥	३२
अपः कनककुम्भेषु निधाय विमलाश्शुभाः ।	
शुभैर्वृषभशृङ्गैश्च कलशैश्चापि काञ्चनैः ॥	३३
शास्त्रदृष्टेन विधिना महर्षिर्विहितेन च ।	
गजो गवाक्षो गवयश्शरभो गन्धमादनः ॥	३४
मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनूमान्जाम्बवान्नदः ।	
अभ्यषिञ्चन्त सुग्रीवं प्रसन्नेन सुगन्धिना ॥	३५
सलिलेन सहस्राक्षं वसवो वासवं यथा ।	
अभिषिक्ते तु सुग्रीवे सर्वे वानरपुङ्गवाः ॥	३६

सप्तविंशस्सर्गः

१०३

प्रचुक्रुशु मेहात्मानो हृष्टा स्तत्र सहस्रशः ।
 रीमस्य तु वचः कुर्वं त्सुग्रीवो हरिपुङ्गवः ॥ ३७
 अङ्गदं संपरिष्वज्य यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ।
 अङ्गदे चाभिषिक्ते तु सानुक्रोशाः प्लवङ्गमाः ॥ ३८
 'साधुसा' ध्विति सुग्रीवं महात्मानोऽभ्यपूजयन् ।
 रामं चैव महात्मानं लक्ष्मणं च पुनः पुनः ॥ ३९
 प्रीताश्च तुष्टुवु स्सर्वे तादृशे तत्र वर्तति ।
 हृष्टपुष्टजनाकीर्णा पताकाध्वजशोभिता ॥ ४०
 बभूव नगरी रम्या किष्किंधागिरिगह्वरे ।
 निवेद्य रामाय तदा महात्मने महाभिषेकं कपिवाहिनीपतिः ।
 रुमां च भार्यां प्रतिलभ्य वीर्यवानवाप राज्यं त्रिदशाधिपोयथा ॥

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे षड्विंशस्सर्गः ॥

॥ सप्तविंशस्सर्गः ॥

अभिषिक्ते तु सुग्रीवे प्रविष्टे वानरे गुहाम् ।
 आजगाम सह भ्रात्रा रामः प्रस्रवणं गिरिम् ॥ १
 शार्दूलमृगसंघुष्टं सिंहैर्भीमरवैर्वृतम् ।
 नानागुल्मलतागूढं बहुपादपसंकुलम् ॥ २
 ऋक्षवानरगोपुच्छैर्मार्जारैश्च निषेवितम् ।
 मेघराशिनिभं शैलं नित्यं शुचिजलाश्रयम् ॥ ३
 तस्य शैलस्य शिखरे महती मायतां गुहाम् ।
 प्रत्यगृह्यत वासार्थं रामस्सौमित्रिणा सह ॥ ४

१०४

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

कृत्वा च नमयं सौम्य स्सुग्रीवेन सहानघः ।

कालयुक्तं महद्वाक्यं मुवाच रघुनन्दनः ॥

५

विनीतं भ्रातरं भ्राता लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ।

“इयं गिरिगुहा रम्या विशाला युक्तमारुता ॥

६

अस्यां वसाव सौमित्रे ! वर्षरात्रं मरिन्दम ! ।

गिरिशृङ्गं मिदं रम्यं मुन्नतं पार्थिवात्मज ! ॥

७

श्वेताभिः कृष्णताम्राभिः शिलाभिः रुपशोभितम् ।

नानाधातुसमाकीर्णं हरिनिर्झरशोभितम् ॥

८

विविधैः वृक्षपण्डैः च चारुचित्रलतावृतम् ॥

नमनाविहगसंघुष्टं मयूररवनादितम् ॥

९

मालतीकुन्दगुल्मैः च सिन्धुवार कुरण्टकैः ।

कदम्बार्युनसर्जैः च पुष्पितैः रुपशोभितम् ॥

१०

इयं च नल्लिनी रम्या फुलपङ्कजमण्डिताः ।

नातिदूरे गुहायानौ भविष्यति नृपात्मज ! ॥

११

प्रागुदक्प्रवणे देशे गुहा साधु भविष्यति ।

पञ्चाच्चैवोन्नता सौम्य ! निवातेयं भविष्यति ॥

१२

गुहाद्वारे च सौमित्रे ! शिला समतला शुभा ।

श्लक्ष्णा चैवायता चैव मित्राञ्जनचयोपमा ॥

१३

गिरिशृङ्गं मिदं तात ! पश्य चोत्तरतश्शुभम् ।

मित्राञ्जनचयाकारं मम्भोधरमिवोत्थितम् ॥

१४

दक्षिणस्यां मपि दिशि स्थितं श्वेतमिवापरम् ।

कैलासशिखरप्रख्यं नानाधातुविभूषितम् ॥

१५

सप्तविंशत्सर्गः

१०५

- प्राचीनवाहिनीं चैव नदीं भृशं मर्दयाम् ।
 गुहायां पर्वतः पश्य त्रिकूटे जाह्नवीमिव ॥ १६
- चम्पकैः स्तिलकैः स्तालैस्तमालैः रतिमुक्तकैः ।
 पद्मकैः स्सरकैः शैव अशोकैः शैव शोभितम् ॥ १७
- वानीरैः स्तिमिशैः शैव वकुलैः केतकैः ध्रुवैः ।
 हिन्तालैः स्तिरिटैः नीपैः वेतकैः कृतमालकैः ॥ १८
- तीरजैः शोभिता भाति नानारूपैः स्ततस्ततः ।
 वसनाभरणोपेता प्रमदेवाभ्यलंकृता ॥ १९
- शतशः पक्षिसंघैश्च नानानादैः विनादिता ।
 एकैकं मंजुरक्तैश्च चक्रवाकैः रलंकृता ॥ २०
- पुष्पिनैः रतिरम्यैश्च हंससारससेवितैः ।
 प्रहसन्तीव भात्येषा नाडी सर्वविभूषिता ॥ २१
- क्वचिन्नीलोत्पलैः शृङ्गा भाति रक्तोत्पलैः क्वचित् ।
 क्वचिद्दाभाति शुक्लैश्च दिव्यैः कुमुदकुटुम्बलैः ॥ २२
- पारिप्लवशतैः जुष्टा बर्हिणकैश्च नादिता ।
 रमणीया नदी सौम्य ! मुनिसंघैः निषेविता ॥ २३
- पश्य चन्दनवृक्षाणां पङ्क्तिं स्मुरचिता इव ।
 ककुभानां च दृश्यन्ते मनसे वोदिता स्तमम् ॥ २४
- अहो सुरमणीयोऽयं देश इशत्रुनिधूदन ! ।
 दृढं रंस्याव सौमित्रे ! साध्वन् निवसावहै ॥ २५
- इतश्च नातिदूरे सा किष्किन्धा चित्रकानना ।
 सुग्रीवस्य पुरी रम्या भविष्यति नृपात्मज ! ॥ २६

१०६

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

गीतवाद्भिन्ननिर्घोष इश्रूयते जयतां वर ! ।	
नर्दतां बानराणां च मृदङ्गा डम्बरै स्सह ॥	२७
लब्ध्वा भार्या कपिवरः प्राप्य राज्यं सुहृद्वृतः ।	
ध्रुवं नन्दति सुग्रीव स्संप्राप्य महतीं श्रियम् ॥	२८
“इत्युक्त्वा न्यवसत्तत्र राघव स्सह लक्ष्मणः ।	
बहुदृश्यदरीकुञ्जे तस्मिन्प्रस्रवणे गिरौ ॥	२९
सुमुखेऽपि बहुद्रव्ये तस्मिन्नि धरणीधरे ।	
वसत स्तस्य रामस्य रति रल्पाऽपि नाभवत् ॥	३०
हृतां हि भार्या स्मरतः प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम् ।	
उदयाभ्युदितं दृष्ट्वा शशाङ्कं च विशेषतः ॥	३१
आविवेश न तं निद्रा निशासु शयनं गतम् ।	
तत्समुत्थेन शोकेन बाष्पोपहतचेतसम् ॥	३२
तं शोचमानं काकुत्स्थं नित्यं शोकपरायणम् ।	
तुल्यदुःखोऽब्रवीद्भ्राता लक्ष्मणोऽनुनयन्वचः ॥	३३
“अलं वीर ! व्यथां गत्वा न त्वं शोचितु मर्हसि ।	
शोचतो व्यवसीदन्ति सर्वार्था विदितं हि ते ॥	३४
भवान्क्रियापरो लोके भवान् दैवपरायणः ।	
आस्तिको धर्मशालिश्च व्यवसायी च राघव ! ॥	३५
न ह्यव्यवसित इशत्रुं राक्षसं तं विशेषतः ।	
समर्थस्त्वं रणे हन्तुं विक्रमे जिह्मकारिणम् ॥	३६
समुन्मूलय शोकं त्वं व्यवसायं स्थिरं कुरु ।	
तत स्सर्पारिवारं तं निर्मूलं कुरु राक्षसम् ॥	३७

सप्तविंशत्सर्गः

१०७

पृथिवीमपि काकुत्स्थ ! ससागरवनावलीम् ।

परिवर्तयितुं शक्तः किं मङ्ग - पुन रावणम् ॥

३८

शरत्कालं प्रतीक्षस्व प्रावृट्कालोऽयं मागतः ।

ततः स्सराष्ट्रं सगणं रावणं त्वं वधिष्यसि ॥

३९

अहंतु खलु ते वीर्यं प्रसुप्तं प्रतिबोधये ।

दीप्तै राहुतिभिः काले भस्मच्छन्नं भिवानलम् ॥

४०

लक्ष्मणस्य तु तद्वाक्यं प्रतिपूज्य हितं शुभम् ।

राघव स्सुहृदं स्निग्धं मिदं वचनं मन्त्रवीत् ॥

४१

“वाच्यं यदनुरक्तेन स्निग्धेन च हितेन च ।

सत्यविक्रमयुक्तेन तदुक्तं लक्ष्मण ! त्वया ॥

४२

पूष शोकः परित्यक्तः स्सर्वकार्यावसादकः ।

विक्रमेष्वप्रतिहतं तेजः प्रोत्साहयाम्यहम् ॥

४३

शरत्कालं प्रतीक्षिष्ये स्मितोऽस्मि वचने तव ।

सुग्रीवस्य नदीनां च प्रसादं मनुपालयन् ॥

४४

उपकारेण वीरस्तु प्रतीकारेण युज्यते ।

अकृतज्ञोऽप्रतिकृतो हन्ति सत्त्ववतां मनः ॥”

४५

अथैव मुक्तः प्रणिधाय लक्ष्मणः कृताञ्जलिं स्तत्प्रतिपूज्य भाषितम् ।

उवाच रामं स्वभिरामदर्शनं प्रदर्शयन्दर्शनमात्मनः शुभम् ॥

५६

“यथोक्तं मेतत्तव सर्वं मीप्सितं नरेन्द्र ! कर्ता नचिराद्धराश्वरः ।

शरत्प्रतीक्षः क्षमता मिमं भवा न्जलप्रपातं रिपुनिग्रहे धृतः ॥

४७

नियम्य कोपं प्रतिपालयतां शरत्क्षमस्व मासांश्चतुरो मया सह ।

वसाचलेऽस्मि न्मृगराजसेविते संवर्तयन् शत्रुवधे समुद्यमम् ॥

४८

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे सप्तविंशत्सर्गः ॥

११०

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

- वषोदकार्धायितशाद्वलानि प्रवृत्तनृत्तोत्सववर्हिणानि ।
 वनानि निर्वृष्टवलाहकानि पश्यापराह्वेष्वधिकं विभान्ति ॥ २१
- समुद्रहन्त स्सलिलातिभारं बलाकिनो वारिधरानदन्तः ।
 महत्सु शृङ्गेषु महीधराणां विश्रम्य विश्रम्य पुनः प्रयान्ति ॥ २२
- मेघाभिकामा परिसंपतन्ती संमोदिता भाति बलाकपङ्क्तिः ।
 वातावधूता वरपौण्डरीकी लम्बेव माला रचिताऽम्बरस्य ॥ २३
- बालेन्द्रगोपान्तरचित्रितेन विभाति भूमिर्नवशाद्वलेन ।
 गात्रानुवृत्तेन शुकप्रभेण नारीव लाक्षोक्षितकम्बलेन ॥ २४
- निद्रा शनैः केशवमभ्युपैति द्रुतं नदी सागर मभ्युपैति ।
 हृष्टाबलाका घन मभ्युपैति कान्ता सकामा प्रिय मभ्युपैति ॥ २५
- जाता वनान्ता दिशस्त्रिसंप्रवृत्ता जाताः कदम्बास्सकदम्बशाखाः ।
 जाता वृषा गोषु समानकामा जाता मही सस्यवनाभिरामा ॥ २६
- वहन्ति वर्बन्ति नदन्ति भान्ति ध्यायन्ति नृत्यन्ति समाश्रयन्ति ।
 नद्यो घना मत्तगजा वनान्ताः प्रियाविहीना दिशस्त्रिनः प्लवङ्गाः ॥
- प्रहर्षिताः केतकपुष्पगन्धमाघ्राय हृष्टा वननिर्झरेषु ।
 प्रपातशब्दाकुलिता गजेन्द्रा स्सार्धं मयूरै स्समदा नदन्ति ॥ २८
- धारानिपातै रभिहन्यमानाः कदम्बशाखासु विलम्बमानाः ।
 क्षणार्जितं पुष्परसावगाढं शनैर्मदं षट्चरणास्त्यजन्ति ॥ २९
- अङ्गारचूर्णोत्करसन्निकाशैः फलैस्सुपर्याप्तरसै स्समृद्धैः ।
 जम्बूद्रुमाणां प्रविभान्ति शाखानिलीयमाना इव षट्पदौघैः ॥ ३०
- तटिपताकामिरलंकृताना मुदीर्णगम्भीरमहार्णवाणाम् ।
 विभान्ति रूपाणि बलाहकानां रण्येद्यतानामिव वारणानाम् ॥ ३१

अष्टाविंशत्सर्गः

११६

- मार्गाभुगशैलवनानुसारी संप्रस्थितो मेघरवं निशम्य ।
 युद्धाभिकामः प्रतिनागशङ्की मत्तो गजेन्द्रः प्रतिसन्निवृत्तः ॥ ३२
- कचित्प्रगीता इव षट्पदौघैः कचित्प्रनृत्ता इव नीलकण्ठैः ।
 कचित्प्रमत्ता इव वारणेन्द्रैर्विभान्त्यनेकाश्रयिणो वनान्ताः ॥ ३३
- कदम्बसर्जार्जुनकन्दळाढ्या वनान्तभूमिर्नववारिपूर्णा ।
 मयूरमञ्जुभिस्तप्रनृत्तै रापानभूमिप्रतिमां विभाति ॥ ३४
- मुक्तासकाशं सलिलं पतद्वै सुनिर्मलं पत्रपुटेषु लग्नम् ।
 हृष्टा धिवर्णच्छदना विहङ्गा स्सुरेन्द्रदत्तं वृषिताः पिबन्ति ॥ ३५
- षट्पादतन्त्री मधुराभिधानं प्लवङ्गमोदीरितकण्ठताळम् ।
 अविष्कृतं मेघमृदङ्गनादैर्वनेषु संगीतमिव प्रवृत्तम् ॥ ३६
- कचित्प्रवृत्तैः कचिदुन्नदद्भिः कचिच्च वृक्षाग्रनिषण्णकायैः ।
 व्यालम्बवर्हाभरणैर्मयूरैर्वनेषु संगीतमिव प्रवृत्तम् ॥ ३७
- स्वनैर्वनानां प्लवगाः प्रबुद्धा विहाय निद्रां चिरसन्निरुद्धाम् ।
 अनेकरूपाकृतिवर्णनादा नवाम्बुधाराभिहतानदन्ति ॥ ३८
- नद्यस्समुद्राहितचक्रवाकास्तटानि शीर्णान्यपवाहयित्वा ।
 दृप्तानवप्राभृतपूर्णभोगा द्रुतं स्वभर्तारमुपोपयान्ति ॥ ३९
- नीलेषु नीलाः प्रविभान्ति सक्ता मेघेषु मेघा नवारिपूर्णाः ।
 दवाग्निदग्धेषु दवाग्निदग्धाशैलेषु शैला इव बद्धमूलाः ॥ ४०
- ग्रहृष्टसन्नादितबर्हिणानि सशक्रगोपाकुलशाद्वलानि ।
 चरन्ति नीपार्जुनवासितानि गजा स्सुरस्याणि वनान्तराणि ॥ ४१
- नवाम्बुधाराहत्केसराणि द्रुतं परित्यज्य सरोरुहाणि ।
 कदम्बपुष्पाणि सर्केसराणि नवानि हृष्टा भ्रमराः पतन्ति ॥ ४२

११२

श्रीनद्रामार्यणे-किष्किन्धाकाण्डे

- मत्ता गजेन्द्रामुदितागवेन्द्रा वनेषु विश्रान्ततरा मृगेन्द्राः ।
 रम्या नगेन्द्रा निभृता नरेन्द्राः प्रकीडितो वारिधरै स्सुरेन्द्रः ॥ ४३
- मेघा स्समुद्रतसमुद्रनादा महाजलैर्धैर्गगनालम्बाः ।
 नदीस्तटाकानि सरांसि वापी र्महीं च कृत्वा मपवाहयन्ति ॥ ४४
- वर्षप्रवेगा विपुलाः पतन्ति प्रवान्ति वाता स्समुदर्णिघोषाः ।
 प्रणष्टकूलाः प्रवहन्ति शीघ्रं नद्यो जलै विप्रतिपन्नमार्गाः ॥ ४५
- नरैरेन्द्रेन्द्रा इव पर्वतेन्द्रा स्सुरेन्द्रदत्तैः पर्वनोपनीतैः ।
 घनाम्बुकुम्भै रभिषिच्यमाना रूपं श्रियं स्वाभिव दर्शयन्ति ॥
- घनोपगूढं गगनं सतारं नभास्करो दर्शन मभ्युपैति ।
 मवैर्जलैर्धैर्धरणी विवृता तमोविलिप्ता न दिशः प्रकाशाः ॥ ४७
- महान्ति कूटानि महधिराणां धाराभिधौतान्यधिकं विभान्ति ।
 महाप्रमाणैर्विपुलैः प्रपातै मुक्ताकलापै रिव लम्बमानैः ॥ ४८
- शैलोपलप्रस्खलमानवेगा शैलोत्तमानां विपुलाः प्रपाताः ।
 गुहासु सन्नादितवर्हिणासु हारा विकीर्यन्त इवा वभान्ति ॥ ४९
- शीघ्रप्रवेगा विपुलाः प्रपातानिर्धौतशृङ्गोपतला गिरीणाम् ।
 मुक्ताकलापप्रतिमाः पतन्तो महागुहोत्सङ्गतलैर्ध्रियन्ते ॥ ५०
- सुरतामर्दविच्छिन्ना स्वर्गस्त्रीहारमौक्तिकाः ।
 पतन्तीवाकुला दिक्षु तोयधारा स्समन्ततः ॥ ५१
- निलीयमानैर्विहगै निर्मिलद्भिश्च पङ्कजैः ।
 विकसन्त्या च मालत्या गतोऽस्तं ज्ञायते रविः ॥ ५२
- वृत्तायात्रा नरेन्द्राणां सेना प्रतिनिवर्तते ।
 वैराणि चैव मार्गाश्च संलिलेन समीकृताः ॥ ५३

अष्टाविंशस्सर्गः

११३

मासि प्रोष्ठपदे ब्रह्म ब्राह्मणानां विवक्षताम् ।

अय मध्यायसमय स्सामगाना मुपस्थितः ॥

५४

निवृत्तकर्मायतनो नूनं संचितसंचयः ।

आषाढीमभ्युपगतो भरतः कोसलधिपः ॥

५५

नून मापूर्यमाणायाम् स्सरय्वा वर्धते रयः ।

मां स्सुदीक्ष्य समायान्त मयोध्याया इव स्वनः ॥

५६

इमा स्स्फीतगुणा वर्षा स्सुग्रीवस्सुख मश्रुते ।

विजितारि स्सदारश्च राज्ये महति च स्थितः ॥

५७

अहन्तु हृतदारश्च राज्याच्च महतश्च्युतः ।

नदीकूल मिव छिन्न मवसीदामि लक्ष्मण ! ॥

५८

शोकश्च मम विस्तीर्णो वर्षाश्च भृशदुर्गमाः ।

रावणश्च महान् शत्रु रपीरं प्रतिभाति मे ॥

५९

अयात्रां चैव दृष्ट्वैमान्मासाश्च भृशदुर्गमान् ।

प्रणते चैव सुग्रीवे न मया किंचिदीरितम् ॥

६०

अपि चातिपारेङ्घ्रिं चिरादारै स्समागतम् ।

आत्मकार्यगरीयस्त्वा द्रुक्तुं नेच्छामि वानरम् ॥

६१

स्वय मेव हि विश्रम्य ज्ञात्वा कालमुपागतम् ।

उपकारं च सुग्रीवो वेत्स्यते नात्र संशयः ॥

६२

तस्मात्कालप्रतीक्षोऽहं स्थितोऽस्मि शुभलक्षण ! ।

सुग्रीवस्य नदीनां च प्रसादमनुपालयन् ॥

६३

उपकारेण वीरो हि प्रतिकारेण युज्यते ।

अकृतज्ञोऽप्रतिकृतो हन्ति सत्त्ववतां मनः ॥”

६४

११४

श्रीमद्रामायणी-किष्किन्धाकाण्डे

तमेव मुक्तः प्रणिधाय लक्ष्मणः कृताञ्जलिः प्रतिपूज्य भाषितम् ।
 खवाच राम स्वभिरामदर्शनं प्रदर्शयन्दर्शन मात्मन शशुभम् ॥ ६५
 “यथोक्त मेतत्तव सर्व मीप्सितं नरेन्द्र ! कर्ता नचिराद्धरीश्वरः ।
 शरत्प्रतीक्षः क्षमता मिमं भवान्जलप्रपातं रिपुनिग्रहे धृतः ॥ ६६

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे अष्टाविंशत्सर्गः ॥

॥ एकोनत्रिंशत्सर्गः ॥

समीक्ष्य विमलं व्योम गतविद्युद्वलाहकम् ।
 सारसारवसंधुष्टं रम्यज्योत्स्नानुल्लेपनम् ॥ १
 समृद्धार्थं च सुग्रीवं मन्दधर्मार्थसंग्रहम् ।
 अत्यर्थं मसतां मार्गं मेकान्तगतमानसम् ॥ २
 निवृत्तकार्यं सिद्धार्थं प्रमदाभिरतं सदा ।
 प्राप्तवन्त मभिप्रेतांस्सर्वानेव मनोरथान् ॥ ३
 स्वां च पत्नी मभिप्रेतां तारां चापि समीप्सिताम् ।
 विहरन्त महो रात्रं कृतार्थं विगतज्वरम् ॥ ४
 क्रीडन्तमिव देवेशं नन्दनेऽप्सरसां गणैः ।
 मन्त्रिषु न्यस्तकार्यं च मन्त्रिणा मनवेक्षकम् ॥ ५
 उत्सन्नराज्यसंदेशं कामवृत्तमवस्थितम् ।
 निश्चिन्तार्थोऽर्थतत्त्वज्ञः कालधर्मविशेषवित् ॥ ६
 प्रसाद्य चाक्यैर्मधुरैर्हेतुमद्भिर्मनोरमैः ।
 चाक्यविद्वाक्यतत्त्वज्ञं हरीशं मारुतात्मजः ॥ ७

एकोनविंशस्सर्गः

११५

हितं तत्त्वं च पथ्यं च सामधर्मार्थनीतिमत् ।

प्रणयप्रीतिसंयुक्तं विश्वासकृतनिश्चयम् ॥

हरीश्वर मुपागम्य हनूमन्वाक्यमब्रवीत् ।

“ राज्यं प्राप्तं यशश्चैव कौली श्री.रमिवर्धिता ॥

मित्राणां संग्रह इशेषन्तं भवान्कर्तुं मर्हति ।

यो हि मित्रेषु कालज्ञस्सततं साधु वर्तते ॥

तस्य राज्यं च कीर्तिश्च प्रतापश्चाभिवर्धते ।

यस्य कोशश्च दण्डश्च मित्राण्यात्मा च भूमिप ! ॥

समवेतानि सर्वाणि स राज्यं महदश्रुते ।

तद्भवान्वृत्तसंपन्नः स्थितः पथि निरत्यये ॥

मित्रार्थं मभिनीतार्थं यथावत्कर्तुं मर्हति ।

संयज्य सर्वकर्माणि मित्रार्थे योऽनुवर्तते ॥

संभ्रमाद्धि कृतोत्साह स्तोऽनर्थैर्नावरुध्यते ।

यंस्तु कालव्यतीतेषु मित्रकार्येषु वर्तते ॥

सकृत्वा महतोऽप्यर्था न्नमित्त्वार्थेन युज्यते ।

यदिदं वीरकार्यं नो मित्रकार्यं मरिन्दम ! ॥

क्रियतां राघवस्यैतद्वैदेह्याः परिमार्गणम् ।

तदिदं वीर ! कार्यं ते कालातीतं मरिन्दम ! ॥

नच कालमतीतं ते निवेदयति कालवित् ।

त्वरमाणोऽपि सन्प्राज्ञ स्तव राज ! न्वशानुगः ॥

कुलस्य हेतुः स्फीतस्य दीर्घबन्धुश्च राघवः ।

अप्रमेयप्रभावश्च स्वयं चाप्रतिमो गुणैः ॥

११६

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

तस्य त्वं कुरु वै कार्यं पूर्वं तेन कृतं तव ।	
हरीश्वर ! हरिश्रेष्ठानाज्ञापयितुं मर्हसि ॥	१९
न हि तावद्भवेत्कालो व्यतीति श्रोदनाद्वते ।	
चोदितस्य हि कार्यस्य भवेत्कालव्यतिक्रमः ॥	२०
अकर्तुरपि कार्यस्य भवान्कर्ता हरीश्वर ! ।	
किं पुनः प्रतिकर्तुस्ते राज्येन च धनेन च ॥	२१
शक्तिमानपि विक्रान्तो वानरर्क्षगणेश्वर ! ।	
कर्तुं दाशरथेः प्रीतिमाज्ञायां किञ्च सज्जसे ॥	२२
कामं खलु शरैश्शक्तं स्सुरासुरमहोरगान् ।	
वशे दाशरथिः कर्तुं त्वत्प्रतिज्ञां तु काङ्क्षते ॥	२३
प्राणत्यागाविशङ्केन कृतं तेन तव प्रियम् ।	
तस्य मार्गाम वैदेहीं प्रथिव्या मपि चाम्बरे ॥	२४
न देवा नच गन्धर्वा नासुरा न मरुद्गणाः ।	
नच यक्षा भयं तस्य कुर्युः किमुत राक्षसाः ॥	२५
तदेवं शक्तियुक्तस्य पूर्वं प्रियकृतस्तव ।	
रामस्यार्हसि पिङ्गेश ! कर्तुं सर्वात्मना प्रियम् ॥	२६
नाधस्तादवनौ नाप्सु गतिं नोपरि चाम्बरे ।	
कस्यचित्सज्जतेऽस्माकं कपीश्वर ! तवाज्ञया ॥	२७
तदाज्ञापय कः किं ते कृते कुत्र व्यवस्यतु ।	
हरयोऽप्यप्रधृष्यास्ते सन्ति कोऽप्यप्रतोऽनघाः ॥	२८
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा काले साधु निवेदितम् ।	
सुग्रीव स्सत्त्वसंपन्नश्चकार मतिमुत्तमाम् ॥	२९

त्रिंशत्सर्गः

११७

ससंद्भिदेशाभिमतं नीलं नित्यकृतोद्यमम् ।

दिक्षु सर्वासु सर्वेषां सैन्यानां मुपसंग्रहे ॥

३०

यथा सेना समग्रा मे यूथपालाश्च सर्वशः ।

समागच्छन्त्यसङ्गेन सेनाग्राणि तथ्या कुरु ॥

३१

ये त्वन्तपालाः प्लवगा इशीघ्रगा व्यघ्नसायिनः ।

समानयन्तु ते सैन्यं त्वरिता इशासनान्मम ॥

३२

स्वयं चानन्तरं सैन्यं भवामेवानुपश्यतु ।

त्रिपञ्चरात्रा दूर्ध्वं यः प्राप्नुया त्रेह वानरः ॥

३३

तस्य प्राणान्तिको दण्डो नात्र कार्या विचारणा ।

हरींश्च धृद्धानुपयातु साङ्गदो भवान्ममाङ्गामधिकृत्य निश्चिताम् ।

इति व्यवस्थां हरिपुङ्गवेश्वरो विधाय वेश्म प्रविवेश वीर्यवान् ॥

इति श्रीमत्कल्किन्धाकाण्डे एकोनत्रिंशत्सर्गः ॥

॥ त्रिंशत्सर्गः ॥

गुहां प्रविष्टे सुग्रीवे विमुक्ते गगने घनैः ।

वर्षरात्रोषितो रामः कामशोकाभिपीडितः ॥

१

पाण्डुरं गगनं दृष्ट्वा विमलं चन्द्रमण्डलम् ।

शारदीं रंजनीं चैव दृष्ट्वा ज्योत्स्नानुलेपनाम् ॥

२

कामवृत्तंच सुग्रीवं नष्टां च जनकात्मजाम् ।

बुद्ध्वा काल मतीतं च मुमोह परमातुरः ॥

३

सतु संज्ञा मुपागम्य मुहूर्तान्मतिमान्मृगतः ।

मनस्थो मपि वैदेहीं चिन्तयामास राघवः ॥

४

११८

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

- आसीनः पर्वतस्याग्रे हेमधातुविभूषिते ।
 शारदं गगनं दृष्ट्वा जगाम मनसा प्रियाम् ॥ ५
 दृष्ट्वाच विमलं व्योम गतविद्युद्वलाहकम् ।
 सारसारवसंधुष्टं विललापास्तया गिरा ॥ ६
 सारसारवसन्नादै स्सारसारवनादिनी ।
 याऽऽश्रमे रमन्ते बाला साऽद्य मे रमते कथम् ॥ ७
 पुष्पितां श्रासनान्दृष्ट्वा काञ्चना निव निर्मलान् ।
 कथं सा रमते बाला पश्यन्ती मामपश्यती ॥ ८
 या पुरा कलहंसानां स्वरेण कलभाषिणी ।
 बुध्यते चारुसर्वाङ्गी साऽद्यमे बुध्यते कथम् ॥ ९
 निखनं चक्रवाकानां निशम्य सहचारिणाम् ।
 पुण्डरीकविशालाक्षी कथमेषा भविष्यति ॥ १०
 सरांसि सरितो वापीः काननानि वनानिच ।
 तां विना मृगशाबाक्षीं चरन्नाद्य सुखं लभे ॥ ११
 अपि तां मद्वियोगाच्च सौकुमार्याच्च भामिनीम् ।
 न दूरं पण्डित्कामश्शरद्रुणनिरन्तरः ॥ १२
 एवमादि नरश्रेष्ठो विललाप नृपात्मजः ।
 विहङ्ग इव सारङ्गः स्सलिलं त्रिदशेश्वरात् ॥ १३
 ततश्चञ्चूर्य रम्येषु फलार्थी गिरिसानुषु ।
 ददर्श पर्युपावृत्तो लक्ष्मीवान् लक्ष्मणोऽग्रजम् ॥ १४
 तं चिन्तया दुस्सहया परीतं निसंभ्रमेकं विजने मनस्वी ।
 भ्रातुर्विषादात्परितपदीनं स्समीक्ष्य सौमित्रि रूवाच रामम् ॥ १५

त्रिंशत्सर्गः

११९

“किमार्य ! कामस्य वशं गतेन किमात्मपौरुष्यपराभवेन ।

अयं सदा संहियते समाधिः किमत्र योगेन निवर्तितेन ॥ १६

क्रियाभियोगं मनसः प्रसादं समाधियोगानुगतं च कालम् ।

सहायसामर्थ्यं मदीनसत्त्व ! स्वकर्महेतुं च कुरुष्व हेतुम् ॥ १७

नजानंकी मानववंशनाथ ! त्वया सनाथा सुलभा परेण ।

नचाग्निचूडं ज्वलिता मुपेत्य नदह्यते वीरवरार्ह ! कञ्चित् ॥” १८

सलक्षणं लक्ष्मण मप्रधृष्टं स्वभावजं वाक्य मुवाच रामः ।

हितं च पथ्यं च नयप्रसक्तं ससामधर्मार्थसमाहितं च ॥ १९

“निस्संशयं कार्यमवेक्षणीयं क्रियाविशेषो ह्यनुवर्तितव्यः ।

ननु प्रवृत्तस्य दुरासदस्य कुमार ! कार्यस्य फलं नचिन्त्यम् ॥” २०

अथ पद्मपलाशार्क्षी मैथिली मनुचिन्तयन् ।

उवाच लक्ष्मणं रामो मुखेन परिशुष्यता ॥ २१

“तर्पयित्वा सहस्राक्ष स्सलिलेन वसुन्धराम् ।

निर्वर्तयित्वा सस्यानि कृतकर्मा व्यवस्थितः ॥ २२

स्निग्धगम्भीरनिर्घोषा शैलद्रुमपुरोगमाः ।

विसृज्य सलिलं मेघाः परिश्रान्ता नृपात्मज ! ॥ २३

नीलोत्पलदलश्यामा श्यामी कृत्वा दिशो दश ।

विमदा इव मातङ्गा शशान्तवेगाः पयोधराः ॥ २४

जलगर्भा महावेगाः कुटजार्जुनगन्धिनः ।

चरित्वा विरता स्सौम्य ! वृष्टिवाता स्समुद्यताः ॥ २५

घनानां वारुणानां च मयूराणां च लक्ष्मण ! ।

नादः प्रक्षवणानां च प्रशान्तस्सहसाऽनघ ! ॥ २६

१२०

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

अभिवृष्टा महामेघैर्निर्मलाश्चित्रसानवः ।

अनुलिप्ता इवाऽभान्ति गिरयश्चित्रदीप्तिभिः ॥

२७

दर्शयन्ति शरन्नद्यः पुळिनानि शनैश्शनैः ।

नवसङ्गमसत्रीडा जघनानीव योषितः ॥

२८

शाखासु सप्तच्छ दपादपानां प्रभासुतारार्कनिशाकराणाम् ।

लीलासु चैवोत्तमवाराणानां श्रियं विभज्याद्य शरत्प्रवृत्ता

२९

संप्रत्यनेकाश्रयचित्रशोभा लक्ष्मा इशरत्कालगुणोपनीता ।

सूर्याग्रहस्तप्रतिबोधितेषु पद्माकरेष्वभ्यधिकं विभाति ॥

३०

सप्तच्छदानां कुसुमोपगन्धी षट्पादवृन्दै रनुगीयमाणः ।

मत्तद्विपानां पवनोऽनुसारी दर्प वनेष्वभ्यधिकं करोति ॥

३१

अभ्यागतैश्चारुविशालपक्षैस्सरःप्रियैः पद्मरजोवकीर्णैः ।

सुहानदीनां पुळिनोपयातैः क्रीडन्ति हंसास्सहस्रक्रवाकैः ॥

३२

मदप्रगल्भेषु च वारणेषु गवां समूहेषु च दर्पितेषु ।

प्रसन्नतोयासु च निम्नगासु विभाति लक्ष्मीर्विहुधा विभक्ता ॥

३३

नभस्समीक्ष्याम्बुधरैर्विमुक्तं विमुक्तवर्हाभरणा वनेषु ।

प्रियास्वसक्ता विनिवृत्तशोभा गतोत्सवा ध्यानपरा मयूराः ॥

३४

मनोज्ञगन्धैः प्रियकै रनल्पैः पुष्पातिभारावनताग्रशाखैः ।

सुवर्णगौरैर्नयनाभिरामैरुद्योतितानीव वनान्तराणि ॥

३५

प्रियान्वितानां नल्लिनीप्रियाणां वनेरतानां कुसुमोद्धतानाम् ।

मदोत्कटानां मदलालसानां गजोत्तमानां गतयोऽद्य मन्दाः ॥

३६

व्यभ्रं नभश्छविधौतवर्णं कृशप्रवाहानि नदीजलानि ।

कह्लारशीताः पवनाः प्रवान्ति तमोविमुक्ताश्च दिशः प्रकाशाः ॥

त्रिंशत्सर्गः

१२१

- सूर्यातुपक्रामणनष्टपङ्का भूमि स्समुत्पादितसान्द्रेणुः ।
 अन्योन्यवैरामर्षयुताना मुद्यागकालोऽद्य नराधिपानाम् ॥ ३८
- शंद्गुणाप्यायितरूपशोभाः प्रहर्षिताः पांसुसमुत्क्षिताङ्गाः ।
 मदोत्कटा स्संप्रति युद्धलुब्धा वृषा गवां मध्यगता नदन्ति ॥ ३९
- स मन्मथं तीव्रगतानुरागाः कुलान्विता मन्दगतिं करिण्यः ।
 मदान्वितं संपरिवार्य यान्तं वनेषु भर्तार मनुप्रयान्ति ॥ ४०
- त्यक्त्वा वराण्यात्मविभूषणानि बर्हाणि तीरोपगता नदीनाम् ।
 निर्भर्त्स्यमाना इव सारसौधैः प्रयान्ति दीना विमदा मयूराः ॥ ४१
- वित्रास्य कारण्डवचक्रवाकान्महारथैर्भिन्नकटा गजेन्द्राः ।
 सरस्सु बद्धाम्बुजभूषणेषु विक्षोभ्य विक्षोभ्य जलं पिबन्ति ॥ ४२
- व्यपेतपङ्कासु सवालकासु प्रसन्नतोयासु सगोकुलासु ।
 ससारसारावविनादितासु नदीषु ह्टानि पतन्ति हंसाः ॥ ४३
- नदीवनप्रस्रवणोदकानामतिप्रवृद्धानिलबर्हिणानाम् ।
 प्लवङ्गमानां च गतोत्सवानां द्रुतं रवा स्संप्रति संप्रणष्टाः ॥ ४४
- अनेकवर्णा स्सुविनष्टकाया नवोदितेष्वम्बुधरेषु नष्टाः ।
 क्षुधादिता घोरविषा बिलेभ्यश्चिरोषिता विप्रसरन्ति सर्पाः ॥ ४५
- चञ्चच्चन्द्रकरस्पर्श हर्षोन्मीलिततारका ।
 अहो रागवती संध्या जहाति स्वयं मम्बरम् ॥ ४६
- रात्रि इशशाङ्कोदितसौम्यवक्त्रा तारागणोन्मीलितचारुनेत्रा ।
 ज्योत्स्नां शुक्रप्रावरणा विभाति नारीव शुक्लांशुकसंवृताङ्गी ॥ ४७
- विपक्षशालि प्रसवानि मुक्त्वा प्रहर्षिता सारसचारुपङ्क्तिः ।
 नभ स्समाक्रामति शीघ्रवेगा वातावधूता ग्रथितैव माला ॥ ४८

१२२

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

सुप्तैकहंरां कुमुदै रुपेतं महाहृदस्थं सलिलं विभाति ।

घनैर्विमुक्तं निशि पूर्णचन्द्रं तारागणाकीर्णं मिवान्तरिक्षम् ॥ ४९

प्रकीर्णहंसाकुलमेखलानां प्रबुद्धपद्मोत्पलमालिनीनाम् ।

वाप्युत्तमाना मधिकाऽद्य लक्ष्मीं वृषाङ्गनानां मिव भूषितानाम् ॥

वेणुस्वनव्यञ्जिततूर्यं मिश्रः प्रत्यूषकालानिलसम्प्रवृद्धः ।

सम्मूर्छितो गर्गरगो वृषाणा मन्योन्यं मापूरयतीव शब्दः ॥ ५१

नवैर्नदीनां कुसुमप्रहासैर्व्याधूयमानैर्मृदुभारुतेन ।

धौतामलक्षौमपटप्रकाशैः कुलानि काशैरुपशोभितानि ॥ ५२

वनप्रचण्डा मधुपानशौण्डाः प्रियान्विताषट्चरणाः प्रहृष्टाः ।

वनेषु मत्ताः पवनानुयात्रां कुर्वन्ति पद्मासनरेणुगौराः ॥ ५३

जलं प्रसन्नं कुमुदं प्रभासं क्रौञ्चस्वनं शशालिवनं विपक्वम् ।

मृदुश्च वायुर्विमलश्च चन्द्रश्च संसन्ति वर्षव्यपनीतकालम् ॥ ५४

मीनोपसंदर्शितमेखलानां नदीवधूनां गतयोऽद्य मन्दाः ।

कान्तोपभुक्तालसगामिनीनां प्रभातकालेध्रुवकामिनीनाम् ॥ ५५

सचक्रवाकानि सशैवलानि काशैर्दुकूलैरिव संवृतानि ।

सपत्रलेखानि सरोचनानि वधूमुखानीव नदीमुखानि ॥ ५६

प्रफुल्लबाणासनचित्रितेषु प्रहृष्टषट्पादनिकूजितेषु ।

गृहीतचापोद्यतचण्डदण्डः प्रचण्डचारोऽद्य वनेषु कामः ॥ ५७

लोकं सुवृष्ट्या परितोषयित्वा नदीं स्तटाकानि च पूरयित्वा ।

निर्षपन्नसस्यां वसुधां च कृत्वा त्यक्त्वा नभस्तोयधराः प्रणष्टाः ॥

प्रसन्नसलिला स्सौम्य ! कुररीभिर्विनादिताः ।

चक्रवाकं गणाकीर्णं विभान्ति सलिलांशयाः ॥ ५९

त्रिंशत्सर्गः

१२३

- असनास्सप्तपर्णाश्च कोविदाराश्च पुष्पिताः ।
दृश्यन्ते बन्धुजीवाश्च श्यामाश्च गिरिसीनुषु ॥ ६०
- हंससारसचक्राह्वैः कुररैश्च समन्ततः ।
पुच्छिनान्यवकीर्णानि चदीनां पश्य लक्ष्मण ! ॥ ६१
- अन्योन्यबद्धवैराणां जिगीषूणां नृपहृत्तमज ! ।
उद्योगसुमय स्सौम्य ! पार्थिवानां मुपस्थितः ॥ ६२
- इयं सा प्रथमा यात्रा पार्थिवानां नृपात्मज ! ।
नचपश्यामि सुग्रीव मुद्योगं वा तथाविधम् ॥ ६३
- चत्वारो वार्षिकामासा गता वर्षशतोपमाः ।
मम शोकाभिभूतस्य सौम्य सीता मपश्यतः ॥ ६४
- चक्रवाकीव भर्तारं पृष्ठतोऽनुगता वनम् ।
विषमं दण्डकारण्य मुद्यानमिव याऽऽगता ॥ ६५
- प्रियाविहीने दुःखार्ते हृतराज्ये विवासिते ।
कुंपां न कुरुते राजा सुग्रीवो मयि लक्ष्मण ! ॥ ६६
- ‘अनाथो हृतराज्योऽयं रावणेन च धर्षितः ।
दीनो दूरगृहः कामी मां चैव शरणं गतः ॥’ ६७
- इत्येतैः कारणै स्सौम्य ! सुग्रीवस्य दुरात्मनः ।
अहं वानरराजस्य परिभूतः परन्तप ! ॥ ६८
- सकालं परिसंख्याय सीतायाः परिमार्गणे ।
कृतार्थं स्समयं कृत्वा दुर्मतिं नावबुध्यते ॥ ६९
- त्वं प्रविश्य च किष्किन्ध्यां ब्रूहि वानरपुङ्गवम् ।
मूर्खं ग्राम्यसुखे सक्तं सुग्रीवं वचनान्मम ॥ ७०

१२४

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

- अर्थिना सुपपन्नानां पूर्वं चाप्युपकारिणाम् ।
 आशां संश्रित्य यो हन्ति सलोके पुरुषाधमः ॥ ७१
- शुभं वा यदि वा पापं यो हि वाक्यमुदीरितम् ।
 सत्येन प्रतिगृह्णाति स वीरः पुरुषोत्तमः ॥ ७२
- कृतार्थाह्यकृतार्थानां मित्राणां न भवन्ति ये ।
 तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुञ्जते ॥ ७३
- नूनं काञ्चनपृष्ठस्य विकृष्टस्य मया रणे ।
 द्रष्टुमिच्छति चापस्य रूपं विद्युद्गणोपमम् ॥ ७४
- घोरं ज्यातलनिर्घोषं क्रुद्धस्य मम संयुगे ।
 निर्घोषं मिव वज्रस्य पुनस्संश्रोतुमिच्छति ॥ ७५
- काममेवं गतेऽप्यस्य परिज्ञाते पराक्रमे ।
 त्वत्सहायस्य मे वीर! न चिन्तास्या नृपात्मज! ॥ ७६
- यदर्थमयमारम्भः कृतः परपुरञ्जय! ।
 समयं नाभिजानाति कृतार्थः प्लवगेश्वरः ॥ ७७
- वर्षासमयकालं तु प्रतिज्ञाय हरीश्वरः ।
 व्यतीतां श्रुतुरो मासान्विहरन्नाव बुध्यते ॥ ७८
- सामात्यपरिषत्क्रीडन्पानमेवोपसेवते ।
 शोकदीनेषु नास्मासु सुग्रीवः कुरुते दयाम् ॥ ७९
- उच्यतां गच्छ सुग्रीवस्त्वया वत्स! महाबल! ।
 मम रोपस्य यद्रूपं ब्रूयाश्चैनमिदं वचः ॥ ८०
- “नच संकुचितः पन्था येन वगली हतो गतः ।
 समये तिष्ठ सुग्रीव! मां वालिपथमन्वगाः ॥ ८१

एकत्रिंशस्सर्गः

१२५.

एक एव रणे वाली शरेण निहतो मया ।

त्वां तु सत्या दतिक्रान्तं हनिष्यामि संबान्धवम् ॥

८२.

तदेवं विहिते कार्ये यद्धितं पुरुषर्षभ ! ।

तत्तद्ब्रूहि नरश्रेष्ठ ! त्वर कालव्यतिक्रमः ॥

८३.

कुरुष्व सत्यं मयि वानरेश्वर ! प्रतिश्रुतं धर्मं मवेक्ष्य शाश्वतम् ।

मा वालिनं प्रेत्यगतो यमक्षयं त्वमद्य पश्ये र्ममचोदितैः शरैः ॥ ८४

सपूर्वजं तीव्रविवृद्धकोपं लालप्यमानं प्रसमीक्ष्य दीनम् ।

चकार तीव्रां मति मुग्रतेजा हरीश्वरे मानववंशनाथः ॥

८५.

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे त्रिंशस्सर्गः ॥

॥ एकत्रिंशस्सर्गः ॥

सकामिनं दीन मदीनसत्त्वं शोकाभिपन्नं समुदीर्णकोपम् ।

नरेन्द्रसूनुर्नरदेवपुत्रं रामानुजः पूर्वज मित्युवाच ॥

१.

“न वानरः स्थास्यति साधुवृत्ते न मंस्यते कर्मफलानुषङ्गान् ।

न भोज्यते वानरराज्यलक्ष्मीं तथा हि नाभिक्रमतेऽस्य बुद्धिः ॥

२.

मतिक्षयाद्गाम्यमुखेषु सक्तस्तव प्रसादाप्रतिकारबुद्धिः ।

हतोऽग्रजं पश्यतु वीर ! तस्य नराज्यमेवं विगुणस्य देयम् ॥

३.

नधारये कोप मुदीर्णवेगं निहन्मि सुग्रीव मसत्य मद्य ।

हरिप्रवीरैः सह वालिपुत्रो नरेन्द्र ! पत्न्या विचयं करोतु ॥”

४.

तमात्तबाणासन मुत्पतन्तं निवेदितार्थं रणचण्डकोपम् ।

उवाच रामः परवीरहन्ता स्ववेक्षितं सानुनयनं वाक्यम् ॥

५.

१२६

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

“ नहि वै त्वद्विधो लोके पापमेवं समाचरेत् ।	
पापमार्येण यो हन्ति सवीरः पुरुषोत्तमः ॥	६
नेद मद्य त्वया ग्राह्यं साधुवृत्तेन लक्ष्मण ! !	
तां प्रीति मनुवर्तस्व पूर्ववृत्तं च सङ्गतम् ॥	७
सामोपहितया वाचा रूक्षाणि परिवर्जयन् ।	
वक्तुमर्हसि सुग्रीवं व्यतीतं कालपर्यये ॥”	८
सोऽग्रजेनानुशिष्टार्थो यथावत्पुरुषर्षभः ।	
प्रविवेश पुरीं वीरो लक्ष्मणः परवीरहा ॥	९
ततः शुभमतिः प्राज्ञो भ्रातुः प्रियहिते रतः ।	
लक्ष्मणः प्रतिसंरब्धो जगाम भवनं कपेः ॥	१०
शक्रबाणासनप्रख्यं धनुः कालान्तकोपमः ।	
प्रगृह्य गिरिशृङ्गाभं मन्दर स्सानुमानिव ॥	११
यथोक्तकारी वचनमुत्तरं चैव सोत्तरम् ।	
बृहस्पतिसमो बुद्ध्या मत्वा रामानुजस्तथा ॥	१२
कामक्रोधसमुत्थेन भ्रातुः कोपाग्निना वृतः ।	
प्रभञ्जन इवाप्रीतः प्रययौ लक्ष्मणस्तदा ॥	१३
सालतालाश्वकर्णाश्च तरसा पातयन्बहून् ।	
पर्यस्य निगिरिकूटानि द्रुमानन्यांश्च वेगतः ॥	१४
शिलाश्च शकलीकुर्वन्पद्भ्यां गज इवाशुगः ।	
दूरमेकपदं त्यक्त्वा ययौ कार्यवशाद्दुतम् ॥	१५
तामपश्य द्रुलाकीर्णा हरिराजमहापुरीम् ।	
दुर्गामिक्ष्वाकुशार्दूलः किष्किन्धां गिरिसंकटे ॥	१६

एकत्रिंशस्सर्गः

१२७

रोषात्प्रस्फुरमाणोष्ठ स्सुग्रीवं प्रति लक्ष्मणः ।

ददर्श वानरान्भीमा न्किंकिन्धाया वह्निश्चरान् ॥

१७

तं दृष्ट्वा वानरास्सर्वे लक्ष्मणं पुरुषर्षभम् ।

शैलशृङ्गाणि शतशः प्रवृद्धांश्च महीरुहान् ॥

१८

जगृहुः कुञ्जरप्रख्या वानराः पर्वताग्तरे ।

तान्गृहीत् प्रहरणान्दरीं न्दृष्ट्वा तु लक्ष्मणः ॥

१९

बभूव द्विगुणं क्रुद्धो वह्निन्धन इवानलः ।

तं ते भयपरीताङ्गाः क्रुद्धं दृष्ट्वा प्लवङ्गमाः ॥

२०

कालमृत्यु युगान्ताभं शतशो विद्रुतादिशः ।

तत्तस्सुग्रीव भवनं प्रविश्य हरिपुङ्गवाः ॥

२१

क्रोध मागमनं चैव लक्ष्मणस्य न्यवेदयन् ।

तारया सहितः कामी संतः कपिवृषो रहः ॥

२२

न तेषां कपिवीराणां शुश्राव वचनं तदा ।

तत्तस्सचिवसंदिष्टा हरयो रोमहर्षणाः ॥

२३

गिरिकुञ्जर मेघाभा नगर्या निर्ययु स्तदा ।

नखदंष्ट्रायुधा घोरा स्सर्वे विकृतदर्शनाः ॥

२४

सर्वे शार्दूलदर्पाश्च सर्वेच विकृताननाः ।

दशनागबलाः केचित्केचि दशगुणोत्तराः ॥

२५

केचि त्रागसहस्रस्य बभूवुस्तुल्यविक्रमाः ।

(सन्ति चौघबलाः केचि त्केचि द्वायुबलोत्तराः ॥

२६

अप्रमेयबलाः केचित्त्रांसन्हरिपुङ्गवाः ।

त्तेन वानरसैन्येन सुग्रीवस्य महात्मनः ॥

२७

१२८

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

पर्यधावते दुर्धर्षो नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ।]	
कृत्स्नां हि कपिभिर्व्याप्तां द्रुमहस्तैर्महावलैः ॥	२८
अपश्यलक्ष्मणः क्रुद्धः किष्किन्धां तां दुरासदाम् ।	
ततस्ते हरयस्सर्वे प्राकारपरिधान्तस्तत् ।	२९
निष्क्रम्योदग्रसत्त्वास्तु तस्थु राविष्कृतं तदा ।	
सुग्रीवस्य प्रमादंच पूर्वजं चार्तमात्मवान् ॥	३०
बुद्धा कोपवशं वीरः पुनरेव जगाम सः ।	
सदीघोष्णमहोच्छ्वासः कोपसंरक्तलोचनः ॥	३१
बभूव नरशार्दूलस्सधूमं इव पावकः ।	
बाणशल्यस्फुरजिह्वस्सायकासनभोगवान् ॥	३२
स्वतेजोविषसंघातः पञ्चास्य इव पन्नगः ।	
तं दीप्तमिव कालाग्निं नागेन्द्रमिव कोपितम् ॥	३३
समासाद्याङ्गदस्त्रासा द्विषादमगमद्भृशम् ।	
सोऽङ्गदं रोषताम्राक्षस्संदिदेशमहायशः ॥	३४
“सुग्रीवः कथ्यतां वत्स ! ममागमनमित्युत ।	
एष रामानुजः प्राप्तस्त्वत्सकाशमरिन्दमः ॥	३५
भ्रातृव्यसनसंतप्तो द्वारि तिष्ठति लक्ष्मणः ।	
तस्य वाक्ये यदि रुचिः क्रियतां साधुवानर ! ॥	३६
इत्युत्त्वा शीघ्रमागच्छ वत्स ! वाक्यमरिन्दम !”	
लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा शोकाविष्टोऽङ्गदोऽब्रवीत् ॥	३७
पितुस्समीपमागम्य ‘सौमित्रिरयमागतः ।’	
अथाङ्गदस्तस्य वचो निशम्य संभ्रान्तभावः परिदीनवक्रः ॥	३८

एकत्रिंशत्सर्गः

१२९

निषत्य तूर्णं नृपतेस्तरस्वी ततः कुमारश्चरणौ ववन्दे ।

संगृह्य पादौ पितुरग्र्यतेजा जग्राह मातुः पुनरेव पादौ ॥ ३९

पादौ रुमायाश्च निपीडयित्वा निवेदयामास ततस्तमर्थम् ।

स निद्रामदसंवीतो वानरो न किबुद्धवान् ॥ ४०

बभूव मदमत्तश्च मदनेन च मोहितः ।

ततः किलकिलां चक्रुर्लक्ष्मणं प्रेक्ष्य वानराः ॥ ४१

प्रसादयन्तस्तं क्रुद्धं भयमोहितचेतसः ।

ते महौघनिभं दृष्ट्वा वज्राशनिसमस्वनम् ॥ ४२

सिंहनादं समं चक्रुर्लक्ष्मणस्य समीपतः ।

तेन शब्देन महता प्रत्यबुध्यत वानरः ॥ ४३

मदविह्वलताम्राक्षो ठयाकुलस्रग्विभूषणः ।

अथाङ्गदवचः श्रुत्वा तेनैव च समागतौ ॥ ४४

मन्त्रिणौ वानरेन्द्रस्य सम्मतौ दारदर्शिनौ ।

पुंक्षश्चैव प्रभावश्च मन्त्रिणा वर्धधर्मयोः ॥ ४५

वक्तुमुच्चावचं प्राप्तं लक्ष्मणं तौ शशंसतुः ।

प्रसादयित्वा सुग्रीवं वचनैस्सामनिश्चितैः ॥ ४६

आसीनं पर्युपासीनौ यथा शक्रं मरुत्पतिम् ।

[सुग्रीवसचिवा स्सर्वे मन्त्रार्थे समुपाविशन् ॥ ४७

विनीतश्च सुषेणश्च नीलोऽथ नल एव च ।

अङ्गदो वालिसूनुश्च हदूमांश्चैव बुद्धिमान् ॥ ४८

एते सर्वे महात्मानस्सुग्रीवं वानरोत्तमाः ।

आसीनं पर्युपासन्तः शक्रं सुरगणा इव ॥ ४९

१३०

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

- चलविक्रमसंयुक्ता मन्त्रे च परिनिष्ठिताः ।
 सुग्रीवसचिवा स्सर्वे मन्त्राणा मर्थसिद्धये ॥ ५०
- वक्तु मुचावचं प्राप्तं लक्ष्मणं ते शशंसिरे ।
 प्रसादयित्वा सुग्रीवं वचनै स्सामन्तिश्चितैः ॥ ५१
- उवाच हनुमान्वीरो यथा शक्रं बृहस्पतिः ।
 “सत्यसन्धौ महाभागौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ५२
- वयस्यभावं संप्राप्तौ राज्याहौ राज्यदायिनौ ।
 तयो रेको धनुष्पाणि द्वारि तिष्ठति लक्ष्मणः ॥ ५३
- यस्य भीताः प्रवेपन्तो नादान्मुञ्चन्ति वानराः ।
 स एष राघवभ्राता लक्ष्मणो वाक्यसारथिः ॥ ५४
- व्यवसायरथः प्राप्तस्तस्य रामस्य शासनात् ।
 अयं च दयितो राजं ! स्ताराया स्तनयोऽङ्गदः ॥ ५५
- लक्ष्मणेन सकाशं ते प्रेषित स्त्वरयाऽनघ ! ।
 सोऽयं रोषपरीताक्षो द्वारि तिष्ठति वीर्यवान् ॥ ५६
- वानरान्वानरपते ! चक्षुषा प्रदहन्निव ।
 तस्य मूर्ध्ना प्रणम्य त्वं सपुत्रस्सह बन्धुभिः ॥ ५७
- गच्छ शीघ्रं महाराज ! रोषो ह्यस्य निवर्त्यताम् ।
 यदाह रामो धर्मात्मा तत्कुरुष्व समाहितः ॥ ५८
- राजं ! स्तिष्ठस्व समये भव सत्यप्रतिश्रवः ।”

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे एकत्रिंशत्सर्गः ॥

॥ द्वात्रिंशस्सर्गः ॥

अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीव स्सचिवै स्सह ।

लक्ष्मणं कुपितं श्रुत्वा मुंमोचासन मात्मवान् ॥

१

सचिवानत्रवी द्वाक्यं निश्चित्य गुंरूलाघवम् ।

मन्त्रज्ञान्मन्त्रकुशलो मन्त्रेषु परिनिष्ठितान् ॥

२

“न मे दुर्व्याहतं किञ्चिन्नापि मे दुरनुष्ठितम् ।

लक्ष्मणो राघवभ्राता क्रुद्धः किमिति चिन्तये ॥

३

असुहृद्भिर्ममाभिन्नैर्नित्य मन्तरदर्शिभिः ।

मम दोषानसंभूतान् श्रावितो राघवानुजः ॥

४

अत्र ताव द्यथाबुद्धि सर्वै रेव यथाविधि ।

भावस्य निश्चयस्ताव द्विज्ञेयो निपुणं शनैः ॥

५

न खल्वस्ति मम त्रासो लक्ष्मणान्नापि राघवात् ।

मित्रं त्वस्थानकुपितं जनयत्येव संभ्रमम् ॥

६

सर्वथा सुकरं मित्रं दुष्करं परिपालनम् ।

अनित्यत्वाच्च चित्तानां प्रीतिरल्पेऽपि भिद्यते ॥

७

अतोऽनिमित्तं त्रस्तोऽहं रामेण तु महात्मना ।

यन्ममोपेकृतं शक्यं प्रतिकर्तुं न तन्मया ॥”

८

सुग्रीवेणैव मुक्तस्तु हनूमान्हरिपुङ्गवः ।

उवाच स्वेन तर्केण मध्ये वानरमन्त्रिणाम् ॥

९

“सर्वथा नैतदाश्चर्यं यस्त्वं हरिगणेश्वर ! ।

न विस्मरसि सुस्निग्ध मुपकारकृतं शुभम् ॥

१०

१३२

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

राघवेण तु वीरेण भय मुत्सृज्य दूरतः ।	
त्वत्प्रियार्थं हतो वाली शक्रतुल्यपराक्रमः ॥	११
सर्वथा प्रणया त्कुद्धो राघवो नात्र संशयः ।	
भ्रातरं संप्रहितवान्लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥	१२
त्वं प्रमत्तो न जानीषि कालं कालपिदां वर ! ।	
फुलसप्तच्छदश्यामा प्रवृत्ता तु शरच्छिवा ॥	१३
निर्मलग्रहनक्षत्रा द्यौः प्रणष्टवलाहका ।	
प्रसन्नाश्च दिशः स्सर्वा स्सरितश्च सरांसि च ॥	१४
प्राप्तमुद्योगकालं तु नावैषि हरिपुङ्गव ! ।	
त्वं प्रमत्त इति व्यक्तं लक्ष्मणोऽयं मिहागतः ॥	१५
आर्तस्य हतदारस्य परुषं पुरुषान्तरात् ।	
वचनं मर्षणयिं ते राघवस्य महात्मनः ॥	१६
कृतापराधस्य हि ते नान्यत्पश्याम्यहं क्षमम् ।	
अन्तरेणाञ्जलिं बद्ध्वा लक्ष्मणस्य प्रसादनात् ॥	१७
नियुक्तैर्मन्त्रिभिर्वाच्यो ह्यवश्यं पार्थिवो हितम् ।	
अत एव भयं त्यक्त्वा ब्रवीम्यवधृतं वचः ॥	१८
अभिक्रुद्ध स्समर्थो हि चापमुद्यम्य राघवः ।	
सदेवासुरगन्धर्वं वशे स्थापयितुं जगत् ॥	१९
नस क्षमः कोपयितुं यः प्रसाद्यः पुनर्भवेत् ।	
पूर्वोपकारं स्मरता कृतज्ञेन विशेषतः ॥	२०
तस्य मूर्ध्ना प्रणम्य त्वं सपुत्रस्ससुहृज्जनः ।	
राजन् ! स्तिष्ठस्व समये भर्तुर्भार्यैव तद्वशः ॥	२१

त्रयस्त्रिंशस्सर्गः

१३३

न रामरामानुजशासनं त्वया कपीन्द्र ! युक्तं मनसिऽप्यपोहितुम् ।
मनोहि ते ज्ञास्यति मानुषं बलं सराध्वस्यास्य सुरेन्द्रवर्चसः ॥ २२ ॥

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे द्वात्रिंशस्सर्गः ॥

॥ त्रयस्त्रिंशस्सर्गः ॥

अथ प्रतिसमादिष्टो लक्ष्मणः परवीरहा ।

प्रविवेश गुहां घोरां किष्किन्धां रामशासनात् ॥

१

द्वारस्था हरयस्तत्र महाकाया महाबलाः ।

बभूवुर्लक्ष्मणं दृष्ट्वा सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ॥

२

निःश्वसन्तं तु तं दृष्ट्वा क्रुद्धं दशरथात्मजम् ।

बभूवुर्हरयस्तान् न चैनं पर्यवारयन् ॥

३

सतां रत्नमयीं श्रीमान्दिव्यां पुष्पितकाननाम् ।

रम्यां रत्नसमाकीर्णां ददर्श महतीं गुहाम् ॥

४

हर्म्यप्रासाद संबाधां नानापण्योपशोभिताम् ।

सर्वकामफलैर्वृक्षैः पुष्पितै रुपशोभिताम् ॥

५

देवगन्धर्वपुत्रैश्च वानरैः कामरूपिभिः ।

दिव्यमाल्याम्बरधरै रशोभितां प्रियदर्शनैः ॥

६

चन्दनागरुपद्मानां गन्धै स्सुरभिगन्धिनाम् ।

मैरेयाणां मधूनां च सम्मोदित महापथाम् ॥

७

[विन्ध्यमेरु गिरिप्रख्यैः प्रासादैः परिभूषिताम् ।

ददर्श गिरिनद्यश्च त्रिमलास्तत्र राघवः ॥

८

१३४

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

अङ्गदस्य गृहं रम्यं मैन्दस्य द्विविदस्य च ।	
गवयस्य गवाक्षस्य गजस्य शरभस्य च ॥	९
विद्युन्माले श्र संपाते स्सूर्याक्षस्य हनूमतः ।	
वीरबाहो स्सुबाहोश्च नल्लस्य च महात्मनः ॥	१०
कुमुदस्य सुषेणस्य तारजाम्बवतो स्तथा ।	
दधिवक्त्रस्य नीलस्य सुपाटल सुनेत्रयोः ॥	११
एतेषां कपिमुख्यानां राजमार्गे महात्मनाम् ।	
ददर्श गृहमुख्यानि महासाराणि लक्ष्मणः ॥	१२
पाण्डुराभ्रप्रकाशानि दिव्यमाल्ययुतानि च ।	
प्रभूत धनधान्यानि स्त्रीरत्नैश्शोभितानि च ॥	१३
पाण्डुरेण तु सालेन परिक्षिप्तं दुरासदम् ।	
वानरेन्द्रगृहं रम्यं महेन्द्रसदनोपमम् ॥	१४
शुक्लैः प्रासादशिखरैः कैलासशिखरोपमैः ।	
सर्वकामफलैर्वृक्षैः पुष्पितैरुपशोभितम् ॥	१५
महेन्द्रदत्तैश्श्रीमद्भिर्नीलजीमूत सन्निभैः ।	
दिव्यपुष्पफलैर्वृक्षैश्शीतच्छायैर्मनोरमैः ॥	१६
हरिभिस्संवृतद्वारं बलिभिश्शस्त्रपाणिभिः ।	
दिव्यमाल्यावृतं शुभ्रं तप्तकाञ्चनतोरणम् ॥	१७
सुग्रीवस्य गृहं रम्यं प्रविवेश महाबलः ।	
अवार्यमाणस्सौमित्रिर्महाभ्रमिव भास्करः ॥	१८
स सप्तकक्ष्या धर्मात्मा नानाजनसमाकुलाः ।	
प्रविश्य सुमहद्भुतं ददर्शान्तःपुरं महत् ॥	१९

त्रयस्त्रिंशस्सर्गः

१३५

हैमराजतपर्यङ्कैर्बहुभिश्च वरासनैः ।

महार्हास्तरणोपेतैस्तत्र तत्रोपशोभितम् ॥

२०

प्रविशन्नेव सततं शुश्राव मधुरस्वरम् ।

तन्त्रीगीतसमाकीर्णसमगीतपदाक्षरम् ॥

२१

बह्वींश्च विविधाकारारूपयौवनगर्विताः ।

स्त्रियस्सुग्रीवभवने ददर्श सुमहाबलः ॥

२२

दृष्ट्वाऽभिजनसंपन्नाश्चित्रमाल्यकृतस्रजः ।

फलमाल्यकृतव्यग्राभूषणोत्तमभूषिताः ॥

२३

नातृप्ता न्नापि चाव्यग्रा न्नानुदात्तपरिच्छदान् ।

सुग्रीवांनुचरांश्चापि लक्षयामास लक्ष्मणः ॥

२४

कूजितं नूपुराणां च काञ्चीनां निनदं तथा ।

सन्निशम्य ततश्श्रीमांस्तसौमित्रिर्लज्जितोभवेत् ॥

२५

रोषवेगप्रकुपितश्श्रुत्वा चाभरणस्वनम् ।

चकार ज्यास्वनं वीरो दिशश्शब्देन पूरयन् ॥

२६

चारित्र्येण महाबाहुरपकृष्टस्सलक्ष्मणः ।

तस्यावेकान्तमाश्रित्य रामकोपसमन्वितः ॥

२७

तेन चापस्वनेनाथ सुग्रीवः प्लवगाधिपः ।

विज्ञायाऽगमनं त्रस्तस्संचचाल वरासनात् ॥

२८

“अङ्गदेन यथामह्यं पुरस्तात्प्रतिवेदितम् ।

सुव्यक्तमेषसंप्राप्तसौमित्रिर्भ्रातृवत्सलः ॥”

२९

अङ्गदेन समाख्यातं ज्यास्वनेन च वानरः ।

बुबुधे लक्ष्मणं प्राप्तं मुखं चास्य व्यशुष्यत ॥

३०

१३६

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

ततस्तारां हरिश्रेष्ठ सुग्रीवः प्रियदर्शनाम् ।

उवाच हितं मन्यग्र स्नाससंभ्रान्तमानसः ॥

३१

“ किन्तु तत्कारणं सुभ्रु ! प्रकृत्या मृदुमानसः ।

सरोष इव संप्राप्तो येनायं राघवानुजः ॥

३२

किं पश्यसि कुमारस्य रोषस्थानं मनिन्दिते ! ।

नखत्वकारणे कोप माहरेन्नरसत्तमः ॥

३३

यदस्य कृतमस्माभिर्बुध्यसे किञ्चिदप्रियम् ।

तद्बुद्ध्या संप्रधार्याशु क्षिप्रमर्हसि भाषितुम् ॥

३४

अथवा स्वयमेवैनं द्रष्टुमर्हसि भामिनि ! ।

वचनैस्सान्त्वयुक्तैश्च प्रसादयितुमर्हसि ॥

३५

त्वदर्शनविशुद्धात्मा न सकोपं करिष्यति ।

नहि स्त्रीषु महात्मानः कचित्कुर्वन्ति दारुणम् ॥

३६

त्वयासान्त्वैरुपक्रान्तं प्रसन्नेन्द्रियमानसम् ।

ततः कमलपत्राक्षं द्रक्ष्याम्यहं मरिन्दमम् ॥”

३७

सा प्रखलन्ती मदविह्वलाक्षी प्रलम्बकाञ्चीगुणहेमसूत्रा ।

सलक्षणा लक्ष्मणसन्निधानं जगाम तारा नमिताङ्गयष्टिः ॥

३८

सतां समीक्ष्यैव हरीशपत्नीं तस्या बुदासीनतया महात्मा ।

अवाङ्मुखोऽभून्मनुजेन्द्रपुत्रः स्त्रीसन्निकर्षाद्विनिवृत्तकोपः ॥

३९

सा पानयोगाद्विनिवृत्तलज्जा दृष्टिप्रसादाच्च नरेन्द्रसूतोः ।

उवाच तारा प्रणयप्रगल्भं वाक्यं महार्थं परिसान्त्वयूर्वम् ॥

४०

“ किं कोपमूलं मनुजेन्द्रपुत्र ! कस्ते न संतिष्ठति वाङ्निदेशे ।

कश्यपकवृक्षं वनमापतन्तं दवाग्निमासीदतिर्निर्विशङ्कः ॥”

४१

त्रयस्त्रिंशत्सर्गः

१३७

- स तस्या वचनं श्रुत्वा सान्त्वपूर्वं मशङ्कितम् ।
 भूयः प्रणयदृष्टार्थं लक्ष्मणो वाक्यं मन्त्रवीत् ॥ ४२
- “किं मयं कामवृत्तस्ते लुप्तधर्मार्थसंग्रहः ।
 भर्ता भर्तृहिते युक्ते न चैनं मवबुध्यसे ॥ ४३
- न चिन्तयति राज्यार्थं नास्मान् शोकपरायणान् ।
 सामात्युपरिषत्तारे ! पानमेवोपसेवते ॥ ४४
- समासां श्रुतुरः कृत्वा प्रमाणं पूवगेश्वरः ।
 व्यतीतां स्तान्मदव्यग्रो विहरन्नावबुध्यते ॥ ४५
- नहि धर्मार्थसिद्ध्यर्थं पानं मेवं प्रशस्यते ।
 पानादर्थश्च धर्मश्च कामश्च परिहीयते ॥ ४६
- धर्मलोपो मह्यं स्तावत्कृते ह्यप्रतिकुर्वतः ।
 अर्थलोपश्च मित्रस्य नाशे गुणवतो महान् ॥ ४७
- मित्तं ह्यर्थगुणश्रेष्ठं सत्यधर्मपरायणम् ।
 तद्व्यं तु परित्यक्तं न तु धर्मे व्यवस्थितम् ॥ ४८
- तदेवं प्रस्तुते कार्ये कार्यं मस्माभि रुत्तरम् ।
 यत्कार्यं कार्यतत्त्वज्ञे ! तदुदाहर्तुं मर्हसि ॥” ४९
- सा तस्य धर्मार्थसमाधियुक्तं निशम्य वाक्यं मधुरस्वभावम् ।
 तारा गतार्थं मनुजेन्द्रकार्ये विश्वासयुक्तं तमुवाच भूयः ॥ ५०
- “न कोपकालः क्षितिपालपुत्र ! नचातिकोपस्त्वजने विधेयः ।
 त्वदर्थकामस्य जनस्य तस्य प्रमादमप्यर्हसि वीर ! सोढुम् ॥ ५१
- कोपं कथं नाम गुणप्रकृष्टः कुमार कुर्यादपकृष्टसत्त्वे ।
 कस्त्वाद्विधः कोपवशं हि गच्छेत्सत्त्वावरुद्धस्तपसः प्रसूतिः ॥ ५२

१३८

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

जानामि रोषं हरिवीरबन्धो जानामि कार्यस्य च कालसङ्गम् ।

“ जानामि कार्यं त्वयि यत्कृतं नस्तच्चापि जानामि यदत्र कार्यम् ॥

तच्चापि जानामि यथा विषह्यं बलं नरश्रेष्ठ ! शरीरजस्य ।

जानामि यस्मिंश्च जनेऽवबद्धं कामेन सुग्रीव मसक्तमद्य ॥ ५४

न कामतन्त्रे तव बुद्धिरस्ति त्वं त्वै यथा मन्युवशं प्रपन्नः ।

न देशकालौ हि नचार्थधर्मा वपेक्षते काम रतिर्मनुष्यः ॥ ५५

तं कामवृत्तं मम सन्निभं कामाभियोगाच्च निवृत्तलज्जम् ।

क्षमस्व ताव त्परवीरहन्त ! स्त्वद्भातरं वानरवंशनाथम् ॥ ५६

महर्षयो धर्मतपोभिकामाः कामानुकामाः प्रतिबद्धमोहाः ।

अयं प्रकृत्या चपलः कपिस्तु कथं न सज्जेत सुखेषु राजा ॥” ५७

इत्येव मुञ्क्त्वा वचनं महार्थं सा वानरी लक्ष्मण मप्रमेयम् ।

पुन स्सखेलं मदविह्वलं च भर्तुं हितं वाक्यमिदं वभाषे ॥ ५८

“ उद्योगस्तु चिराज्ज्ञप्त स्सुग्रीवेण नरोत्तम ! ।

कामस्यापि विधेयेन तवार्थप्रतिसाधने ॥ ५९

आगता हि महावीर्या हरयः कामरूपिणः ।

कोटीशतसहस्राणि नानानगनिवासिनः ॥ ६०

तदागच्छ महाबाहो ! चारित्र्यं रक्षितं त्वया ।

अच्छलं मित्रभावेन सतां दारावलोकनम् ॥” ६१

तारयाच्चाभ्यनुज्ञात स्त्वरया चापि चोदितः ।

प्रविवेश महाबाहु रभ्यन्तर मरिन्दमः ॥ ६२

तत स्सुग्रीव मासीनं काञ्चने परमासने ।

महार्हास्तरणोपेते ददर्शादित्यसन्निभम् ॥ ६३

चतुस्त्रिंशस्सर्गः

१३९.

दिव्यभरण चित्ताङ्गं दिव्यरूपं यशस्विनम् ।

दिव्यमाल्याम्बरधरं महेन्द्र मिव दुर्जयम् ॥

६४.

दिव्याभरणमाल्याभिः प्रमृदाभि स्समावृतम् ।

[लक्ष्मणः परवीरप्रो रामकोपाभिर्पीडितः ॥]

६५.

संरब्धतररक्ताक्षो बभूवान्तकसन्निभः ।

रुमां तु वीरः परिरभ्य गाढं वरासनस्थो वरहेमवर्णः ।

ददर्श सौमित्रि मदीनसत्त्वं विशालनेत्र स्सुविशालनेत्रम् ॥

६६.

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे त्रयस्त्रिंशस्सर्गः ॥

॥ चतुस्त्रिंशस्सर्गः ॥

तमप्रतिहतं क्रुद्धं प्रविष्टं पुरुषर्षभम् ।

सुग्रीवो लक्ष्मणं दृष्ट्वा ब्रूमूव व्यथितेन्द्रियः ॥

१.

क्रुद्धं निःश्वसमानं तं प्रदीप्त मिव तेजसा ।

भ्रातुर्व्यसनसंतप्तं दृष्ट्वा दशरथात्मजम् ॥

२.

उत्पपात हरिश्रेष्ठो हित्वासौवर्ण मासनम् ।

महान्महेन्द्रस्य यथा खलंकृत इव ध्वजः ॥

३.

उत्पतन्त मनूत्पेतू रुमाप्रभृतयः स्त्रियः ।

सुग्रीवं गङ्गेने पूर्णचन्द्रं तारागणा इव ॥

४.

संरक्तनयनः श्रीमान्विचचाल कृताब्जलिः ।

बभूवावस्थित स्तत्र कल्पवृक्षो महानिव ॥

५.

रुमाद्वितीयं सुग्रीवं नारीर्मध्यगतं स्थितम् ।

अत्रवीलक्ष्मणः क्रुद्धस्सतारं शशिनं यथा ॥

६.

१४०

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

- “ सत्त्वाभिर्जनसंपन्नस्सानुक्रोशो जितेन्द्रियः ।
 कृतज्ञ स्सत्यवादी च राजा लोके महीयते ॥ ७
 यस्तु राजा स्थितो धर्मे मित्राणां सुपकारिणाम् ।
 मिथ्या प्रतिज्ञां कुरुते को नृशंसतरस्ततः ॥ ८
 शत मश्वानृते हन्ति सहस्रं तु सवानृते ।
 आत्मानं स्वजनं हन्ति पुरुषः पुरुषानृते ॥ ९
 पूर्वं कृतार्थो मित्राणां न तत्प्रतिकरोति यः ।
 कृतघ्न स्सर्वभूतानां स वध्यः प्लवगेश्वर ! ॥ १०
 गीतोऽयं ब्रह्मणा श्लोक स्सर्वलोकनमस्कृतः ।
 दृष्ट्वा कृतघ्नं कुद्रेन तन्निबोध प्लवङ्गम ! ॥ ११
 ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चोरे भयव्रते तथा ।
 निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ १२
 अनार्यं स्त्वं कृतघ्नश्च मिथ्यावादी च वानर ! ।
 पूर्वं कृतार्थो रामस्य न तत्प्रतिकरोषि यत् ॥ १३
 ननु नाम कृतार्थेन त्वया रामस्य वानर ।
 सीताया मार्गणे यत्नः कर्तव्यः कृत मिच्छता ॥ १४
 स त्वं ग्राम्येषु भोगेषु सक्तो मिथ्याप्रतिश्रवः ।
 न त्वां रामो विजानीते सर्प मण्डूकराविणम् ॥ १५
 महाभागेन रामेण पापः करुणवेदिना ।
 हरीणां प्रापितो राज्यं त्वं दुरात्मा महात्मना ॥ १६
 कृतं चेन्नाभिजानीषे रामस्यास्त्रिष्वकर्मणः ।
 सद्यः स्त्वं निशितैर्बाणैर्हृतो द्रक्ष्यसि वालिनम् ॥ १७

पञ्चत्रिंशत्सर्गः

१४६

न च संकुचितः पन्था येन वाली हतो गतः ।

समये तिष्ठ सुग्रीव ! मा वालिपथ मन्वंगाः ॥

१८

न नूनं मिदवाकुवरस्य कर्मुकच्युतान् शरान्पश्यसि वज्रसन्निभान् ।

ततः सुखं नाम निषेवसे सुखी न रामकार्यं मनसाऽप्यवेक्षसे ॥”

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे चतुर्विंशत्सर्गः ॥

॥ पञ्चत्रिंशत्सर्गः ॥

तथा ब्रुवाणं सौमित्रिं प्रदीप्तं मिव तेजसा ।

अब्रवील्लक्ष्मणं तारा ताराधिपनिभानना ॥

१.

“नैवं लक्ष्मण ! वक्तव्यो नायं परुष मर्हति ।

हरिणां मीश्वर इश्रीतुं तव वक्त्राद्विशेषतः ॥

२

नै वाकृतज्ञः सुग्रीवो न शठो नापि दारुणः ।

नैवानृतकथो वीर ! न जिह्वाश्च कपीश्वरः ॥

३.

उपकारं कृतं वीरो नाप्ययं विस्मृतः कपिः ।

रामेण वीर ! सुग्रीवो यदन्यैर्दुष्करं रणे ॥

४.

रामप्रसादात्कीर्तिं च कपि राज्ञ्यं च शाश्वतम् ।

प्राप्तवानिहं सुग्रीवो रुमां मां च परन्तप ! ॥

५.

सुदुःखं शयितः पूर्वं प्राप्येदं सुखं मुत्तमम् ।

प्राप्तकालं न जानीते विश्वामित्रो यथामुनिः ॥

६.

घृताच्यांकिलसंस्क्तो दशवर्षाणि लक्ष्मण ! ।

अहोऽमन्यत धर्मात्मा विश्वामित्रो महामुनिः ॥

७.

१४२

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

सहि प्राप्तं न जानीते कालं कालविदां वरः ।	
विश्वामित्रो महातेजाः किंपुनर्यः पृथग्जनः ॥	८
देहधर्मं गतस्यास्य परिश्रान्तस्य लक्ष्मण ! ।	
अवितृप्तस्य कामेषु कामं क्षन्तुमिहार्हसि ॥	९
नच रोषवशं तात ! तं त्व मर्हसि लक्ष्मण ! ।	
निश्चयार्थं मविज्ञाय सहसा प्राकृतो यथा ॥	१०
सत्त्वयुक्ताहि पुरुषा स्त्वद्विधाः पुरुषर्षभ ! ।	
अविमृश्य न रोषस्य सहसा यान्ति पश्यताम् ॥	११
प्रसादये त्वां धर्मज्ञा ! सुग्रीवार्थे समाहिता ।	
महान्रोषस्समुत्पन्न स्सं रम्भस्त्यज्यता मयम् ॥	१२
रूमां मां कपिराज्यं च धनधान्यवसूनि च ।	
रामप्रियार्थं सुग्रीव स्त्यजे दिति मतिर्मम ॥	१३
समानेष्प्यति सुग्रीव स्सीतया सह राघवम् ।	
शशाङ्क मिव रोहिण्या निहत्वा रावणं रणे ॥	१४
शतकोटिसहस्राणि लङ्कायां किल राक्षसाः ।	
अयुतानि च षट्त्रिंशत्सहस्राणि शतानि च ॥	१५
अहत्वा तांश्च दुर्धर्षां त्राक्षसान्कामरूपिणः ।	
न शक्यो रावणो हन्तुं येन सा मैथिली हृता ॥	१६
तेन शक्या रणे हन्तु मसहायेन लक्ष्मण ! ।	
रावणः क्रूरकर्मा च सुग्रीवेण विशेषतः ॥	१७
एव माख्यातवा न्वाली स ह्यभिज्ञो हरश्चिरः ।	
आगमस्तु न मेव्यक्तदश्रवात्तस्माद्भवी न्यहम् ॥	१८

षट्त्रिंशस्सर्गः

१४३

त्वत्सहायनिमित्तं वै प्रेषिता हरिपुङ्गवाः ।

आनेतुं वानरान्युद्धे सुबहून्हरियूथपान् ॥

१९

तांश्च प्रतीक्षमाणोऽयं विक्रान्तां त्सुमहाबलान् ।

राघवस्यार्थसिद्ध्यर्थं न-निर्याति हरीश्वरः ॥

२०

कृता तु संस्था सौमित्रे ! सुग्रीवेण यथा पुरा ।

अद्यतैर् वानरै स्सर्वै रागन्तव्यं महाबलैः ॥

२१

ऋक्षकोटिसहस्राणि गोलाङ्गूलशतानि च ।

अद्य त्वामुपयास्यन्ति जहि कोप मरिन्दम ! ॥

२२

कोट्याऽनेकास्तु काकुत्स्थ ! कपीनां दीप्ततेजसाम् ।

तव हि मुखं मिदं निरीक्ष्य कोपा त्क्षतजनिमे नयने निरीक्षमाणाः ।

हरिवरवनिता न यान्ति शान्तिं प्रथमभयस्य हि शङ्कितास्तु सर्वाः ॥

इति श्रीमल्लिकार्जुनाकण्डे षट्त्रिंशस्सर्गः ॥

॥ षट्त्रिंशस्सर्गः ॥

इत्युक्तस्तारया वाक्यं प्रश्रितं धर्मसंहितम् ।

मृदुस्वभाव स्सौमित्रिः प्रतिजग्राह तद्वचः ॥

१

तस्मिन्प्रतिगृहीते तु वाक्ये हरिगणेश्वरः ।

लक्ष्मणात्सुमहत्त्रासं वक्षं छिन्न मिवात्यजत् ॥

२

ततः कण्ठगतं माल्यं चित्रं बहुगुणं महत् ।

चिच्छेद विमद आसी त्सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥

३

स लक्ष्मणं भीमबलं सर्ववानरसत्तमः ।

अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीव स्संप्रहर्षयन् ॥

४

१४४

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

“प्रणष्टी श्रीश्च कीर्तिश्च कपिराज्यं च शाश्वतम् ।

रामप्रसादात्सौमित्रे ! पुनः प्राप्तिमिदं मया ॥

कश्शक्तस्तस्य देवस्य ख्यातस्य स्वेन कर्मणा ।

तादृशं विक्रमं वीर ! प्रतिकर्तुमरिन्दम ! ॥

सीतां प्राप्स्यति धर्मात्मा वधिष्यति च रावणम् ।

सहायमात्रेण भया राघवस्त्वेन तेजसा ॥

सहायकृत्यं किं तस्य येन सप्त महाद्रुमाः ।

शैलश्च वसुधा चैव बाणेनैकेन दारिताः ॥

धनुर्विष्फारयानस्य यस्य शब्देन लक्ष्मण ! ।

सशैला कम्पिता भूमि स्सहायै स्तस्य किन्नु वै ॥

अनुयात्रां नरेन्द्रस्य करिष्येऽहं नरर्षभ ! ।

गच्छतो रावणं हन्तुं वैरिणं सपुरस्सरम् ॥

यदि किञ्चिदतिक्रान्तं विश्वासात्प्रणयेन वा ।

प्रेष्यस्य क्षमितव्यं मे न कश्चिन्नापराध्यति ॥”

इति तस्य ब्रुवाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ।

अभवलक्ष्मणः प्रीतः प्रेम्णा चैव मुवाच ह ॥

“सर्वथा हि मम भ्राता सनाथो वानरेश्वर ! ।

त्वया नाथेन सुग्रीव ! प्रश्रितेन विशेषतः ॥

यस्ते प्रभाव स्सुग्रीव ! यच्च ते शौच मार्जवम् ।

अहस्त्वं कपिराज्यस्य श्रियं भोक्तु मनुत्तमाम् ॥

सहायेन च सुग्रीव ! त्वया रामः प्रतापवान् ।

वधिष्यति रणे शत्रूनचिरा न्नात्र संशयः ॥

सप्तत्रिंशस्सर्गः

१४५

धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य संग्रामेष्वनिवर्तिनः ।

उपपन्नं च युक्तं च सुग्रीव ! तव भाषितम् ॥

१६

दोषज्ञ स्सतिसामर्थ्ये कौन्त्यो भाषितु मर्हति ।

वर्जयित्वा मम ज्येष्ठं त्वां च वानरसत्तम ! ॥

१७

सदृश आसि रामस्य विक्रमेण बलेन च ।

सहायो दैवतैर्दत्त श्रिराय हरिपुङ्गव ! ॥

१८

किंतु शीघ्र मितो वीर ! निष्क्राम त्वं मया सह ।

सान्त्वयस्व वयस्यं त्वं भार्याहरणकर्षितम् ॥

१९

यच्च शोकाभिभूतस्य श्रुत्वा रामस्य भाषितम् ।

मया त्वं परुषाण्युक्तं स्तच्च त्वं क्षन्तु मर्हसि ॥”

२०

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे षट्त्रिंशस्सर्गः ॥

॥ सप्तत्रिंशस्सर्गः ॥

एव मुक्तस्तु सुग्रीवो लक्ष्मणेन महात्मना ।

हनूमन्तं स्थितं पार्श्वे सचिवं त्विदं मन्त्रवीत् ॥

१

“महेन्द्र हिमवद्विन्ध्य कैलासशिखरेषु च ।

मन्दरे पाण्डुशिखरे पञ्चशैलेषु ये स्थिताः ॥

२

तरुणादित्यवर्णेषु भ्राजमानेषु सर्वतः ।

पर्वतेषु समुद्रान्ते पश्चिमायां च ये दिशि ॥

३

आदित्यभवने चैव गिरौ सन्ध्याभ्रसन्निभे ।

पद्मताळवनं भीमं संश्रिता हरिपुङ्गवाः ॥

४

१४६

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

- अञ्जनान्बुदसंकाशाः कुञ्जरप्रतिमौजसः ।
 अञ्जने पर्वते धैव ये वसन्ति प्लवङ्गमाः ॥ ५.
- मनश्शिलागुहावासा वानराः कनकप्रभाः ।
 मेरुपार्श्वगताश्चैव ये धूम्रगिरिसंश्रिताः ॥ ६
- तरुणादित्यवर्णाश्च पर्वते च महारुणे ।
 पिबन्तो मधु मैरेयं भीमवेगाः प्लवङ्गमाः ॥ ७
- वनेषु च सुरम्येषु सुगन्धिषु महत्सुच ।
 तापसानां च रम्येषु वनान्तेषु समन्ततः ॥ ८
- तांस्तां त्समानय क्षिप्रं पृथिव्यां सर्ववानरान् ।
 सामदानादिभि स्सर्वै राशु प्रेषयवानरान् ॥ ९
- प्रेषिताः प्रथमं ये च मया दूता महाजवाः ।
 त्वरणार्थं तु भूयस्त्वं हरीं त्संप्रेषयापरान् ॥ १०
- ये प्रसक्ताश्च कामेषु दीर्घसूत्राश्च वानराः ।
 इहानयस्व तांस्त्वान् शीघ्रं तु ममशासनात् ॥ ११
- अहोभिर्दशभि र्ये च नागच्छन्ति ममाज्ञया ।
 हन्तव्या स्ते दुरात्मानो राजशासनदूषकाः ॥ १२
- शतान्यथ सहस्राणां कोट्यश्च मम शासनात् ।
 प्रयान्तु कपिसिंहानां दिशो मम मते स्थिताः ॥ १३
- मेघपर्वतसंकाशाश्छादयन्त इवाम्बरम् ।
 घोररूपाः कपिश्रेष्ठा यान्तु मच्छासना दितः ॥ १४
- ते गतिं गतिं ज्ञात्वा पृथिव्यां सर्ववानराः ।
 आनयन्तु हरीं त्सर्वां स्त्वरितां शासनात्मनाम् ॥ १५

सप्तत्रिंशस्सर्गः

१४७

तस्य वानरराजस्य श्रुत्वा वायुसुतो वचः ।

दिक्षु सर्वासु विक्रान्तान्प्रेषयामास वानरान् ॥

१६

ते पदं विष्णुविक्रान्तं पद्मत्रिज्योतिरध्वगाः ।

प्रयाताः प्रहिता राज्ञा हरय स्तत्क्षणेन वै ॥

१७

ते समुद्रेषु गिरिषु वनेषु च सरस्सु च ।

वानरवानरांस्सर्वा भ्रामहेतोरचोदयन् ॥

१८

मृत्युकालोपमस्याज्ञां राजराजस्य वानराः ।

सुग्रीवस्याऽययु श्रुत्वा सुग्रीवभयदर्शिनः ॥

१९

ततः स्तेऽञ्जनसंकाशा गिरेस्तस्मान्महाजवाः ।

तिस्रः कोट्यः प्लवङ्गानां निर्ययु र्यत्र राघवः ॥

२०

अस्तं गच्छति यत्रार्कस्तस्मिन्निरिवरे स्थिताः ।

तप्तहेम महाभास स्तस्मात्कोट्यो दश च्युताः ॥

२१

कैलासशिखरेभ्यश्च सिंहकेसरवर्चसाम् ।

ततः कोटिसहस्राणि वानराणामुपागमन् ॥

२२

फलमूलेन जीवन्तो हिमवन्तमुपाश्रिताः ।

तेषां कोटिसहस्राणां सहस्रं समवर्तत ॥

२३

अङ्गारकसमानानां भीमानां भीमकर्मणाम् ।

विन्ध्या द्वातरकोटीनां सहस्रान्यपतन्द्मतम् ॥

२४

क्षीरोदवेलानिलयास्तमालवनवासिनः ।

नारिकेलशनाश्चैव तेषां संख्या न विद्यते ॥

२५

वनेभ्यो गह्वरेभ्यश्च सरिद्भ्यश्च महजवा ।

आगच्छ द्वातरा सेना पिबन्तीव दिवाकरम् ॥

२६

१४८

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

ये तु त्वरयितुं याता वानरा स्सर्ववानरान् ।	
ते वीरा हिमवच्छलं ददृशु स्तं महाद्रुमम् ॥	२७
तस्मिन्निगिरिवरे रम्ये यज्ञो माहेश्वरः पुरा ।	
सर्वदेवमनस्तोषो बभौ दिव्यो मनोहरः ॥	२८
अन्ननिष्यन्दजातानि मूलानि च फलानि च ।	
अमृतास्वादकल्पानि ददृशु स्तत्र वानराः ॥	२९
तदन्नसंभवं दिव्यं फलं मूलं मनोहरम् ।	
यः कश्चित्सकृदश्नाति मांसं भवति तर्पितः ॥	३०
तानि मूलानि दिव्यानि फलानि च फलाशनाः ।	
औषधानि च दिव्यानि जगृहुर्हरियूथपाः ॥	३१
तस्माच्च यज्ञायतना त्पुष्पाणि सुरभीणि च ।	
आनिन्यु र्वा नरा गत्वा सुग्रीवप्रियकारणात् ॥	३२
ते तु सर्वे हरिवराः पृथिव्यां सर्ववानरान् ।	
सचोदायित्वा त्वरिता यूथानां जग्मु रग्रतः ॥	३३
ते तु तेनमुहूर्तेन यूथपा इशीव्रगाभिः ।	
किष्किन्धां त्वरया प्राप्ता स्सुग्रीवो यत्र वानरः ॥	३४
ते गृहीत्वौषधी स्सर्वाः फलं मूलं च वानराः ।	
“तं प्रतिग्राहयामासु र्वचनं चेद मन्त्रवन् ॥	३५
सर्वे परिगताश्शैलास्संसुद्राश्च वनानि च ।	
पृथिव्यां वानरा स्सर्वे शासना दुपयान्ति ते ॥”	३६
एवं श्रुत्वा ततो हृष्ट स्सुग्रीवः प्लवगाधिपः ।	
प्रतिजग्राह तत्प्रीति स्तेषां सर्वमुपायनम् ॥	३७

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे सप्तविंशोऽध्यायः ॥

॥ अष्टत्रिंशत्सर्गः ॥

- अतिगृह्य च तत्सर्वं मुपायन मुपाहृतम् ।
वानरां त्सान्त्वयित्वा च सर्वानेव व्यसर्जयत् ॥ १
- विसर्जयित्वा स हरीन् शूरां स्तान्कृतकर्मणः ।
मेने कृतार्थमात्मानं राघवं च महाबलम् ॥ २
- स लक्ष्मणो भीमबलं सर्ववानरसत्तमम् ।
अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवं संप्रहर्षयन् ॥ ३
- किष्किन्धाया विनिष्क्राम यदि ते सौम्य ! रोचते ।”
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य सुभाषितम् ॥ ४
- सुग्रीवः परमप्रीतो वाक्य मेतदुवाच ह ।
“एवं भवतु गच्छावः स्थेयं त्वच्छासने मया ॥” ५
- तमेव मुक्त्वा सुग्रीवो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ।
विसर्जयामास तदा तारा मन्याश्च योषितः ॥ ६
- एतेत्युच्चैर्हरिवरा न्सुग्रीव स्समुदाहरत् ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हरय इशीघ्र माययुः ॥ ७
- बद्धाञ्जलिपुटा स्सर्वे ये स्युः स्त्रीदर्शनक्षमाः ।
तानुवाच ततः प्राप्ता न्राजाऽर्कसदृशप्रभः ॥ ८
- “इपस्थापयत क्षिप्रं शिविकां मम वानराः ।”
श्रुत्वा तु वचनं तस्य हरय इशीघ्रविक्रमाः ॥ ९
- समुपस्थापयामासु शिविकां प्रियदर्शनाम् ।
ता मुपस्थापितां दृष्ट्वा शिविकां वानराधिपः ॥ १०

१५०

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

- ‘लक्ष्मणा! ऽरुह्यतां शीघ्र’ मिति सौमित्रिमब्रवीत् ।
 इत्युक्त्वा काञ्चनं यानं सुग्रीवं स्सूर्यसन्निभम् ॥ ११
- बृहद्भिर्हरिभिर्युक्तमारुरोहसलक्ष्मणः ।
 पाण्डुरेणातपत्वेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ॥ १२
- शुक्लैश्च वालव्यजनैर्धूयमानैस्समन्ततः ।
 शङ्खभेरीनिनादैश्च हरिभिश्चाभिनन्दितः ॥ १३
- निर्ययौ प्राप्य सुग्रीवो राज्यश्रियमनुत्तमाम् ।
 सवानरशतैस्तीक्ष्णैर्बहुभिश्शस्त्रपाणिभिः ॥ १४
- परिकीर्णो ययौ तत्र यत्र रामो व्यवस्थितः ।
 सतं देशमनुप्राप्य श्रेष्ठं रामनिषेवितम् ॥ १५
- अवातरन्महातेजा दिशविकायास्सलक्ष्मणः ।
 आसाद्य च ततो रामं कृताञ्जलिपुटोऽभवत् ॥ १६
- कृताञ्जलौ स्थिते तस्मिन्वानराश्चाभवं स्तथा ।
 [उद्धृताञ्जलिपद्मास्ते सुग्रीवस्य समन्ततः ॥] १७
- तटाकमिव तद्दृष्ट्वा रामः कुट्मलपङ्कजम् ।
 वानराणां महत्सैन्यं सुग्रीवे प्रीतिमानभूत् ॥ १८
- पादयोः पतितं मूर्ध्ना तमुत्थाप्य हरीश्वरम् ।
 प्रेम्णा च बहुमानाच्च राघवः परिष्वजे ॥ १९
- परिष्वज्य च धर्मात्मा निषीदेति ततोऽब्रवीत् ।
 तं निषण्णं ततो दृष्ट्वा क्षितौ रामोऽब्रवीद्वचः ॥ २०
- “धर्ममर्थं च कामं च यस्तु काले निषेवते ।
 विभज्य सततं वीर! संराजा हरिसत्तम! ॥” २१

अष्टत्रिंशत्सुर्गः

१५१.

हिंत्वा धर्मं तथार्थं च कामं यस्तु निषेवते ।

स वृक्षाग्रे यथा सुप्तः पतितः प्रतिबुध्यते ॥

२२.

अमित्राणां वधे युक्तो मित्राणां संग्रहे रतः ।

त्रिवर्गफलभोक्ता तु राजा धर्मेण युज्यते ॥

२३

उद्योगसमयस्त्वेष प्राप्त इशत्रुविनीशन ! ।

संचिन्त्यतां हि पिङ्गेश ! हरिभिस्सह मन्त्रिभिः ॥”

२४

एवं मुक्तस्तु सुग्रीवो रामं वचन मब्रवीत् ।

“प्रणष्टा श्रीश्च कीर्तिश्च कपिराज्यं च शाश्वतम् ॥

२५

त्वत्प्रसादा न्महाबाहो ! पुनः प्राप्तमिदं मया !

तवदेव ! प्रसादाच्च भ्रातुश्च जयतांवर ! ॥

२६

कृतं नप्रतिकुर्याद्यः पुरुषाणां सदूषकः ।

एते वानरमुख्याश्च शतशश्शत्रुमूदन ! ॥

२७

प्राप्ताश्चादाय बलिनः पृथिव्यां सर्ववानरान् ।

ऋक्षाश्चावाहिताश्शूरा गोलाङ्गूलाश्च राघव ! ॥

२८

कान्तारवनदुर्गाणां मभिज्ञा घोरदर्शनाः ।

देवगन्धर्वपुत्राश्च वानराः कामरूपिणः ॥

२९

स्वैस्त्वैः परिवृता स्सैन्यैर्वर्तन्ते पथि राघव ! ।

शतैश्शतसहस्रैश्च कोटिभिश्च प्लवङ्गमाः ॥

३०

अयुतैश्चावृता वीरा इशङ्कुभिश्च परन्तप ! ।

अर्बुदैर्बुद्बुदशतैर्मध्यैश्चान्तैश्च वानराः ॥

३१

समुद्रैश्च परार्धैश्च हरयो हरियूथपाः ।

आगमिष्यन्ति ते राजन् ! महेन्द्रसमविक्रमाः ॥

३२

१५२

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

मेरुमन्दरं संकाशा विन्ध्यमेरुकृतालयाः ।

ते त्वामभिगमिष्यन्ति राक्षसं श्रे सवान्धवम् ॥

३३

निहत्य रावणं संख्ये ह्यानयिष्यन्ति मैथिलीम् ।”

ततस्तमुद्योगमवेक्ष्य बुद्धिमान्हरिप्रवीरस्य निर्देशवर्तिनः ।

बभूव हर्षाद्वसुधाधिपात्मजः प्रबुद्धनीलोत्पलतुल्यदर्शनः ॥

३४

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे अष्टाविंशत्सर्गः ॥

॥ एकोनचत्वारिंशत्सर्गः ॥

इति ब्रुवाणं सुग्रीवं रामो धर्मभृतां वरः ।

बाहुभ्यां संपरिष्वज्य प्रत्युवाच कृताञ्जलिम् ॥

१

“यदिन्द्रो वर्षते वर्षं न तच्चित्रं भवेत्कचित् ।

आदित्यो वा सहस्रांशुः कुर्याद्विततिमिरं नभः ॥

२

चन्द्रमारश्मिभिः कुर्यात्पृथिवीं सौम्य ! निर्मलाम् ।

त्वद्विधो वाऽपि मित्राणां प्रतिकुर्यात्परन्तप ! ॥

३

एवं त्वयि न तच्चित्रं भवेद्यत्सौम्य ! शोभनम् ।

जानाम्यहं त्वां सुग्रीव ! सततं प्रियवादिनम् ॥

४

त्वत्सनाथ स्सखे ! संख्ये जेताऽस्मि सकलानरीन् ।

त्वमेव मे सुहृन्मित्रं साहाय्यं कर्तुं मर्हसि ॥

५

जहाराऽत्मविनाशाय वैदेहीं राक्षसाधमः ।

वञ्चयित्वा तु पौलोमीं मनुहादो यथा शचीम् ॥

६

नचिरात्तं हनिष्यामि रावणं निशितैश्शरैः ।

पौलोम्याः पितरं दत्तं शतक्रतु रिवोऽहवे ॥

७

एकोनचत्वारिंशस्सर्गः

१५३

- एतस्मिन्नन्तरे चैव रज स्समभिवर्तत ।
 उष्णां तीव्रां सहस्रांशो इच्छादय द्रुगने प्रभाम् ॥ ८
- दिशः पर्याकुलाश्चास न्रजसा तेन मूर्छता ।
 चचाल च मही सर्वा सशैलवनकानना ॥ ९
- ततो नगैन्द्रसंकाशै स्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाबलैः ।
 कृत्स्ना संछादिता भूमि रसंख्येयैः प्लवङ्गमैः ॥ १०
- निमेषान्तरमात्रेण तत स्तैर्हरियूथपैः ।
 कोटीशतपरीवारैः कामरूपिभिरावृता ॥ ११
- नादेयैः पार्वतीयैश्च सामुद्रैश्च महाबलैः ।
 हंरिभिर्मेष निर्हादै रन्यैश्च वनचारिभिः ॥ १२
- तरुणादित्यवर्णैश्च शशिगौरैश्च वानरैः ।
 पद्मकेसरवर्णैश्च श्वेतैर्मरुकृतालयैः ॥ १३
- कोटीसहस्रैर्दशभिः श्रीमान्परिवृतस्तदा ।
 वीर इशतबलिर्नाम वानरः प्रत्यदृश्यत ॥ १४
- ततः काञ्चनशैलाभ स्ताराया वीर्यवा निप्ता ।
 अनेकैर्दशसाहस्रैः कोटिभिः प्रत्यदृश्यत ॥ १५
- तथा परेण कोटीनां सहस्रेण समन्वितः ।
 पिता रुमाया स्संप्राप्त स्सुग्रीवश्चशुरो विभुः ॥ १६
- पद्मकेसरसंकाश स्तरुणार्कनिभाननः ।
 बुद्धिमान्वानरश्रेष्ठ स्सर्ववानरसत्तमः ॥ १७
- अनीकैर्वहुसाहस्रैर्वानराणाम् समन्वितः ।
 पिता हनुमतश्श्रीमान्केसरी प्रत्यदृश्यत ॥ १८

१५४

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धार्काण्डे

गोलाङ्गलमहाराजो गवाक्षो भीमविक्रमः ।

वृतः कोटिसहस्रेण वानराणां मदृश्यत ॥

१९

ऋक्षाणां भीमवेगानां धूम्रशत्रुनिवर्हणः ।

वृतः कोटिसहस्राभ्यां द्वाभ्यां समभिवर्तत ॥

२०

महाचलनिभै र्घोरैः पनसो नाम यूथपः ।

आजगाम महावीर्यं स्तिसृभिः कोटिभि र्वृतः ॥

२१

नीलाञ्जनघयाकारो नीलो नामाऽथ यूथपः ।

अदृश्यत महाकायः कोटिभि र्दशभि र्वृतः ॥

२२

ततः काञ्चनशैलाभो गवयोनाम यूथपः ।

आजगाम महावीर्यः पञ्चभिः कोटिभि र्वृतः ॥

२३

दरीमुखश्च बलवान्यूथपोऽभ्याययौ तदा ।

वृतः कोटिसहस्रेण सुग्रीवं समुपस्थितः ॥

२४

मैन्दश्च द्विविदश्चोभावश्चिपुत्रौ महाबलौ ।

कोटिकोटिसहस्रेण वानराणां मदृश्यताम् ॥

२५

गजश्च बलवान्वीरः कोटिभि स्तिसृभि र्वृतः ।

आजगाम महातेजा स्सुग्रीवस्य समीपतः ।

ऋक्षराजो महातेजा जाम्बवान्नाम नामतः ॥

२६

कोटिभि र्दशभिः प्राप्तस्सुग्रीवस्य वशे स्थितः ।

रुमण्वा नाम विक्रान्तो वानरो वानरेश्वरम् ॥

२७

आययौ बलवां स्तूर्णं कोटीं शतसमावृतः ।

ततः कोटिसहस्राणां सहस्रेण शतेन च ॥

२८

एकोनचत्वारिंशस्सर्गः

१५५

पृष्ठत्रोऽनुगतः प्राप्तो हरिभि र्गन्धमादनः ।	
ततः पद्मसहस्रेण वृत इशङ्कुशतेन च ॥	२९
युवराजोऽङ्गदः प्राप्तः पितृतुल्यपराक्रमः ।	
तत स्ताराद्युति स्तारो हरि भीमपराक्रमः ॥	३०
पञ्चभि र्हरिकोटीभि र्दूरतः प्रत्यदृश्यत ।	
इन्द्रजानुः कपिर्वीरो यूथपः प्रत्यदृश्यत ॥	३१
एकादशानां कोटीना मीश्वर सै स्समावृतः ।	
ततो रम्भ स्त्वनुप्राप्त स्तरुणादित्यसन्निभः ॥	३२
अयुतेनावृत श्रैव सहस्रेण शतेन च ।	
ततो यूथपति र्बीरो दुर्मुखो नाम वानरः ।	३३
प्रत्यदृश्यत कोटीभ्यां द्वाभ्यां परिवृतो बली ।	
कैलासशिखराकारै र्वाज्ञरै भीमविक्रमैः ॥	३४
वृतः कोटीसहस्रेण हनूमा न्प्रत्यदृश्यत ।	
नैल श्रापि महावीर्य स्संवृतो द्रुमवासिभिः ॥	३५
कोटीशतेन संप्राप्त स्सहस्रेण शतेन च ।	
ततो दधिमुख इश्रीमान्कोटिभि र्दशभि र्वृतः ॥	३६
संप्राप्तोऽभिमत स्तस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ।	
शरभः कुमुदो वह्नि र्वानरो रंह एवच ॥	३७
एतेचान्येच बहवो वानराः कामरूपिणः ।	
आवृत्य पृथिवीं सर्वा पर्वतांश्च वनानि च ॥	३८
यूथपा स्समनुप्राप्ता स्तेषां संख्या न विद्यते ।	
आगताश्च विशिष्टा श्च पृथिव्यां सर्ववानराः ॥	३९

१५६

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

आप्लवन्तः प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः ।	
अभ्यवर्तन्त सुग्रीवं सूर्यमभ्रगणा इव ॥	४०
कुर्वाणा बहुशब्दांश्च प्रहृष्टा बाहुशालिनः ।	
शिरोभिर्वानरेन्द्राय सुग्रीवाय न्यवेदयन् ॥	४१
अपरे वानरश्रेष्ठा स्संयम्य च यथोचितम् ।	
सुग्रीवेण समागम्य स्थिताः प्राञ्जलयस्तदा ॥	४२
सुग्रीवस्त्वरितो रामे सर्वास्तान्वानरर्षभान् ।	
निवेदयित्वा धर्मज्ञः स्थितः प्राञ्जलिं रत्रवीत् ॥	४३
“यथासुखं पर्वतनिर्झरेषु वनेषु सर्वेषु च वानरेन्द्राः ।	
निवेशयित्वा विधिवद्ब्रूलानि बलं बलज्ञः प्रतिपत्तुमीष्टे ॥”	४४
इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे एकोनचत्वारिंशस्सर्गः ॥	

॥ चत्वारिंशस्सर्गः ॥

अथ राजा समृद्धार्थस्सुग्रीवः प्लवगेश्वरः ।	
उवाच नरशार्दूलं रामं परबलार्दनम् ॥	१
“आगता विनिविष्टाश्च बलिनः कामरूपिणः ।	
वानरावारणेन्द्राभा ये मद्विषयवासिनः ॥	२
त इमे बहुविक्रान्तैर्हरिभिर्भीमविक्रमैः ।	
आगता वानरा घोरा दैत्यदानवसन्निभाः ॥	३
ख्यातकर्मापदानाश्च बलवन्तो जितकुमाः ।	
पराक्रमेषु विख्याता व्यवसायेषु चोत्तमाः ॥	४

चत्वारिंशस्सर्गः

१५७.

पृथिन्यम्बुचरा राम ! नानानगनिवासिनः ।

कोऽयग्रश इमे प्राप्ता वानरास्तव किंकिराः ॥

५.

निदेशवर्तिन स्सर्वे सर्वे गुरुहिते रताः ।

अभिप्रेत मनुज्जातुं तव शक्ष्यन्त्यरिन्दम ! ॥

६.

त इमे बहुसाहस्रै रनीकै भीमविक्रमैः ।

यन्मन्यसेनरव्याघ्र ! प्राप्तकालं तदुच्यताम् ॥

७.

त्वत्सैन्यं त्वद्वशे युक्तमाज्ञापयितुमर्हसि ।

काम भेषा मिदं कार्यं विदितं मम तत्त्वतः ॥

८.

तथापि तु यथातत्त्व माज्ञापयितु मर्हसि ॥ ”

इति ब्रुवाणं सुग्रीवं रामो दशरथात्मजः ॥

९.

बाहुभ्यां संपरिष्वज्य इदं वचन मब्रवीत् ।

“ज्ञायतां मम वैदेही यदि जावति वा नवा ॥

१०.

सच देशो महाप्राज्ञ ! यस्मि न्वसति रावणः ।

अधिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च ॥

११.

प्राप्तकालं विधास्यामि तस्मिन्काले सह त्वया ।

नाह मस्मिन् प्रभुः कार्ये वानरेश ! न लक्ष्मणः ॥

१२.

त्व मस्य हेतुः कार्यस्य प्रभुश्च पूवगेश्वर ! ।

त्व मेवाऽज्ञापय विभो ! मम कार्यविनिश्चयम् ॥

१३.

त्वं हि जानासि यत्कार्यं मम वीर ! नसंशयः ।

सुहृद्वितीयो विक्रान्तः प्राज्ञः कालविशेषवित् ॥

१४.

भवानस्मद्विते युक्तं स्सुकृतार्थोऽर्थवित्तमः । ”

एव मुक्तं स्तु सुग्रीवो विनतं नाम यूथपम् ॥

१५.

१५८

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे.

- अब्रवी द्रामसान्निध्ये लक्ष्मणस्य च धीमतः ।
 शैलामं मेधनिर्घोष मूर्जितं प्लवंगेश्वरः ॥ १६
- सोमसूर्यात्मजै स्सार्धं वानरै र्वानुरोत्तम ! ।
 देशकालनयै र्युक्तः कार्याकार्यविनिश्चये ॥ १७
- वृत इशतसहस्रेण वानराणां तरखिनाम् ।
 अधिगच्छ दिशं पूर्वां सशैलवनकाननाम् ॥ १८
- तत्र सीतांच वैदेहीं निलयं रावणस्यच ।
 मार्गध्वं गिरिशृङ्गेषु वनेषु च नदीषु च ॥ १९
- नदीं भागीरथीं रम्यां सरयूं कौशिकीं तथा ।
 काळिन्दीं यमुनां रम्यां यामुनंच महागिरिम् ॥ २०
- सरस्वतीं च सिन्धुंच शोणं मणिनिभोदकम् ।
 महीं कालमहींचैव शैलकाननशोभिताम् ॥ २१
- ब्रह्ममालान्विदेहांश्च माळवान्काशिकोसलान् ।
 मागधांश्च महाग्रामा न्पुण्ड्रान्वङ्गांस्तथैव च ॥ २२
- पत्तनं कोशकाराणां भूमिं च रजताकराम् ।
 सर्वं मेत द्विचेतव्यं मृगयद्भिस्ततस्ततः ॥ २३
- रामस्य दयितां भार्यां सीतां दशरथस्तुषाम् ।
 समुद्रमवगाढांश्च पर्वतान्पत्तनानि च ॥ २४
- मन्दरस्यच ये कोटिं संश्रिताः केचिदायताम् ।
 कर्णप्रावरणाश्चैव तथा चाप्योष्ठकर्णकाः ॥ २५
- धोरा लोहमुखाश्चैव जवनाश्चैकपदकाः ।
 अक्षया वलवन्तश्च पुरुषाः पुरुषादकाः ॥ २६

चत्वारिंशस्सर्गः

१५९

किराताः कर्णचूडाश्च हेमाङ्गाः प्रियदर्शनाः ।	
आममीनाशनास्तत्र किराता द्वीपवासिनः ॥	२७
अन्तर्जलचराघोरा नरव्याघ्रा इति श्रुताः ।	
एतेषां मालयास्सर्वे विवेयाः काननौकसः ॥	२८
गिरिभि र्ये च गम्यन्ते प्लवनेन प्लवेन च ।	
रत्नवृन्तं यवद्वीपं सप्तराज्योपशोभितम् ॥	२९
सुवर्णरूप्यकं चैव सुवर्णाकरमण्डितम् ।	
यवद्वीपं मतिक्रम्य शिशिरो नाम पर्वतः ॥	३०
दिवं स्पृशति शृङ्गेण देवदानवसेवितः ।	
एतेषां गिरिदुर्गेषु प्रपातेषु वनेषु च ॥	३१
मार्गध्वं सहितास्सर्वे रामपत्नी यशस्विनीम् ।	
ततो रक्तजलं शोण मगीधं शीघ्रगामिनम् ॥	३२
गत्वा पारं समुद्रस्य सिद्धचारणसेवितम् ।	
तस्य तीर्थेषु रम्येषु विचित्रेषु वनेषु च ॥	३३
रावण स्सह वैदेह्या मार्गितव्य स्ततस्ततः ।	
पर्वतप्रभवा नद्य स्सुरम्या बहुनिष्कुटाः ॥	३४
मार्गितव्या दरीमन्तः पर्वताश्च वनानि च ।	
तत स्समुद्र द्वीपांश्च सुभीमान्द्रष्टु मर्हथ ॥	३५
अर्मिमन्तं समुद्रं च क्रोशन्त मनिलोद्धतम् ।	
तत्रासुरा महाकाया इच्छायां गृह्णन्ति नित्यशः ॥	३६
ब्रह्मणा समनुज्ञाता दीर्घकालं बुभुक्षिताः ।	
तं कालमेघं प्रक्षिप्तं महोरगनिषेवितम् ॥	३७

१६०

श्रीमद्रामायणे किष्किन्धाकाण्डे.

अभिगम्य महानादं तीर्थेनैव महोदधिम् ।	
ततो रक्तजलं भीमं लोहितं नाम सागरम् ॥	३८.
गता द्रक्ष्यथ तां चैव बृहतीं कूटशाल्मलीम् ।	
गृहं च वैनतेयस्य नानारत्न विभूषितम् ॥	३९.
तत्र कैलाससंकाशं विहितं विश्वकर्मणा ।	
तत्र शैलनिभा भीमा मन्देहा नाम राक्षसाः ॥	४०.
शैलशृङ्गेषु लम्बन्ते नानारूपा भयावहाः ।	
ते पतन्ति जले नित्यं सूर्यस्योदयनं प्रति ॥	४१.
निहता ब्रह्मतेजोभि रहन्यहनि राक्षसाः ।	
अभितप्ताश्च सूर्येण लम्बन्ते स्म पुनःपुनः ॥	४२.
ततः पाण्डुरमेघाभं क्षीरोदं नाम सागरम् ।	
गता द्रक्ष्यथ दुर्धर्षा मुक्ताहार मिवोर्मिभिः ॥	४३.
तस्य मध्ये महान् श्वेत ऋषभो नाम पर्वतः ।	
दिव्यगन्धैः कुसुमितै राजतैश्च नगैर्वृतः ॥	४४.
सरश्च राजतैः पद्मै र्ज्वलितै र्हैमकेसरैः ।	
नाम्ना सुदर्शनं नाम राजहंसै र्समाकुलम् ॥	४५.
विबुधा श्रारणा यक्षाः किन्नरा स्साप्सरोगणाः ।	
हृष्टा स्समभिगच्छन्ति नल्लिनीं तां रिरंसवः ॥	४६.
क्षीरोदं समतिक्रम्य ततो द्रक्ष्यथ वानराः ! ।	
जलोदं सागरश्रेष्ठं सर्वभूतभयावहम् ॥	४७.
तत्र तत्कोपजं तेजः कृतं हयमुखं महत् ।	
अस्याहु स्तान्महावेग मोदनं सचराचरम् ॥	४८.

चत्वारिंशस्सर्गः

१६१

- तत्र विक्रोशतां नादो भूतानां सागरौकसाम् ।
 श्रूयते च समर्थानां दृष्ट्वा तद्वडबामुखम् ॥ ४९
- स्वादूदस्योत्तरे देशे योजनानि त्रयोदश ।
 जातरूपशिलो नाम महान्कनकपर्वतः ॥ ५०
- तत्र चन्द्रप्रतीकाशं पन्नगं धरणीधरम् ।
 पद्मपत्रविशालाक्षं ततो द्रक्ष्यथ वानराः ! ॥ ५१
- आसीनिं पर्वतस्याग्रे सर्वभूत नमस्कृतम् ।
 सहस्रशिरसं देवमनन्तं नीलवाससम् ॥ ५२
- बिशिराः काञ्चनः केतुस्तालस्तस्य महात्मनः ।
 स्थापितः पर्वतस्याग्रे विराजति सवेदिकः ॥ ५३
- पूर्वस्यां दिशि निर्माणं कृतं तत्तिदशेश्वरैः ।
 ततः परं हेममयं श्रीमानुदयपर्वतः ॥ ५४
- तस्य कोटिर्दिवं स्पृष्ट्वा शतयोजनमायता ।
 जातरूपमयी दिव्या विराजति सवेदिका ॥ ५५
- सालैस्तालैस्तमालैश्च कर्णिकारैश्च पुष्पितैः ।
 जातरूपमयैर्दिव्यैश्शोभते सूर्यसन्निभैः ॥ ५६
- तत्र योजनविस्तारमुच्छ्रितं दशयोजनम् ।
 शृङ्गं सौमनसं नाम जातरूपमयं ध्रुवम् ॥ ५७
- तत्र पूर्वं पदं कृत्वा पुरा विष्णुस्त्रिविक्रमे ।
 द्वितीयं शिखरे मेरोश्चकार पुरुषोत्तमः ॥ ५८
- उत्तरेण परिक्रम्य जम्बूद्वीपं दिवाकरः ।
 दृश्यो भवति भूयिष्ठं शिखरं तन्महोच्छ्रयम् ॥ ५९

१६२

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकर्ण्डे

तत्र वैखानसा नाम बालखिल्या महर्षयः ।	
प्रकाशमाना दृश्यन्ते सूर्यवर्णास्तपस्विनः ॥	६०
अयं सुदर्शनो द्वीपः पुरो यस्य प्रकाशते ।	
यस्मिं स्तेजश्च चक्षुश्च सर्वप्राणभृतामपि ॥	६१
शैलस्य तस्य शृङ्गेषु कन्दरेषु वनेषु च ।	
रावणस्सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥	६२
काञ्चनस्य च शैलस्य सूर्यस्य च महात्मनः ।	
आविष्टा तेजसा संध्या पूर्वारक्ता प्रकाशते ॥	६३
पूर्वमेतत्कृतं द्वारं पृथिव्या भुवनस्य च ।	
सूर्यस्योदयनं चैव पूर्वाह्णेषा दिगुच्यते ॥	६४
तस्यशैलस्य पृष्ठेषु निर्झरेषु गुहासु च ।	
रावणस्सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥	६५
ततः परमगम्यास्यादिकपूर्वा विदशावृता ।	
राहिता चन्द्रसूर्याभ्यामदृश्या तिमिरावृता ॥	६६
शैलेषु तेषु सर्वेषु कन्दरेषु वनेषु च ।	
येच नोक्ता मया देशा विचेया तेषु जानकी ॥	६७
एतावद्धानरैश्शक्यं गन्तुं वानरपुङ्गवाः ! ।	
अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परम् ॥	६८
अधिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च ।	
मासे पूर्णे निवर्तध्वमुदयं प्राप्य पर्वतम् ॥	६९
ऊर्ध्वं मासान्नवस्तव्यं वसन्वध्यो भवेन्मम ।	
सिद्धार्थास्सन्निवर्तध्वमधिगम्य तु मैथिलीम् ॥	७०

एकचत्वारिंशस्सर्गः

१६३

महेन्द्रकान्तां वनषण्डमण्डितां दिशं चरित्वा निपुणेन वानराः । ।
अवाप्य सीतां रघुवंशजप्रियां ततो निवृत्तास्सुखिनो भविष्यन्थ ॥

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे चत्वारिंशस्सर्गः ॥

॥ एकचत्वारिंशस्सर्गः ॥

- ततः प्रस्थाप्य सुग्रीवस्तन्महद्वानरं बलम् ।
दक्षिणां प्रेषयामास वानरानभिलक्षितान् ॥ १
- नीलमग्निसुतं चैव हनूमन्तं च वानरम् ।
पितामहसुतं चैव जाम्बवन्तं महाबलम् ॥ २
- सुहोत्रं च शरारिचं शरगुल्मं तथैव च ।
गजं गवाक्षं गवयं सुषेणमृषभं तथा ॥ ३
- मैन्दं च द्विविदं चैव विजयं गन्धमादनम् ।
उल्कामुखमसङ्गं च हुताशनसुतावुभौ ॥ ४
- अङ्गदप्रमुखान्वीरान्वीरः कपिगणेश्वरः ।
वेगविक्रमसंपन्नान्संदिदेश विशेषवित् ॥ ५
- तेषामग्रेसरं चैव महद्वल मसङ्गम् ।
विधाय हरिवीराणामादिशदक्षिणां दिशम् ॥ ६
- ये केचन समुदेशस्तस्यां दिशि सुदुर्गमाः ।
कपीशः कपेमुख्यानां स तेषां तानुदाहरत् ॥ ७
- “सहस्रशिरसं विन्ध्यं जानातु मलतायुतम् ।
नर्मदां च नदीं दुर्गां महोरगनिषेविताम् ॥ ८

१६४

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

- ततो गोदावरीं रम्यां कृष्णवर्णीं महानदीम् ।
 वरदां च महाभागां महोरगनिषेविताम् ॥ ९
- मेखलामुत्कलां चैव दशार्णनगराण्यपि ।
 अश्ववन्तीमवन्तीं च सर्वमेवानुपश्यत ॥ १०
- विदर्भानृषिकांश्चैव रम्यान्मार्हिषकानपि ।
 तथा वङ्गान् कळिङ्गांश्च कौशिकांश्च समन्ततः ॥ ११
- अन्वीक्ष्य दण्डकारण्यं सपर्वतनदीगुहम् ।
 नदीं गोदावरीं चैव सर्वमेवानुपश्यत ॥ १२
- तथैवान्ध्रांश्च पुण्ड्रांश्च चोळान्पाण्ड्यांत्सकेरळान् ।
 अयोमुखश्च गन्तव्यः पर्वतो धातुमण्डितः ॥ १३
- विचित्रशिखरश्रीमांश्चित्रपुष्पितकाननः ।
 सचन्दनवनोद्देशो मार्गितव्यो महागिरिः ॥ १४
- ततस्तामापगां दिव्यां प्रसन्नसलिलां शिवाम् ।
 तत्र द्रक्ष्यथ कावेरीं विहितामप्सरोगणैः ॥ १५
- तस्यासीनं नगस्याग्रे मलयस्य महौजसम् ।
 द्रक्ष्यथादित्यसंकाशमगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ १६
- ततस्तेनाभ्यनुज्ञाताः प्रसन्नेन महात्मना ।
 ताम्रपर्णीं ग्राह्युष्ट्रां तरिष्यथ महानदीम् ॥ १७
- सा चन्दनवनैर्दिव्यैः प्रच्छन्ना द्वीपशालिनी ।
 कान्तेव युवतिः कान्तं समुद्रमवगाहते ॥ १८
- ततो हेममयं दिव्यं मुक्तामणिविभूषितम् ।
 युक्तं कवाटं पाण्ड्यानां गता द्रक्ष्यथ वानराः ! ॥ १९

एकचत्वारिंशत्सर्गः

१६५.

ततस्समुद्रमासाद्य सम्प्रधार्यार्थनिश्चयम् ।	
अगस्त्येनान्तरे तत्र सागरे विनिवेशितः ॥	२०
चित्तनानानगश्श्रीमान्महेन्द्रः पर्वतोत्तमः ।	
जातरूपमयश्श्रीमानवगाढो महार्णवम् ॥	२१
नानाविधैर्नगैस्सर्वैर्लताभिश्चोपशोभितम् ।	
देवर्षियक्षप्रवरैरप्सरोभिश्च सेवितम् ॥	२२
सिद्धचारणसंघैश्च प्रकीर्णं सुमनोहरम् ।	
तमुपैति सहस्राक्षस्सदा पर्वसु पर्वसु ॥	२३
द्वीपस्तस्यापरे पारे शतयोजनमायतः ।	
अगम्यो भानुषैर्दीप्तस्तं मार्गध्वं समन्ततः ॥	२४
तत्र सर्वात्मना सीता मार्गितव्या विशेषतः ।	
स हि देशस्तु वध्यस्य रात्रणस्य दुरात्मनः ॥	२५
राक्षसाधिप्रतेर्वासस्सहस्राक्षसमद्युतेः ।	
दक्षिणस्य समुद्रस्य मध्ये तस्य तु राक्षसी ॥	२६
अङ्गार केति विख्याता छायामाकृष्य भोजिनी ।	
एष निस्संशयान्कृत्वा संशयान्नष्टसंशयाः ॥	२७
मृगयध्वं नरेन्द्रस्य पत्नीममिततेजसः ।	
तमतिक्रम्य लक्ष्मी वात्समुद्रे शतयोजने ॥	२८
गिरिः पुष्पितको नाम सिद्धाचारणसेवितः ।	
चन्द्रसूर्याशुसंकाशस्सागराम्बुसमावृतः ॥	२९
भ्राजते विपुलैश्शृङ्गैरम्बरं विलिखन्निव ।	
तस्यैकं काञ्चनं शृङ्गं सेवतेऽयं निशाकरः ॥	३०

१६६ श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

श्वेतं राजतमेकं च सेवतेऽयं दिवाकरः ।	
न तं कृतघ्नाः पश्यन्ति न नृशंसा न नास्तिकाः ॥	३१
प्रणम्य शिरसा शैलं तं विमार्गत वानराः ! ।	
तमतिक्रम्य दुर्धर्षा स्सूर्यवा त्राम् पर्वतः ॥	३२
अध्वना दुर्विगाहन योजनानि षतुर्दश ।	
ततस्तमप्यतिक्रम्य वैद्युतो नाम पर्वतः ॥	३३
सर्वकामफलैर्बुधैस्सर्वकालमनोहरैः ।	
तत्र भुक्त्वा वरार्हाणि मूलानि च पलानि च ॥	३४
मधूनि पीत्वा मुख्यानि परं गच्छत वानराः ! ।	
तत्र नेत्र मनः कान्तः कुञ्जरो नाम पर्वतः ॥	३५
अगस्त्य भवनं यत्र निर्मितं विश्वकर्मणा ।	
तत्रयोजनविस्तार मुच्छ्रितं दशयोजनम् ॥	३६
शरणं काञ्चनं दिव्यं नानारत्नविभूषितम् ।	
तत्र भोगवती नाम सर्पाणामालयः पुरी ॥	३७
विशालकक्ष्या दुर्धर्षा सर्वतः परिरक्षिता ।	
राक्षिता पन्नगैर्घोरैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाविषैः ॥	३८
सर्पराजो महाप्राज्ञो यस्यां वसति वासुकिः ।	
निर्याय मार्गितव्या च सा च भोगवती पुरी ॥	३९
तत्र चानन्तरा देशा ये केचन सुसंवृताः ।	
तत्र देशमतिक्रम्य महानृषभसंस्थितः ॥	४०
सर्वरत्नमयः श्रीमान् ऋषभो नाम पर्वतः ।	
गोशीर्षकं पद्मकं च हरिद्रुमं च चन्दनम् ॥	४१

एकचत्वारिंशस्सर्गः

१६७

दिव्यं मुत्पद्यते यत्र तच्चैवाग्निसमप्रभम् ।

न तु तच्चन्दनं दृष्ट्वा स्पष्टव्यं च कदाचनं ॥

४२

रौहिता नाम गन्धर्वा घोरा रक्षन्ति तद्वनम् ।

तत्र गन्धर्वपतयः पञ्च सूर्यसमप्रभः ॥

४३

शैलषो ग्रामणी शिशुशुभ्रो बभ्रुस्तथैव च ।

रविसोमाग्निवपुषां निवासः पुण्यकर्मणाम् ॥

४४

अन्ते पृथिव्या दुर्धर्षास्तत्र स्वर्गजितः स्थिताः ।

ततः परं न वस्सेव्यः पितृलोकस्सुदारुणः ॥

४५

राजधानी यमस्येषा कष्टेन तमसा वृता ।

एतावदेव युष्माभिर्वीरा ! वानरपुङ्गवाः ! ॥

४६

शक्यं विचेतुं गन्तुं वां नातो गतिमतां गतिः ।

सर्वमेतत्समालोक्य यच्चान्यदपि दृश्यते ॥

४७

गतिं विदित्वा वैदेह्यास्सन्निवर्तितुमर्हथ ।

यस्तु मासान्निवृत्तोऽग्रे 'दृष्टासी' तेति वक्ष्यति ॥

४८

मत्तुल्यविभवो भोगैस्सुखं स विहरिष्यति ।

ततः प्रियतरो नास्ति मम प्राणाद्विशेषतः ॥

४९

कृतापराधो बहुशो मम बन्धुर्भविष्यति ।

अमितवलपराक्रमा भवन्तो विपुलगुणेषु कुलेषु च प्रसूताः ।

मनुजपातिसुतां यथा लभध्वं तदधिगुणं पुरुषार्थमारभध्वम् ॥”

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे एकचत्वारिंशस्सर्गः ॥

१६८

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

॥ द्विचत्वारिंशस्सर्गः ॥

- अथ प्रस्थाप्य मुग्धैव स्तान्हरीन्दक्षिणां दिशम् ।
 अत्रवी न्मेघसंकाशं सुषेणं नाम यूथपम् ॥ १
- तारायाः पितरं राजाश्वशूरंभोमविक्रमम् ।
 अत्रवी त्प्राञ्जलि वीक्य मभिगम्य प्रणम्य च ॥ २
- मरीचपुत्रं मारीचमर्चिष्मन्तं महाकपिम् ।
 वृतं कपिपरै शूरै र्मेहेन्द्रसदृशद्युतिम् ॥ ३
- बुद्धिविक्रमसम्पन्नं वैनतेयसमद्युतिम् ।
 मरीचिपुत्रा न्मारीचा नर्धिर्माला न्महावलान् ॥ ४
- ऋषिपुत्रं च तां त्सर्वान्प्रतीचीमादिशदिशम् ।
 द्वाभ्यां शतसहस्राभ्यां कपीनां कपिसत्तमाः ! ॥ ५
- सुषेण प्रमुखा यूयं वैदैर्हो परिमार्गत ।
 सुराष्ट्रांत्सह बाह्वीकान् शूरान्भीमां स्तथैव च ॥ ६
- स्फीतान्जनपदान्नम्या न्विपुलानि पुराणि च ।
 पुन्नागगहनं कुक्षिं वकुळोद्दालकाकुलम् ॥ ७
- तथा केतकषण्डां च मार्गध्वं हरियूथपाः ! ।
 प्रत्यक्स्रोतोगमाश्चैव नद्य शशीतजलादिशवाः ॥ ८
- तापसानामरण्यानि कान्तारा गिरयश्च ये ।
 तत् स्थलीं मरुप्राया मत्युच्चशिरस शिशलाः ॥ ९
- गिरिजालावृतां दुर्गां मार्गित्वा पश्चिमां दिशम् ।
 ततः पश्चिम मासाद्य समुद्रं द्रष्टुमर्हथ ॥ १०

द्विचत्वारिंशस्सर्गः

१६९

तिभिन्क्रायुतजल मक्षोभ्य मथ वानराः ।।

ततः केतकषण्डेषु तमालगहनेषु च ॥

११

कंपयो विहरिष्यन्ति नरिरेलवनेषु च ।

तत्र सीतां च मार्गध्वं निलयं रुवणस्य च ॥

१२

वेलातटनिविष्टेषु पर्वतेषु वनेषु च ।

मुरलीपत्तनं चैव रम्यं चैव जटीपुरम् ॥

१३

अवन्ती मङ्गलोपां च तथा चालक्षितं वनम् ।

राष्ट्राणि च विशालानि पत्तनानि ततस्ततः ॥

१४

सिन्धुसागरयोश्चैव सङ्गमे तत्र पर्वतः ।

महान्दमगिरिर्नाम शतशृङ्गो महाद्रुमः ॥

१५

तस्य प्रस्थेषु रम्येषु सिंहाः पक्षगमाः स्थिताः ।

तिमिमत्स्यगजांश्चैव भीडा न्यारोपयन्ति ते ॥

१६

तानि भीडानि सिंहानां गिरिशृङ्गगताश्च ये ।

दंष्ट्रा स्तृपाश्च मातङ्गास्तोयदस्वननिस्वनाः ॥

१७

विचरन्ति विशालेऽस्मिन्स्तोयपूर्णे समन्ततः ।

तस्य शृङ्गं दिवस्पर्शं काञ्चनं चित्रपादपम् ॥

१८

सर्वमाशु विचेतव्यं कपिभिः कामरूपिभिः ।

कोटिं तत्र समुद्रे तु काञ्चनीं शतयोजनाम् ॥

१९

दुर्दृशां पारियात्रस्य गता द्रक्ष्यथ वानराः ।।

कोट्य स्तत्र चतुर्विंश द्रन्धर्वाणां तरस्विनाम् ॥

२०

चसन्त्याग्निचिकाशानां घौराणां कामरूपिणाम् ।

पावकार्घिः प्रतिकाशास्समवेतास्सहस्रशः ॥

२१

१७०

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

नात्यासादयितव्या स्ते वानरै भीमविक्रमैः ॥	
स्तदेयं च फलं तस्माद्देशात्किञ्चित् प्लवङ्गमैः ॥	२२
दुरासदा हि ते वीरा स्सत्त्ववन्तो महाबलाः ।	
फलमूलानि ते तत्र रक्षन्ते भीमविक्रमाः ॥	२३
तत्र यत्नश्च कर्तव्यो मार्गितव्याच ज्ञानकी ।	
नहि तेभ्यो भयं किञ्चित्कपित्वमनुवर्तताम् ॥	२४
तत्र वैदूर्यवर्णाभो वज्रसंस्थानसंस्थितः ।	
चानाद्रुमलताकीर्णो वज्रो नाम महागिरिः ॥	२५
श्रीमां त्समुदित स्तत्र योजनानां शतं समम् ।	
गुहास्तत्र विचेतव्याः प्रयत्नेन प्लवङ्गमाः ! ॥	२६
चतुर्भागे समुद्रस्य चक्रवा नाम पर्वतः ।	
तत्र चक्रं सहस्रारं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥	२७
तत्र पञ्चजनं हत्वा हयग्रीवं च दानवम् ।	
आजहार ततश्चक्रं शङ्खं च पुरुषोत्तमः ॥	२८
तस्य सानुषु चित्रेषु विशालासु गुहासु च ।	
रावण स्सह वैदेह्या मार्गितव्य स्ततस्ततः ॥	२९
योजनानां ततष्पष्टि वराहो नाम पर्वतः ।	
सुवर्णशृङ्ग स्सुश्रीमा नगाधे वरुणालये ॥	३०
तत्र प्राग्ज्योतिषं नाम जातरूपमयं पुरम् ।	
यस्मि न्वसति दुष्टात्मा नरको नाम दानवः ॥	३१
तत्र सानुषु चित्रेषु विशालासु गुहासु च ।	
रावणस्सह वैदेह्या मार्गितव्य स्ततस्ततः ॥	३२

द्विचत्वारिंशस्सर्गः

१७१

- तमतिक्रम्य शैलेन्द्रं काञ्चनान्तरनिर्दरः ।
 पर्वतस्सर्वसौवर्णो धारा प्रस्रवणायुतः ॥ ३३
- तं गजा श्र वराहा श्र सिंहव्याघ्रा श्र सर्वतः ।
 अभिगर्जन्ति सततं तेन शब्देन दर्पिताः ॥ ३४
- यस्मिन्हरिहयश्श्रीमान्महेन्द्रः पाकशासनः ।
 अभिषिक्तस्सुरैराजामेघवान्नाम पर्वतः ॥ ३५
- तं मतिक्रम्य शैलेन्द्रं महेन्द्रपरिपालितम् ।
 षष्टि गिरिसहस्राणि काञ्चनानि गमिष्यथ ॥ ३६
- तरुणादित्यवर्णानि भ्राजमानानि सर्वतः ।
 जातरूपमयै वृक्षै शोभितानि सुपुष्पितैः ॥ ३७
- तेषां मध्ये स्थितो राजा मेरु रुत्तरपर्वतः ।
 आदित्येन प्रसन्नेन शैलो दत्तवरः पुरा ॥ ३८
- तेनैवमुक्त शैलेन्द्र स्सर्व एव त्वदाश्रयाः ।
 मत्प्रसादा द्भविष्यन्ति दिवारात्रं च काञ्चनाः ॥ ३९
- त्वयि ये चापि वत्स्यन्ति देवगन्धर्वदानवाः ।
 ते भविष्यन्ति रक्ता श्र प्रभया काञ्चनप्रभाः ॥ ४०
- विश्वेदेवा श्र मरुतो वसव श्र दिवौकसः ।
 आगम्य पश्चिमां सन्ध्यां मेरु मुत्तमपर्वतम् ॥ ४१
- आदित्य मुपतिष्ठन्ति तै श्र सूर्योऽभिपूजितः ।
 अदृश्य स्सर्वभूताना मस्तं गच्छति पर्वतम् ॥ ४२
- योजनानां सहस्राणि देश तानि दिवाकरः ।
 मुहूर्ताधेन तं शीघ्रं मभियार्ति शिलोच्चयम् ॥ ४३

१७२

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

शृङ्गे तस्य महद्दिव्यं भवनं सूर्यसन्निभम् ।	
प्रासादगणसंबाधं विहितं विश्वकर्मणा ॥	४४
शोभितं तरुभिश्चित्रैर्नानापक्षिसमाकुलैः ।	
निकेतं पाशहस्तस्य वरुणस्य महात्मनः ॥	४५
अन्तरा मेरुमस्तं च तालोदकशिरा ग्रहान् ।	
जातरूपमयश्श्रीमान्भ्राजते चित्रवेदिकः ॥	४६
तेषु सर्वेषु दुर्गेषु सरस्सु च सरित्सु च ।	
रावणस्सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥	४७
यत्न तिष्ठति धर्मज्ञस्तपसा स्वेन भावितः ।	
मेरुसावर्णिरित्येव ख्यातो वै ब्रह्मणा समः ॥	४८
प्रष्टव्यो मेरुसावर्णिर्महर्षिस्सूर्यसन्निभः ।	
प्रणम्य शिरसा भूमौ प्रवृत्तिं मैथिलीं प्रति ॥	४९
एतावज्जीवलोकस्य भास्करो रजनीक्षये ।	
कृत्वा वितिमिरं सर्वमस्तं गच्छति पर्वतम् ॥	५०
एतावद्धानरैश्शक्यं गन्तुं वानरपुङ्गवाः ! ।	
अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परम् ॥	५१
अधिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च ।	
अस्तपर्वतमासाद्य पूर्णे मासे निवर्तत ॥	५२
ऊर्ध्वं मासान्न वस्तव्यं वसन्वध्यो भवेन्मम ।	
सहैव शूरो युष्माभिश्चशूरो मे गमिष्यति ॥	५३
श्रोतव्यं सर्वमेतस्य भवद्भिर्दिष्टकारिभिः ।	
गुरुरेष महाबाहुश्चशूरो मे महाबलः ॥	५४

त्रिचत्वारिंशस्सर्गः

१७३

भवन्तश्चापि विक्रान्ताः प्रमाणं सर्वकर्मसु ।

प्रमाणमेनं संस्थाप्य पश्यध्वं पश्चिमां दिशम् ॥

५५

[भवन्तः परिपश्यन्तु यथा दृश्येत जानकी] ।

दृष्टायां तु नरेन्द्रस्य पत्न्याममित्रतेजसः ! ॥

५६

कृतकृत्या भविष्यामः कृतस्य प्रतिकर्मणा ।

अतोऽन्यदपि यत्कार्यं कार्यस्यास्य हितं भवेत् ॥

५७

संप्रधार्य भवद्भिश्च देशकालार्थसंहितम् ।”

ततस्सुषेणप्रमुखाः प्लवङ्गास्सुग्रीववाक्यं निपुणं निशम्य ।

आमन्त्र्य सर्वे प्लवगाधिपं ते जग्मुर्दिशं तां वरुणाभिगुप्ताम् ॥

५८

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे द्विचत्वारिंशस्सर्गः ॥

॥ त्रिचत्वारिंशस्सर्गः ॥

ततस्संदिश्य सुग्रीवश्चशुरं पश्चिमां दिशम् ।

वीरं शतवलिं नाम वानरं वानरर्षभः ॥

१

उवाच राजा धर्मज्ञस्सर्ववानरसत्तमम् ।

वाक्यमात्महितं चैव रामस्य च हितं तथा ॥

२

“वृत् शतसहस्रेण त्वद्विधानां वनौकसाम् ।

वैवस्वतसुतैस्सार्धं प्रतिष्ठस्व स्वमन्त्रिभिः ॥

३

दिशं ह्युदीर्घां विक्रान्तां हिमशैलावतंसकाम् ।

सर्वतः परिमार्गध्वं रामपत्नीमनिन्दिताम् ॥

४

अस्मिन्कार्ये विनिवृत्ते कृते दाशरथेः प्रिये ।

ऋणान्मुक्ता भविष्यामः कृतार्थार्थविदां वराः ! ॥

५

१७४

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धांकाण्डे

कृतं हि प्रियमस्माकं राघवेण महात्मना ।	
तस्य चेत्प्रतिकारोऽस्ति सफलं जीवितं भवेत् ॥	६
अर्थिनः कार्यनिर्वृत्तिमकर्तुरपि यश्चरेत् ।	
तस्य स्यात्सफलं जन्म किं पुनः पूर्वकारिणः ॥	७
एतां बुद्धिं मवस्थाय दृश्यते जानकी यथा ।	
तथा भवद्भिः कर्तव्यं मस्मत्प्रियहितैषिभिः ॥	८
अयं हि सर्वभूतानां मान्यस्तु नरसत्तमः ।	
अस्मासु चागतप्रीती रामः परपुरञ्जयः ॥	९
इमानि वनदुर्गाणि नद्यश्शैलान्तराणि च ।	
भवन्तः परिमार्गन्तु बुद्धिविक्रमसंपदा ॥	१०
तत्र मेच्छान्पुच्छिन्दांश्च शूरसेनांस्तथैव च ।	
प्रस्थलान्भरतां श्रैव कुरुंश्च सह मद्रकैः ॥	११
काम्भोजान्यवनांश्चैव शकानारट्टकानपि ।	
वाह्मीकानृषिकांश्चैव पौरवानथ दङ्कणान् ॥	१२
चीनान्परमचीनांश्च नीहारांश्च पुनःपुनः ।	
अन्विष्य दरदांश्चैव हिमवन्तं तथैव च ॥	१३
लोभ्रपद्मकषण्डेषु देवदारुवनेषु च ।	
रावणस्सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥	१४
ततस्सोमाश्रमं गत्वा देवगन्धर्वसेवितम् ।	
क्राब्धं नाम महासानुं पर्वतं तु गमिष्यथ ॥	१५
महत्सु तस्य शैलस्य निर्दरेषु गुहासु च ।	
विचिनुध्वं महाभागां रामपत्नीं ततस्ततः ॥	१६

त्रिचत्वारिंशस्सर्गः

१७५

तमतिक्रम्य शैलेन्द्रं हेमगर्भं महागिरिम् ।

ततस्सुदर्शनं नाम गन्तुमर्हथ पर्वतम् ॥

१७

ततो देवसखो नाम पर्वतः पर्वतालयाः ! ।

नानापक्षिगणाकीर्णो विविधद्रुमभूषितः ॥

१८

तस्य काननवण्डेषु निर्झरेषु गुहासु च ।

रावणस्सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥

१९

तमतिक्रम्य चाकाशं सर्वतश्शतयोजनम् ।

अपर्वतनदीवृक्षं सर्वसत्त्वविवर्जितम् ॥

२०

तं तु शीघ्रमतिक्रम्य कान्तारं रोमहर्षणम् ।

कैलासं पाण्डुरं शैलं प्राप्य हृष्टा भविष्यथ ॥

२१

तत्र पाण्डुरमेघाभं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।

कुबेरभवनं दिव्यं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥

२२

विशाला नळिनी यत्र प्रभूतकमलोत्पला ।

हंसकारण्डवाकीर्णा ह्यप्सरोगणसेविता ॥

२३

तत्र वैश्रवणो राजा सर्वभूतनमस्कृतः ।

धनदो रमते श्रीमान्गुह्यकैस्सह यक्षराट् ॥

२४

तस्य चन्द्रनिकाशेषु पर्वतेषु गुहासु च ।

रावणस्सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥

२५

क्रौञ्चं तु गिरिमासाद्य बिलं तस्य सुदुर्गमम् ।

अप्रमत्तैः प्रवेष्टव्यं दुष्प्रवेशं हि तत्स्मृतम् ॥

२६

वसन्ति हि महातान्नील सूर्यसम्प्रभाः ।

देवैरप्यर्चितास्सम्यग्देवरूपा महर्षयः ॥

२७

१७६

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

क्रौञ्चस्य तु गुहाश्चान्यास्सानूनि शिखराणि च ।	
निर्दराश्च नितम्बाश्च विचेतव्यास्ततस्ततः ॥	२८
क्रौञ्चस्य शिखरं चापि निरीक्ष्य च ततस्ततः ।	
अवृक्षं कामशैलं च मानसं विहगालयम् ॥	२९
न गतिस्तत्र भूतानां देवदानवरक्षसाम् ।	
सच सर्वैर्विचेतव्यस्ससानुप्रस्थभूधरः ॥	३०
क्रौञ्चं गिरिमतिक्रम्य मैनाको नाम पर्वतः ।	
मयस्य भवनं यत्र दानवस्य स्वयं कृतम् ॥	३१
मैनाकस्तु विचेतव्यस्ससानुप्रस्थकन्दरः ।	
स्त्रीणामश्वमुखीनां तु निकेतास्तत्र तत्र तु ॥	३२
तं देशं समतिक्रम्य आश्रमं सिद्धसेवितम् ।	
सिद्धा वैखानसास्तत्र बालखिल्याश्च तापसाः ॥	३३
वन्द्यास्ते तु तपस्सिद्धास्तपसा वीतकल्मषाः ।	
प्रष्टव्या चापि सीतायाः प्रवृत्तिर्विनयान्वितैः ॥	३४
हेमपुष्करसंछन्नं तस्मिन्वैखानसं सरः ।	
तरुणादित्यसंकाशैर्हसैर्विचरितं शुभैः ॥	३५
औपवाह्यः कुबेरस्य सार्वभौम इति स्मृतः ।	
गजः पर्येति तं देशं सदा सह करेणुभिः ॥	३६
तत्सरस्समतिक्रम्य नष्टचन्द्रदिवाकरम् ।	
अनक्षत्रगणं व्योम निष्पयोदमनादिमत् ॥	३७
गभस्तिभिरिवार्कस्य सतु देशः प्रकाशते ।	
विश्राम्यद्भिस्तपस्सिद्धैर्देवकरूपैस्स्वयंप्रभैः ॥	३८

त्रिचत्वारिंशस्सर्गः

१७७

- तं तु देशमतिक्रम्य शैलोदा नाम निम्नगा ।
 उभयोस्तरियोस्तस्याः कीचका नाम वेणवः ॥ ३९
- ते नयन्ति परं तीरं सिद्धान्प्रत्यानयन्ति च ।
 उत्तराः कुरवस्तत्र कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥ ४०
- ततः काञ्चनपद्माभिः पद्मिनीभिः कृतोदकाः ।
 नीलवैडूर्यपत्राभिर्नद्यस्तत्र सहस्रशः ॥ ४१
- रक्तीत्पलवनैश्चात्र मण्डिताश्च हिरण्मयैः ।
 तरुणादित्यसदृशैर्भान्ति तत्र जलाशयाः ॥ ४२
- महार्हमणिपत्नैश्च काञ्चनप्रभकेसरैः ।
 नीलोत्पलवनैश्चित्रैस्सदेशस्सर्वतो वृतः ॥ ४३
- निस्तुलाभिश्च मुक्ताभिर्मणिभिश्च महाधनैः ।
 उद्धूतपुष्पिनास्तत्र जातरूपैश्च निम्नगाः ॥ ४४
- सर्वरत्नमयैश्चित्रैरवगाढा नगोत्तमैः ।
 जातरूपमयैश्चापि हुताशनसमप्रभैः ॥ ४५
- नित्यपुष्पफलास्तत्र नगाः पत्ररथाकुलाः ।
 दिव्यगन्धरसस्पर्शास्सर्वान्कामांस्त्ववन्ति च ॥ ४६
- नानाकाराणि वासांसि फलन्यन्ये नगोत्तमाः ।
 मुक्तावैडूर्यचित्राणि भूषणानि तथैव च ॥ ४७
- ह्वीणां चाप्यनुरूपाणि पुरुषाणां तथैव च ।
 सर्वर्तुसुखसेव्यानि फलन्यन्ये नगोत्तमाः ॥ ४८
- महार्हाणि विचित्राणि हैमान्यन्ये जग्मेत्तमाः ।
 शयनानि प्रसूयन्ते चित्रास्तरणवन्ति च ॥ ४९

१७८

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

मनःक्रान्तीन्ति माल्यानि फलन्त्यत्रापरे द्रुमाः ।

पानानि च महार्हाणि भक्ष्याणि विविधानि च ॥

५०

स्त्रियश्च गुणसंपन्ना रूपयौवनलक्षिताः ।

गन्धर्वाः किन्नरा स्सिद्धा नागाविद्याधरा स्तथा ॥

५१

रमन्ते सहितास्तत्र नारीभि र्भास्करप्रभाः ।

सर्वे सुकृतकर्माण स्सर्वे रतिपरायणाः ॥

५२

सर्वे कामार्थसहिता वसन्ति सहयोषितः ।

गीतवादित्रनिर्घोष स्सोत्कृष्टहसितस्वनः ॥

५३

श्रूयते सततं तत्र सर्वभूतमनोहरः ।

तत्र नामुदितः कश्चिन्नास्ति कश्चि दसत्प्रियः ॥

५४

अहन्यहनि वर्धन्ते गुणा स्तत्र मनोरमाः ।

समातिक्रम्य तं देश मुत्तरः पयसां निधिः ॥

५५

तत्र सोमगिरि नाम मध्ये हेममयो महान् ।

इन्द्रलोकगता ये च ब्रह्मलोकगता अ ये ॥

५६

देवा स्तं समवेक्षन्ते गिरिराजं दिवं गताः ।

स तु देशो विसूर्योऽपि तस्य भासा प्रकाशते ॥

५७

सूर्यलक्ष्म्याऽभिविज्ञेय स्तपतेव विवस्वता ।

भगवानपि विश्वात्मा शम्भु रेकादशात्मकः ॥

५८

ब्रह्मा वसति देवेशो ब्रह्मर्षिपरिवारितः ।

न कथंचन गन्तव्यं कुरूणा मुत्तरेण वः ॥

५९

अन्येषा मपि भूतानां नातिक्रामति पैगतिः ।

सहि सोमगिरि नाम देवानां मपि दुर्गमः ॥

६०

चतुश्चत्वारिंशस्सर्गः

१७९

तमालोक्य ततः क्षिप्र मुपावर्तितु मर्हथ ।

एतावद्वा नरै रशक्यं गन्तुं वानरपुङ्गवाः ! ॥

६१

अभास्कर ममर्यादं न जानीम स्ततः परम् ।

सर्व मेत द्विचेतव्यं यन्मया परिकीर्तितम् ॥

६२

यदन्य दपि नोक्तं च तत्रापि क्रियतां मतिः ।

ततः कृतं दाशरथेर्मह त्प्रियं महत्तरं चापि ततो मम प्रियम् ।

कृतं भविष्यत्यनिलानलोपमा विदेहजादर्शनजेन कर्मणा ॥

६३

ततः कृतार्था स्सहिता स्सबान्धवा मयाऽर्चिता स्सर्वगुणै र्मनोरमैः ।

चरिष्यथोर्वी प्रति शान्तशत्रव स्सहप्रिया भूतधराः पुङ्गवाः ! ॥

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे त्रिचत्वारिंशस्सर्गः ॥

॥ चतुश्चत्वारिंशस्सर्गः ॥

विशेषेण तु सुग्रीवो हनूमत्यर्थं मुक्तवान् ।

स हि तस्मिन्हरिश्चेष्टे निश्चितार्थोऽर्थसाधने ॥

१

अब्रवीच्च हनूमन्तं विक्रान्त मनिलात्मजम् ।

सुग्रीवः परमप्रीतः प्रभु स्सर्ववनौकसाम् ॥

२

“न भूमौ नान्तरिक्षे वा नाम्बरे नामरालये ।

नाप्सु वा गतिसङ्गं ते पश्यामि हरिपुङ्गव ! ॥

३

स्मसुरा स्सहगन्धर्वा स्सनागनरदेवताः ।

विदिता स्सर्वलोकास्ते संसागरधराधराः ॥

४

गति वेङ्गश्च तेजश्च लाङ्घवं च महाक्षये ! ।

पितु स्ते सदृशं वीर ! मारुतस्य महौजसः ॥

५

१८०

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

तेजसा वापि ते भूतं समं भुवि न विद्यते ।

तद्यथा लभ्यते सीता तत्त्व मेवोपपादय ॥

त्वय्येव हनुम ! अस्ति बलं बुद्धिः पराक्रमः ।

देशकालानुवृत्तिश्च नयश्च नयपण्डित ! ” ॥

ततः कार्यसमासङ्गमवगम्य हनूमसि ।

विदित्वा हनुमन्तं च चिन्तयामास राघवः ॥

सर्वथा निश्चितार्थोऽयं हनूमति हरीश्वरः ।

निश्चितार्थकरश्चापि हनूमान्कार्यसाधने ॥

तदेवं प्रस्थितस्यास्य परिज्ञातस्य कर्मभिः ।

भर्त्रा परिगृहीतस्य ध्रुवः कार्यफलोदयः ॥

तं समीक्ष्य महातेजा व्यवसायोत्तरं हरिम् ।

कृतार्थ इव संवृत्तः प्रहृष्टेन्द्रियमानसः ॥

ददौ तस्य ततः प्रीतिस्खनामाङ्कोपशोभितम् ।

अङ्गुलीयमभिज्ञानं राजपुत्र्याः परन्तपः ॥

“ अनेन त्वां हरिश्रेष्ठ ! चिहेन जनकात्मजा ।

मत्सकाशा दनुप्राप्तमनुद्विग्राऽनुपश्यति ॥

व्यवसायश्च ते वीर ! सत्कथुक्तश्च विक्रमः ।

सुग्रीवस्य च संदेशस्सिद्धिं कथयतीव मे ॥ ”

स तं गृह्य हरिश्रेष्ठः स्थाप्य मूर्ध्नि कृताञ्जलिः ।

वन्दित्वा चरणौ चैव प्रस्थितः प्लवगोत्तमः ॥

स तत्प्रकर्षन् हरिणां सह द्रुलं बभूव वीर ! पवनात्मजः कपिः ।

गताम्बुदे व्योम्नि विशुद्धमण्डल इशशोव नक्षत्रगणोपशोभितः ॥१६

पञ्चचत्वारिंशस्सर्गः

१८१

“अतिबल ! बल माश्रितस्तवाहं हरिवरविक्रम विक्रमै रत्नरूपैः ।
पवनसुत ! यथाऽभिगम्यते सा जनकसुताहनुमं ! स्तथा कुरुष्व ॥

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे चतुश्चत्वारिंशस्सर्गः ॥

॥ पञ्चचत्वारिंशस्सर्गः ॥

- सर्वाश्चाहूय सुग्रीवः प्लवमान् प्लवगर्षभः ।
समस्तानब्रवीद्भूयो रामकार्यार्थसिद्धये ॥ १
- “एव मेतद्विचेतव्यं यन्मया परिकीर्तितम् ।
तदुग्रशयसनं भर्तुर्विज्ञाय हरिपुङ्गवाः ॥” २
- शंलभा इव संछाद्य मेदिनीं संप्रतस्थिरे ।
रामः प्रस्रवणे तस्मिन्नयवसत्सहलक्ष्मणः ॥ ३
- प्रतीक्षमाणस्तं मासं यस्सीताधिगमे कृतः ।
उत्तरां तु दिशं रम्यां गिरिराजसमावृताम् ॥ ४
- प्रतस्थे सहसा वीरो हरिशतवलिस्तदा ।
पूर्वा दिशं प्रतिययौ विनतो हरियूथपः ॥ ५
- ताराङ्गदादिसहितः प्लवगो मारुतात्मजः ।
अगस्त्यचरिता माशां दक्षिणां हरियूथपः ॥ ६
- पश्चिमां तु भृशं घोरां सुषेणः प्लवगेश्वरः ।
प्रतस्थे हरिशार्दूलो दिशं वरुणपालिताम् ॥ ७
- ततस्सर्वा दिशो राजा चोदयित्वा यथा तथम् ।
कपिसेनापतीन्मुख्यान्मुभोद सुखितस्सुखम् ॥ ८

१८२

श्रीमद्रामायणे किष्किन्धाकाण्डे

एवं संबोधिता र्सर्वे राज्ञा वानरयूथपाः ।

त्वां स्वां दिश मभिप्रेत्य त्वरिता स्संप्रतस्थिरे ॥

९

आनयिष्यामहे सीतां हनिष्यामश्च रावणम् ।

नदन्तश्चोन्नदन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः ॥

१०

क्ष्वेलन्तो धावमानाश्च विनदन्तो महाबलाः ।

‘अहं मेको हनिष्यामि रावणं प्राप्त माहवे ॥

११

ततश्चोन्मथ्य सहसा हरिष्ये जनकात्मजाम् ।

वेपमानां श्रमेणाद्य भवद्भिः स्थीयता मिह ॥’

१२

‘एक एवाहरिष्यामि पाताळादपि जानकीम् ।

विमथिष्याम्यहं वृक्षान् पातयिष्याम्यहं गिरिन् ॥

१३

धरणीं दारयिष्यामि क्षोभयिष्यामि सागरान् ।

अहं योजनसंख्यायाः प्लविता नात्र संशयः ॥

१४

शतं योजनसंख्याया इशतं समधिकं ह्यहम् ।

भूतले सागरे वापि शैलेषु च वनेषु च ॥

१५

पाताळस्यापि वा मध्ये न ममाऽच्छिद्यते गतिः ।

इत्येकैकं तदा तत्र वानरा बलदर्पिताः ॥

१६

ऊचुश्च वचनं तत्र हरिराजस्य सन्निधौ ।

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे पञ्चचत्वारिंशस्सर्गः ॥

॥ षट्चत्वारिंशस्सर्गः ॥

गतेषु वानरेन्द्रेषु राम स्सुग्रीव भव्रवीत् ।

“कथं भवान्विज्जनीते सर्वं वै मण्डलं भुवः ॥”

१

षट्चत्वारिंशस्सर्गः

१४३

- सुग्रीवस्तु ततो राम मुवाच प्रणतात्मवान् ।
 “ श्रूयतां सर्व माख्यास्ये विस्तरेण नरर्षभ ! ॥ ३
- यदा तु दुन्दुभिं नाम दानवं महिषाकृतिम् ।
 परिकलयते वाली मलयं प्रति पर्वतम् ॥ ३
- तदा विवेश महिषो मलयस्य गुहां प्रति ।
 विवेश वाली तत्रापि मलयं तल्लिघांसया ॥ ४
- ततोऽहं तत्र निक्षिप्तो गुंहाद्वारि विनीतवत् ।
 नच निष्क्रमते वाली तदा संवत्सरे गते ॥ ५
- ततः क्षतजवेगेन आपुपूरे तदा बिलम् ।
 तदहं विस्मितो दृष्ट्वा भ्रातृशोकविषादितः ॥ ६
- अथाहं कृतबुद्धिस्तु सुव्यक्तं निहतो गुरुः ।
 इति विभ्रान्तचित्तेन कार्याकार्यमजानता ॥ ७
- शिला पर्वतसंकाशा बिलद्वारि मया वृता ।
 अशक्नुवन्निष्क्रमितुं महिषो विनशेदिति ॥ ८
- ततोऽहं मागां किष्किन्धां निराशस्तस्य जीविते ।
 राज्यं च सुमहत्प्राप्तं तारया रुमया सह ॥ ९
- मित्रैश्च सहित स्तत्र वसामि विगतज्वरः ।
 आजगांम ततो वाली हत्वा तं दानवर्षभम् ॥ १०
- ततोऽहं मददां राज्यं गौरवा द्भययन्त्रितः ।
 समां जिघांसु दुष्टात्मा वाली प्रव्यथितेन्द्रियः ॥ ११
- परिकलयते क्रोधाद्भावन्तं सचिवैः सह ।
 ततोऽहं वालिना तेन सानुबन्धः प्रधावितः ॥ १२

१८४

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

- नदीश्च विविधाः पश्यन्वनानि नगराणि च ।
 आदर्शतलसंकाशा ततो वै पृथिवी मया ॥ १३
- अलातचक्रप्रतिमा दृष्ट्वा गोष्पदवत्तदा ।
 पूर्वा दिशं ततो गत्वा पश्यामि विविधान् द्रुमान् ॥ १४
- पर्वतांश्च नदी रम्या स्सरांसि विविधानि च ।
 उदयं तत्र पश्यामि पर्वतं धातुमण्डितम् ॥ १५
- क्षीरोदं सागरं चैव नित्य मप्सरसालयम् ।
 परिकालयमानस्तु वालिनाऽभिद्रुत स्तदा ॥ १६
- पुन रावृत्य सहसा प्रस्थितोऽहं तदा विभो ! ।
 पुन रावर्तमानस्तु वालिनाऽभिद्रुतो द्रुतम् ॥ १७
- दिश स्तस्या स्ततो भूयः प्रस्थितो दक्षिणां दिशम् ।
 विन्ध्यपादपसंकीर्णा चन्दनद्रुमशोभिताम् ॥ १८
- द्रुमशैलां स्ततः पश्यन्भूयो दक्षिणतोऽपरान् ।
 पश्चिमां च दिशं प्राप्तो वालिना समभिद्रुतः ॥ १९
- संपश्य न्विविधा न्देशा नस्तं च गिरिसत्तमम् ।
 प्राप्य चास्तं गिरिश्रेष्ठ मुत्तरां संप्रधावितः ॥ २०
- हिमवन्तं च मेरुं च समुद्रं च तथोत्तरम् ।
 यदा न विन्दं शरणं वालिना समभिद्रुतः ॥ २१
- तदा सां बुद्धिसंपन्नो हनूमान्वाक्य मब्रवीत् ।
 इदानीं मे स्मृतं राज ! न्यथा वाली हरीश्वरः ॥ २२
- मतङ्गेन हृदा शप्तो ह्यस्मिन्नाश्रममण्डले ।
 प्रविशेद्यदि वै वाली मूर्धाऽस्य शतधा भवेत् ॥ २३

सप्तचत्वारिंशस्सर्गः

१८५

तत्र वास स्सुखोऽस्माकं निरुद्धिग्रो भविष्यति ।

ततः पर्वत मासाद्य ऋश्यमूकं नृपात्मज ! ॥

२४

न विवेश तदा वाली मत्तङ्गस्य भया तदा ।

एवं मया तदा राज ! न्प्रत्यक्ष मुपलक्षितम् ॥

२५

पृथिवीमण्डलं कृत्स्नं गुहामस्यागतस्ततः ॥

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे षट्चत्वारिंशस्सर्गः ॥

॥ सप्तचत्वारिंशस्सर्गः ॥

दर्शनार्थं तु वैदेह्या स्सर्वतः कपियूथपाः ।

व्यादिष्टाः कपिराजेन यथोक्तं जग्मु रञ्जसा ॥

१

सरांसि सरितः कक्षां नाकाशं नगराणि च ।

नदी दुर्गा स्तथा शैलां न्विचिन्वन्ति समन्ततः ॥

२

सुग्रीवेण समाख्याता स्सर्वे वानरयूथपाः ।

प्रदेशान्प्रविचिन्वन्ति सशैलवनकाननान् ॥

३

विचित्य दिवसं सर्वे सीताधिगमने धृताः ।

समायान्ति स्म मेदिन्यां निशाकालेषु वानराः ॥

४

सर्वतुङ्गकामान् देशेषु वानरा स्सफलान् हुमान् ।

आसाद्य रजनीं शय्यां चक्रु स्सर्वेष्वहस्सु ते ॥

५

तद्दहः प्रथमं कृत्वा मासे प्रस्रवणं गताः ।

कपिराजेन संगम्य निराशाः कपियूथपाः ॥

६

विचित्य तु दिशं पूर्वा यथोक्तां सचिवै स्सह ।

अदृष्ट्वा विनत स्सीता माजगाम महाबलः ॥

७

१८६

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

उत्तरां धं दिशं सर्वा विचित्र्य स महाकपिः ।

० आगतः सह सैन्येन वीर इशतवलिस्तदा ॥ ८

मुषेणः पश्चिमा माशां विचित्र्य सह वानरैः ।

समेत्य मासे संपूर्णे सुग्रीव मुपचक्रमे ॥ ९

तं प्रस्रवणपृष्ठस्थं समासाद्याभिवाद्य च ।

असीनं सह रामेण सुग्रीव मिद मत्रवीत् ॥ १०

“ विचिताः पर्वताः स्सर्वे वनानि गहनानि च ।

निम्नगा त्सागरान्ताश्च सर्वे जनपदाश्च ये ॥ ११

गुहाश्च विचिताः स्सर्वा स्त्वया याः परिकीर्तिताः ।

विचिताश्च महागुल्मा लताविततसंतताः ॥ १२

गहनेषु च देशेषु दुर्गेषु विषमेषु च ।

सत्त्वान्यतिप्रमाणानि विचितानि हतानि च ॥ १३

[ये चैव गहना देशा विचितास्ते पुनः पुनः ॥]

उदारसत्त्वाभिजनो महात्मा स मैथिलीं द्रक्ष्यति वानरेन्द्रः ।

दिशं तु यामेव गता तु सीता ता मास्थितो वायुसुतो हनूमान् ॥”

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे सप्तचत्वारिंशस्सर्गः ॥

॥ अष्टचत्वारिंशस्सर्गः ॥

सह ताराङ्गदाभ्यां तु गत्वा स हनुमान्कपिः ।

सुग्रीवेण यथोद्दिष्टं तं देश मुपचक्रमे ॥ १

स तु दूर मुपागम्य सर्वैस्तैः कपिसत्तमैः ।

विचिनोति स्म बिन्ध्यस्थं गुहाश्च गहनानि च ॥ २

अष्टचत्वारिंशस्सर्गः

१८७

- पर्वताग्राजदीदुर्गात्सरांसि विपुलान्नुमान् ।
 वृक्षषण्डांश्च विविधा न्पर्वतान्घनपादपान् ॥ ३
- अन्वेषमाणा स्ते सर्वे वानरा स्सर्वतोदिशम् ।
 न सीतां ददृशु वीरा मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ ४
- ते भक्षयन्तो मूलानि फलानि विविधानि च ।
 अन्वेषमाणा दुर्धर्षा न्यवसंस्तप्त तत्र ह ॥ ५
- स तु देशो दुरन्वेषो गुहांगहनवान्महान् ।
 निर्जलं निर्जनं शून्यं गहनं रोमहर्षणम् ॥ ६
- त्यक्त्वा तु तं तदा देशं सर्वे वै हरियूथपाः ।
 तादृशान्यप्यरण्यानि विचित्रा भृशपीडिताः ॥ ७
- देश मन्यं दुराधर्षं विविशु आक्रुतोभयाः ।
 यत्र वन्ध्यफला वृक्षा बिपुष्पाः पर्णवर्जिताः ॥ ८
- निस्तोया स्सरितो यत्र मूलं यत्र सुदुर्लभम् ।
 न सन्ति महिषा यत्र न मृगा न च हस्तिनः ॥ ९
- शार्दूलाः पक्षिणो वापि ये चान्ये वनगोचराः ।
 न यत्र वृक्षा नौषध्यो न लता नापि वीरुधः ॥ १०
- स्निग्धपत्रास्थले यत्र पद्मिन्यः फुलपङ्कजाः ।
 प्रेक्षणीयां स्सुगन्धाश्च भ्रमरैश्चापि वर्जिताः ॥ ११
- क्लण्डुर्नाम महाभाग स्सत्यवादी तपोधनः ।
 महर्षिः परमामर्षी नियमैर्दुष्प्रधर्षणः ॥ १२
- तस्य तस्मिन्वने पुत्रो बालेष्षोडशवार्षिकः ।
 प्रणष्टो जीवितान्ताय क्रुद्ध स्तत्र महामुनिः ॥ १३

१८८

श्रीमद्रामार्थणे-किष्किन्धाकाण्डे

- तेन धर्मात्मना शप्तं कृत्स्नं तत्र महद्वनम् ।
 अशरण्यं दुराधर्षं मृगपक्षि विवर्जितम् ॥ १४
- तस्य ते कान्तान्तांश्च गिरीणां कन्दराणि च ।
 प्रभवानि नदीनां च विचिन्वन्ति समाहिताः ॥ १५
- तत्र चापि महात्मानो नापश्यन्जन्मकात्मजाम् ।
 हर्तारं रावणं वापि सुग्रीवप्रियकारिणः ॥ १६
- ते प्रविश्याऽशु तं भीमं लतागुल्मसमावृतम् ।
 ददृशुः क्रूरकर्माणं मसुरं सुरनिर्भयम् ॥ १७
- तं दृष्ट्वा वानरा घोरं स्थितं शैल मिवापरम् ।
 गाढं परिहिता र्सर्वे दृष्ट्वा तान्पर्वतोपमान् ॥ १८
- सोऽपि तान्वानरा न्सर्वान् 'नष्टास्थे' त्यत्रवी द्रुली ।
 अभ्यधावत संकुद्धो मुष्टि मुद्यम्य संहितम् ॥ १९
- तमापतन्तं सहसा बालिपुत्रोऽङ्गद स्तदा ।
 रावणोऽयं मिति ज्ञात्वा तलेनाभिजगासह ॥ २०
- स बालिपुत्राभिहतो वक्त्राच्छोणितमुद्धमन् ।
 असुरोऽभ्यपतद्भूमौ पर्यस्त इव पर्वतः ॥ २१
- तेऽपि तस्मिन्निरुच्छवासे वानरा जितकाशिनः ।
 व्यचिन्वन्प्रायशस्तत्र सर्वं तद्गिरिगह्वरम् ॥ २२
- विधितं तु ततःकृत्वा सर्वे ते कान्तं पुनः ।
 अन्यदेवापरं घोरं विविशुर्गिरिगह्वरम् ॥ २३
- ते विचित्य पुनः खिन्ना विनिष्पत्य समागताः ।
 एकान्ते वृक्षमूले तु निषेदुर्दान्तमानसाः ॥ २४

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे अष्टचत्वारिंशस्तर्गः ॥

॥ एकोनपञ्चाशत्सर्गः ॥

- अथाङ्गदस्तदा सर्वान्वानरानिदमब्रवीत् ।
 परिश्रान्तो महाप्राज्ञ रसमाश्वस्य शनैर्वचः ॥ १
- वनानि गिरयो नद्यो दुर्गाणि गहनानि च ।
 दूर्यो गिरिगुहा श्रैव विचिंतानि समन्ततः ॥ २
- तत्र तत्र सहास्राभिर्जानक्री न च दृश्यते ।
 तद्वारक्षो हता येन सीता सुरसुतोपमा ॥ ३
- कालश्च नो महान्यात स्मृग्रीवश्चोग्रशासनः ।
 तस्माद्भ्रुवन्त रसहिता विचिन्वन्तु समन्ततः ॥ ४
- विहाय तन्द्रां शीकं च निद्रां चैव समुत्थिताम् ।
 विचिनुध्वं यथा सीतां पश्यामो जनकात्मजाम् ॥ ५
- अनिर्वेदं च दाक्ष्यं च मनसश्चापराजयः ।
 कार्यसिद्धिकराण्याहुस्तस्मादेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ ६
- अद्यापि तद्वनं दुर्गं विचिन्वन्तु वनौकसः ! ।
 खेदं त्यक्त्वा पुन रसवैर्वनमेत द्विचीयताम् ॥ ७
- अवश्यं क्रियमाणस्य दृश्यते कर्मणः फलम् ।
 अलं निर्वेदमागम्य न हि नो मीलनं क्षमम् ॥ ८
- सुग्रीवः कोपनो राजा तीक्ष्णदण्डश्च वानरः ।
 भेतव्यं तस्य सततं रामस्य च महात्मनः ॥ ९
- हितार्थमेतदुक्तं वः क्रियतां यदि रोचते ।
 उच्यतां वा क्षमं यन्न रसवेषां मेव वानराः ! ॥ १०

१९०

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

- अङ्गदस्य वृच इश्रुत्वा वचनं गन्धमादनः ।
 उवाचाव्यक्तया वाचा पिपासाश्रमखिन्नया ॥ ११
- “सदृशं खलु वो वाक्य मङ्गदो यदुवाच ह ।
 हितं वैवानुकूलं च क्रियता मस्य भाषितम् ॥ १२
- पुन मागामहे शैलान्कन्दरांश्च नदीस्तथा ।
 काननानि च शून्यानि गिरिप्रस्रवणानि च ॥ १३
- यथोद्दिष्टानि सर्वाणि सुग्रीवेण महात्मना ।
 विचिन्वन्तु वनं सर्वे गिरिदुर्गाणि सर्वशः ॥” १४
- तत स्समुत्थाय पुन वानरा स्ते महाबलाः ।
 विन्ध्यकाननसंकीर्णा विचेरु दक्षिणां दिशम् ॥ १५
- ते शारदाभ्रप्रतिमं श्रीमद्रजतपर्वतम् ।
 शृङ्गवन्तं दरमिन्त मधिरुह्य च वानराः ॥ १६
- तत्र कोद्रवनं रम्यं सप्तपर्णवनानि च ।
 व्यचिन्वंस्ते हरिवरा स्सीतादर्शनकाङ्क्षिणः ॥ १७
- तस्याग्रमधिरूढास्ते श्रान्ता विपुलविक्रमाः ।
 न पश्यन्ति स्म वैदेहीं रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ १८
- ते तु दृष्टिगतं कृत्वा तं शैलं बहुकन्दरम् ।
 अवारोहन्त हरयो वीक्षमाणा स्समन्ततः ॥ १९
- अवरुह्य ततो भूमिं श्रान्ता विगतचेतसः ।
 स्थित्वा मुहूर्तं तत्राथ वृक्षमूलमुपाश्रिताः ॥ २०
- ते मुहूर्तं समाश्रुताः किञ्चिद्भ्रमपरिश्रमाः ।
 पुन रेवोद्यताः कृत्स्नां मार्गितुं दक्षिणां दिशम् ॥ २१

पञ्चाशत्सर्गः

१९१

हनूमत्प्रमुखास्ते तु प्रस्थिताः प्लवगर्षभाः ।

विन्ध्यमेवादितस्तावद्विचेरु स्ते समन्ततः ॥

२२

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे एकोनपञ्चाशत्सर्गः ॥

॥ पञ्चाशत्सर्गः ॥

सह-ताराङ्गदाभ्यां तु संगम्य हनुमान्कपिः ।

विचिनोति स्म विन्ध्यस्य गुहां च गहनानि च ॥

१

सिंहशार्दूलजुष्टेषु शिलाश्च सरित स्था ।

विषमेषु नगेन्द्रस्य महाप्रस्रवणेषु च ॥

२

आंसेदु स्तस्य शैलस्य कोटिं दक्षिणपश्चिमाम् ।

तेषां तत्रैव वसतीं स कालो व्यत्यवर्तत ॥

३

सहि देशो दुरन्वेषो गुहागहनवान्महान् ।

तत्र वायुसुत स्सर्वं विचिनोति स्म पर्वतम् ॥

४

परस्परेण हनुमानन्योन्यस्याविदूरतः ।

गजो गवाक्षो गवयश्शरभो गन्धमादनः ॥

५

मैन्दश्चं द्विविदश्चैव सुषेणो जाम्बवान्नल्लः ।

अङ्गदो युवराजश्च तारश्च वनगोचरः ॥

६

गिरिजालावृतान्देशान्मार्गित्वा दक्षिणां दिशम् ।

विचिन्वन्तस्ततस्तत्र ददृशुर्विशृतं विलम् ॥

७

दुर्गमृक्षविलं नाम दानवेनाभिरक्षितम् ।

श्रुत्पिपासापरीताश्च श्रान्ताश्च सलिलार्थिनः ॥

८

१९२

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

अवकीर्णं लतावृक्षैर्ददृशुस्ते महाबिलम् ।

ततः क्रौञ्चाश्च हंसाश्च सारसाश्च विनिष्क्रमन् ॥ ९

जलार्द्राश्चक्रवाकाश्च रक्ताङ्गाः पद्मरेणुभिः ।

ततस्तद्विलमासाद्य सुगान्धदुरतिक्रमम् ॥ १०

विस्मयव्यग्रमनसो बभूवुर्वानरर्षभाः ।

संजातपरिशङ्कास्ते तद्विलं प्लवगोत्तमाः ॥ ११

अभ्यपद्यन्नसंहृष्टास्तेजोवन्तो महाबलाः ।

नानासत्त्वसमाकीर्णं दैत्येन्द्रनिलयोपमम् ॥ १२

दुर्दर्शमतिघोरं च दुर्विगाहं च सर्वशः ।

ततः पर्वतकूटाभो हनुमान्पवनात्मजः ॥ १३

अत्रवीद्वानरांत्सर्वान्कान्तारवनकोविदः ।

गिरिजालावृतान्देशा न्मार्गित्वा दक्षिणां दिशम् ॥ १४

वयं सर्वे परिश्रान्ता न च पश्याम मैथिलीम् ।

अस्माच्चापि बिला द्वंसाः क्रौञ्चाश्च सह सारसैः ॥ १५

जलार्द्राश्चक्रवाकाश्च निष्पतन्तिस्म सर्वतः ।

नूनं सलिलवानत्र कूपो वा यदि वा हृदः ॥ १६

तथा चेमे बिलद्वारि स्निग्धास्तिष्ठन्ति पादपाः ।

इत्युक्त्वा तद्विलं सर्वे विविशुस्तिमिरावृतम् ॥ १७

अचन्द्रसूर्य हरयो ददृशू रोमहर्षणम् ।

निशाम्य तस्मात्सिंहांश्च त्रस्तांश्च मृगपक्षिणः ॥ १८

प्रविष्टा हरिशार्दूला बिलं तिमिरसंवृतम् ।

न तेषां सज्जतैर्घृक्षुर्न तेजो न पराक्रमः ॥ १९

यश्चाशस्सर्गः

१९.

वाय्वेरिव गतिस्तेषां दृष्टिस्तमसि वर्तते ।
ते प्रविष्टास्तु वेगेन तद्विलं कपिकुञ्जराः ॥

२०

प्रकाशमभिरामं च ददृशुर्देशमुत्तमम् ।
ततस्तस्मिन्बिले दुर्गे नानापादपसङ्कुले ॥

२१

अन्योन्यं संपरिष्वज्य जग्मुर्योजनमन्तरम् ।
ते नष्टसंज्ञास्तृषितास्संभ्रान्तास्सलिलार्थिनः ॥

२२

परिपेतुर्बिले तस्मिन्कंचित्कालमतन्द्रिताः ।
ते कृशा दीनवदनाः परिश्रान्ताः प्लवङ्गमाः ॥

२३

आलोकं ददृशुर्वीरा निराशा जीविते तदा ।
ततस्तं देशमागम्य सौम्यं वितिमिरं वनम् ॥

२४

ददृशुः काञ्चनान्वृक्षान्दीप्तवैश्वानरप्रभान् ।
सालांस्तालांश्च पुन्नागान्ककुभान्वंजुलान्धवान् ॥

२५

घम्पकान्नागवृक्षांश्च कर्णिकारांश्च पुष्पितान् ।
स्तम्बकैः काञ्चनैश्चित्रैः रक्तैः किसलयैस्तथा ॥

२६

आपीडैश्च लताभिश्च हेमाभरणभूषितान् ।
तरुणादिलसंकाशान्वैदूर्यकृतवेदिकान् ॥

२७

विभ्राजमानान्वपुषा पादपांश्च हिरण्मयान् ।
नीलवैदूर्यवर्णाश्च पद्मिनीः पतगावृताः ॥

२८

महाद्भिः काञ्चनैः पद्मवृता बालार्कसन्निभैः ।
जातरूपमयैर्मत्स्यैर्महद्भिश्च सकच्छपैः ॥

२९

नळिनीस्तत्र ददृशुः प्रसन्नसलिलावृताः ।
काञ्चनानि विमानानि राजतानि तथैव च ॥

३०

१९४

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

तपनीयगैवाक्षाणि मुक्ताजालावृतानि च ।

हैमराजतभौमानि वैदूर्यमणिमन्ति च ॥

३१

ददृशुस्तत्र हरयो गृहमुख्यानि सर्वशः ।

पुष्पितान्फलिनो वृक्षान्प्रवाळमणिसूत्रिभान् ॥

३२

काञ्चनभ्रमरांश्चैव मधूनि च समन्ततः ।

मणिकाञ्चनचित्राणि शयनान्यासनानि च ॥

३३

महार्हाणि च यानानि ददृशुस्ते समन्ततः ।

हैमराजतकांस्यानां भाजनानां च संचयान् ॥

३४

अगरूणां च दिव्यानां चन्दनानां च संचयान् ।

शुचीन्यभ्यवहार्याणि मूलानि च फलानि च ॥

३५

महार्हाणि च पानानि मधूनि रसवन्ति च ।

दिव्यानामम्बराणां च महार्हाणां च संचयान् ।

३६

कम्बुज्याणां च चित्राणामजिनानां च संचयान् ।

तत्र तत्र च विन्यस्तान्दीप्तान्वैश्वानरप्रभान् ॥

३७

ददृशुर्वानराश्शुभ्रान्जातरूपस्य संचयान् ।

तत्र तत्र विचिन्वन्तो विले तस्मिन्महाबलाः ॥

३८

ददृशुर्वानराश्शूराः क्षियं कांचिददूरतः ।

तां दृष्ट्वा भृशसन्वस्ता श्रीरकृष्णाजिनान्बराम् ॥

३९

तापसीं नियताहारां ज्वलन्तीमिव तेजसा ।

विस्मिता हरयस्तत्र व्यवातिष्ठन्त सर्वशः ॥

४०

पप्रच्छ हनुमांस्तत्र कांसि त्वं कस्य वा बिलम् ।

एकपञ्चाशत्सर्गः

१९५

ततो हनूमान्गिरिसन्निकाशः कृताञ्जलिस्तामभिवाद्य वृद्धाम् ।

पप्रच्छ 'का त्वं भवनं बिलं च रत्नानि हेमानि वदस्व कस्य ॥ ४१०

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे पञ्चाशत्सर्गः ॥

॥ एकपञ्चाशत्सर्गः ॥

इत्युक्त्वा हनुमां स्तत्र पुनः कृष्णाजिनाम्बराम् ।

अब्रवीत्तां महाभागां तापसीं धर्मचारिणीम् ॥

१

“इदं प्रविष्टास्सहसा बिलं तिमिरसंवृतम् ।

श्रुत्पिपासापरिश्रान्ताः परिखिन्नाश्च सर्वशः ॥

२

महद्धरण्याविवरं प्रविष्टाः स्म पिपासिताः ।

इमांस्त्वेवं विधान्भावान्विविधानद्भुतोपमान् ॥

३

दृष्ट्वा वयं प्रव्यथितास्संभ्रान्ता नष्टचेतसः ।

कस्यैते काञ्चनावृक्षास्तरुणादित्यसन्निभाः ॥

४

शुचीन्यभ्यवहार्याणि मूलानि च फलानि च ।

काञ्चनानि विमानानि राजतानि गृहाणि च ॥

५

तपनीयगवाक्षाणि मणिजालावृतानि च ।

पुष्पिताः फलवन्तश्च पुण्यास्सुरभिगन्धिनः ॥

६

इमे जाम्बूनदमयाः पादपाः कस्य तेजसा ।

काञ्चनानि च पद्मानि जातानि विमले जले ॥

७

कथं मत्स्याश्च सौवर्णाश्चरन्ति सह कच्छपैः ।

आत्मानमनुभावं च कस्य चैतत्तपोबलम् ॥

८

१९६

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

अजानतां तस्सर्वेषां सर्वमाख्यातुमर्हसि ।”	
एवमुक्ता हनुमता तापसी धर्मचारिणी ॥	९
प्रत्युवाच हनूमन्तं सर्वभूतहिते रता ।	
“मयो नाम महातेजा मायावी दानुर्वर्षभः ॥	१०
तेनेदं निर्मितं सर्वं मायया काञ्चनं वनम् ।	
पुरा दानवमुख्यानां विश्वकर्मा बभूवह ॥	११
येनेदं काञ्चनं दिव्यं निर्मितं भवनोत्तमम् ।	
स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने ॥	१२
पितामहाद्वरं लेभे सर्वमौशनसं धनम् ।	
वनं विधाय बलवात्सर्वकामेश्वरस्तदा ॥	१३
उवास सुखितः कालं कंचिदस्मिन्महावने ।	
तमप्सरसि हेमायां सक्तं दानवपुङ्गवम् ॥	१४
विक्रम्यैवाशानिं गृह्य जघानेशः पुरन्दरः ।	
इदं च ब्रह्मणा दत्तं हेमायै वनमुत्तमम् ॥	१५
शाश्वताः कामभोगाश्च गृहं चेदं हिरण्मयम् ।	
दुहिता मेरुसावर्णेरहं तस्यास्वयं प्रभा ॥	१६
इदं रक्षामि भवनं हेमाया वनरोत्तम ।	
मम प्रियसखी हेमा नृत्तगीतविशारदा ॥	१७
तया दत्तवरा चास्मि रक्षामि भवनोत्तमम् ।	
किं कार्यं कस्य वा हेतोः क्रान्ताराणि प्रपद्यथ ॥	१८
कथं चेदं वनं दुर्गं युष्माभिरुपलक्षितम् ।	
इमान्यभ्यवहार्येण मूलानि च फलानि च ॥	१९

द्विपञ्चाशत्सर्गः

१९७

मुक्त्वा पीत्वा च पानीयं सर्वं मे वक्तुमर्हथ ।”

[एवमुक्ते शुभे वाक्ये तापस्या धर्मसंहिते ॥

२०

हैनूमान्हरिशार्दूलः प्रत्युवाच स्वयंप्रभाम् ।

अधीनाः स्म स्त्वदर्थे च स्मर धर्ममनुत्तमम् ॥

२१

अभियमाणात्रिराहारान्संजीवय तपोधने ।

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य तापसी धर्मचारिणी ॥

२२

आदाय फलमूलानि विधिनोपजहार सा ।

प्रतिगृह्य तु तत्तस्यास्तदा विन्ध्यवनेचराः ॥

२३

क्षुधार्ता भक्षयामासुः प्रशशंसु स्तपोधनाम् ।]

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे एकपञ्चाशत्सर्गः ॥

॥ द्विपञ्चाशत्सर्गः ॥

अथ तानब्रवीत्सर्वान्विश्रान्तान्हरियूथपान् ।

इदं वचनमेकाग्रा तापसी धर्मचारिणी ॥

१

“वानरा ! यदि वः खेदः प्रणष्टः फलभक्षणात् ।

यदि चैतन्मया श्राव्यं श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ॥”

२

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनूमान्मारुतात्मजः ।

आर्जवेन यथा तत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥

३

“राजा सर्वस्य लोकस्य महेन्द्रवरुणोपमः ।

रामो दाशरथिश्श्रीमान्प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥

४

लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया ।

तस्य भार्या जनस्थानाद्रावणेन हृता बलात् ॥”

५

१९८

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

वीरस्तस्य सखा राज्ञस्सुग्रीवो नाम वानरः ।

राजा वानरमुख्यानां येन प्रस्थापिता वयम् ॥

अगस्त्यचरितामाशां दक्षिणां यमरक्षिताम् ।

सहैभिर्वानरैर्घोरैरङ्गदप्रमुखैर्वयम् ॥

रावणं सहितास्सर्वे राक्षसं कामरूपिणम् ।

सीतया सह वैदेह्या मार्गध्वमिति चोदिताः ॥

विचित्य तु वयं सर्वे समग्रां दक्षिणां दिशम् ।

बुभुक्षिताः परिश्रान्ता वृक्षमूलमुपाश्रिताः ॥

विवर्णवदनास्सर्वे सर्वे ध्यानपरायणाः ।

नाधिगच्छामहे पारं मग्राश्चिन्तामहार्णवे ॥

चारयन्तस्ततश्चक्षुर्दृष्टवन्तो वयं विलम् ।

लतापादपसंछन्नं तिमिरेण समावृतम् ॥

अस्माद्धंसा जलक्लिन्नाः पक्षैस्सलिलविस्रवैः ।

कुररास्सारसाश्चैव निष्पतन्ति पतत्रिणः ॥

साध्वत्र प्रविशामेति मया तूक्ताः प्लवङ्गमाः ।

तेषामपि हि सर्वेषामनुमानमुपागतम् ॥

‘गच्छाम प्रविशा’मेति भर्तृकार्यत्वरान्विताः ।

ततो गाढं निपतिता गृह्य हस्तौ परस्परम् ॥

इदं प्रविष्टास्सहसा बिलं तिमिरसंवृतम् ।

एतन्नः कार्यमेतेन कृत्येन वयमागताः ॥

त्वां चैवोपगतास्सर्वे परिद्यूना बुभुक्षिताः ।

आतिथ्यधर्मदत्तानि मूलानि च फलानि च ॥

त्रिपञ्चाशत्सर्गः

१९९

अस्माभिरुपभुक्तानि बुभुक्षापरिपीडितैः ।

यत्त्वया रक्षितास्सर्वे त्रियमाणा बुभुक्षया ॥

१७

ब्रूहि प्रत्युपकारार्थं किं ते कुर्वन्तु वानराः ।”

एवमुक्ता तु धर्मज्ञैर्वानरैस्तेस्त्वयंप्रभा ॥

१८

प्रत्युवाच ततस्सर्वानिदं वानरपुङ्गवान् ।

“सर्वेषां परितुष्टाऽस्मि वानराणां तरस्विनाम् ॥

१९

चरन्त्या मम धर्मेण न कार्यमिह केनचित् ।”

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे द्विपञ्चाशत्सर्गः ॥

॥ त्रिपञ्चाशत्सर्गः ॥

एवमुक्तश्शुभं वाक्यं तापस्या धर्मसंहितम् ।

उवाच हनुमान्वाक्यं तामनिन्दितचेष्टिताम् ॥

१

“शरणं त्वां प्रपन्नास्स्सर्वे वै धर्मचारिणि !

यं कृतस्समयोऽस्माकं सुग्रीवेण महात्मना ॥

२

स च कालो ह्यतिक्रान्तो बिले च परिवर्तताम् ।

सा त्वमस्माद्विलाद्वोरादुत्तारयितुमर्हसि ॥

३

तस्मात्सुग्रीववचनादतिक्रान्तान्गतायुषः ।

त्रातुमर्हसि नस्सर्वात्सुग्रीवभयकर्षितान् ॥

४

मंहञ्च कार्यमस्माभिः कर्तव्यं धर्मचारिणि ।

तच्चापि न कृतं कार्यमस्माभिरिह वासिभिः ॥”

५

एवमुक्ता हनुमता तापसी वाक्यमब्रवीत् ।

“जीवता दुष्करं मन्ये प्रविष्टेन निवर्तितुम् ॥

६

२००

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्ड

तपसस्तु प्रभावेन नियमोपार्जितेन च ।	
सर्वानेव बिलादस्मादुद्धरिष्यामि वानरान् ॥	७
निमीलयत चक्षूंषि सर्वे वानरपुङ्गवाः ! ।	
न हि निष्क्रमितुं शक्यमनिमीलितलोचनैः ॥ ”	८
ततस्संमीलितास्सर्वे सुकुमाराङ्गुलैः करैः ।	
सहसा पिदधुर्दृष्टिं दृष्ट्वा गमनकाङ्क्षया ॥	९
वानरास्तु महात्मानो हस्तरुद्धमुखास्तदा ।	
निमेषान्तरमात्रेण बिलादुत्तारितास्तथा ॥	१०
ततस्तान्वानरांस्सर्वास्तापसी धर्मचारिणी ।	
निस्सृतान्विषमात्तस्मात्समाश्रित्येदमब्रवीत् ॥	११
“ एष विन्ध्यो गिरिः श्रीमान्नानाद्रुमलताकुलः ।	
एष प्रस्रवणश्शैलस्सागरोऽयं महोदधिः ॥	१२
स्वस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि भवनं वानरर्षभाः । ”	
इत्युक्त्वा तद्विलं श्रीमत्प्रविवेश स्वयंप्रभा ॥	१३
ततस्ते ददृशुर्घोरं सागरं वरुणालयम् ।	
अपारमभिगर्जन्तं घोरैरूर्मिभिरावृतम् ॥	१४
मयस्य मायाविहितं गिरिदुर्गं विचिन्वताम् ।	
तेषां मासो व्यतिक्रान्तो यो राज्ञा समयः कृतः ॥	१५
विन्ध्यस्य तु गिरेः पादे संप्रपुष्पितपादपे ।	
उपविश्य महाभागाश्चिन्तामापेदिरे तदा ॥	१६
ततः पुष्पातिभाराग्रान् लताशतसमावृतान् ।	
द्रुमान्वासन्तिकान्द्रुवा बभूवुर्भयशङ्किताः ॥	१७

त्रिपञ्चाशत्सर्गः

२०१

तेव सन्तमनुप्राप्तं प्रतिबुद्धा परस्परम् ।

नष्टसंदेशकालार्था निपेतुर्धरणीतले ॥

१७

ततस्तान्कपिवृद्धास्तु शिष्टांश्चैव वनौकसः ।

वाचा मधुरयाऽऽभाष्य यथावदनुमान्य च ॥

१९

स तु सिंहपृष्ठस्कन्धः पीनायतभुजः कपिः ।

युवराजो महाप्राज्ञः अङ्गदो वाक्यमब्रवीत् ॥

२०

“शासनात्कपिराजस्य वर्य सर्वे विनिर्गताः ।

मासः पूर्णो बिलस्थानां हरयः किं न बुध्यते ॥

२१

वयमाश्रयुजे मासि कालसंख्यां व्यवस्थिताः ।

प्रस्थितेऽस्मिन्सोऽपि चातीतः किमतः कार्यमुत्तरम् ॥

२२

भवन्तः प्रलयं प्राप्ता नीतिमार्गविशारदाः ।

हितेष्वभिरता भर्तुर्निस्तृष्टास्सर्वकर्मसु ॥

२३

कर्मस्वप्रतिमास्सर्वे दिक्षु विश्रुतपौरुषाः ।

मां पुरस्कृत्य निर्याता पिङ्गाक्षप्रतिचोदिताः ॥

२४

इदानीमकृतार्थानां मर्तव्यं नात्र संशयः ।

हरिराजस्य संदेशमकृत्वा कस्सुखी भवेत् ॥

२५

तस्मिन्नतीते काले तु सुग्रीवेण कृते स्वयम् ।

प्रायोपवेशनं युक्तं सर्वेषां च वनौकसाम् ॥

२६

तीक्ष्णः प्रकृत्या सुग्रीवस्त्वामिभावे व्यवस्थितः ।

न क्षमिष्यति नस्सर्वानपराधकृतो गतान् ॥

२७

अप्रवृत्तौ च सीतायाः पीपमेव करिष्यति ।

तस्मात्क्षममिहाद्यैव प्रायोपविशनं हि नः ॥

२८

२०२

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

- त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च धनानि च गृहाणि च ।
 भुवं नो हिंसिताराजा सर्वान्प्रतिगतानितः ॥ २९
- बधेनाप्रतिरूपेण श्रेयान्मृत्युरिहैव नः ।
 न चाहं यौवराज्येन सुग्रीवेणाभिषेचितः ॥ ३०
- नरेन्द्रेणाभिषिक्तोऽस्मि रामेणाक्लिष्टकर्मणा ।
 स पूर्वं बद्धवैरो मां राजा दृष्ट्वा व्यतिक्रमम् ॥ ३१
- घातयिष्यति दण्डेण तीक्ष्णेन कृतनिश्चयः ।
 किं मे सुहृद्भिर्व्यसनं पश्यद्भिर्जोवितान्तरे ॥ ३२
- इहैव प्रायमासिष्ये पुण्ये सागररोधसि ।
 एतच्छ्रुत्वा कुमारेण युवराजेन भाषितम् ॥ ३३
- सर्वे ते वानरश्रेष्ठाः करुणं वाक्यमब्रुवन् ।
 “तीक्ष्णः प्रकृत्या सुग्रीवः प्रियासक्तश्च राघवः” ॥ ३४
- [समीक्ष्याकृतकार्यास्तु तस्मिंस्तु समये गते ।
 अदृष्टायां तु वेदेह्यां दृष्ट्वाऽस्मांश्च समागतान् ॥ ३५
- राघवप्रियकामार्थं घातयिष्यत्यसंशयम् ।
 न क्षमं चापराधानां गमनं स्वाभिपार्श्वतः ॥ ३६
- इहैव सीतामन्विष्य प्रवृत्तिमुबलभ्य वा ।
 नोचेद्गच्छाम तं वीरं गमिष्यामो यमक्षयम् ॥ ३७
- पुत्रङ्गमानां तु भयार्दितानां श्रुत्वा वचस्तार इदं बभाषे ।
 “अलं विषादेन बिलं प्रविश्य वसाम सर्वे यदि रोचते वः ॥ ३८
- इदं हि मायाविहितं सुदुर्गमं प्रभूतवृक्षोदकभीज्यपेयकम् ।
 इहास्ति नो नैव भयं पुनन्दरान्न राघवाद्धानरराजतोऽपि वा ॥” ३९

चतुःपञ्चाशत्सर्गः

२७३

श्रुत्वाऽङ्गदस्यापि वचोऽनुकूलमूचुश्च सर्वे हरयः प्रतीताः ।

“यथा न हिंसेम तथाविधानमसक्तमद्यैव विधीयतां नः”

४०

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे त्रिपञ्चाशत्सर्गः ॥

॥ चतुःपञ्चाशत्सर्गः ॥

तथा ब्रुवति तारे तु ताराधिपतिवर्चसि ।

अथ मेने हृतं राज्यं हनुमानङ्गदेन तत् ॥

१

बुध्या ह्यष्टाङ्गया युक्तं चतुर्बलसमन्वितम् ।

चतुर्दशगुणं मेने हनुमान्वालिनस्सुतम् ॥

२

आपूर्यमाणं शंखच तेजोबलपराक्रमैः ।

शशिनं शुक्लपक्षादौ वर्धमानमिव श्रिया ॥

३

बृहस्पतिसमं बुद्ध्या विक्रमे सदृशं पितुः ।

शुश्रूषमाणं तारस्य शक्रस्येव पुरन्दरम् ॥

४

भर्तुरर्थे परिश्रान्तं सर्वशास्त्रविदां वरम् ।

अभिसंधातुमारोहे हनूमानङ्गदं ततः ॥

५

स चतुर्णामुपायानां तृतीयमुपवर्णयन् ।

भेदयामास तांस्सर्वान्वानरान्वाक्यसंपदा ॥

६

तेषु सर्वेषु भिन्नेषु ततोऽभीषयदङ्गदम् ।

भीषणैर्बहुभिर्वाक्यैः कोपोपायसमन्वितैः ॥

७

त्वं समर्थतरः पित्रा युद्धे तारेय ! वै धुरम् ।

दृढं धारयितुं शक्तः कपिराज्यं यथा पिता ॥

८

२०४

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

- नित्यमस्थिरचित्ता हि कपयो हरिपुङ्गव ।
 नान्नाप्यं विषहिष्यन्ति पुत्रदारान्विनात्वया ॥ ९
- त्वां नैते ह्यतियुञ्जीयुः प्रत्यक्षं प्रवदामि ते ।
 यथाऽयं जाम्बवानीलस्सुहोत्रश्च महाकपिः ॥ १०
- न ह्यहं त इमे सर्वे सामदानादिभिर्गुणैः ।
 दण्डेन वा त्वया शक्या स्सुग्रीवादपकर्षितुम् ॥ ११
- विगृह्यासनमप्याहुर्दुर्वलेन बलीयसः ।
 आत्मरक्षाकरस्तस्मान्न विगृह्णीत दुर्वलः ॥ १२
- यां चेमां मन्यसे धात्रीमेतद्विलमिति श्रुतम् ।
 एतल्लक्ष्मणबाणानामीषत्कार्यं विदारणे ॥ १३
- स्वल्पं पि कृतभिन्द्रेण क्षिपता ह्यशनिं पुरा ।
 लक्ष्मणो निशितैर्बाणैर्भिन्धात्पत्रपुटं यथा ॥ १४
- लक्ष्मणस्य तु नाराचा बहवस्सन्ति तद्विधाः ।
 वज्राशनिसमस्पर्शा गिरीणामपि दारणाः ॥ १५
- अवस्थाने यदैव त्वमासिष्यसि परन्तप ।
 तदैव हरयस्सर्वे त्यक्ष्यन्ति कृतनिश्चयाः ॥ १६
- स्मरन्तः पुत्रदाराणां नित्योद्विग्ना बुभुक्षिताः ।
 खेदिता दुःखशय्याभिस्त्वां करिष्यन्ति पृष्ठतः ॥ १७
- स त्वं हीनस्सुहृद्भिश्च हितकामैश्च बन्धुभिः ।
 वृणार्दपि भृशोद्विग्नस्स्पन्दमानाद्भविष्यसि ॥ १८
- न च जातु न हिंस्युस्त्वां घोरा लक्ष्मणसायकीः ।
 अपवृत्तं जिघांसन्तो महावेगा दुरासदाः ॥ १९

पञ्चपञ्चाशत्सर्गः

२७५

अस्माभिस्तु गतं सार्धं विनीतवदुपस्थितम् ।

आनुपूर्व्यात्तु सुग्रीवो राज्ये त्वां स्थापयिष्यति ॥

२७६

धर्मकामः पितृव्यस्ते प्रीतिकामो दृढव्रतः ।

शुचिस्सत्यप्रतिज्ञश्च न त्वां जातु जिघांसति ॥

२७७

प्रियकामश्च ते मातुस्तदर्थं चास्य जीवितम् ।

तस्याभ्युत्थं च नास्त्यन्यस्तस्मादङ्गद ! गम्यताम् ॥”

२७८

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे चतुःपञ्चाशत्सर्गः ॥

॥ पञ्चपञ्चाशत्सर्गः ॥

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं प्रश्रितं धर्मसंहितम् ।

स्वामिसत्कारसंयुक्तमङ्गदोवाक्यमब्रवीत् ॥

१

“स्वैर्यमात्ममनश्शौचमानृशंस्यमथाऽर्जवम् ।

विक्रमश्चैव धैर्यं च सुग्रीवेनोपपद्यते ॥

२

भ्रातुर्ज्येष्ठस्य यो भार्या जीवतो महिषी प्रियाम् ।

धर्मेण मातरं यस्तु स्वीकरोति जुगुप्सितः ॥

३

कथं स धर्मं जानीते येन भ्रात्रा महात्मना ।

युद्धायाभिनियुक्तेन विलस्य पिहितं मुखम् ॥

४

संत्यात्पाणिगृहीतश्च कृतकर्मा महायशः ।

विस्मृतो राघवो येन स कस्य तु कृतं सरेत् ॥

५

लक्ष्मणस्य भ्रयाद्येन नार्धर्मभयभीरुणा ।

आदिष्टा मार्गितुं सीतां धर्ममस्मिन्कथं भवेत् ॥

६

२०६

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

- तस्मिन्पार्ष्णि कृतघ्ने तु स्मृतिहीने चलात्मनि ।
 जार्यः को विश्वसे ज्ञातु तत्कुलीनो जिजीविषुः ॥ ७
- राज्ये पुत्रः प्रतिष्ठाप्य स्सगुणो निर्गुणोऽपि वा ।
 कथं शत्रुकुलीनं मां सुग्रीवो जीवयिष्यति ॥ ८
- भिन्नमन्त्रोऽपराद्धश्च हीनशक्तिः कथं ह्यहम् ।
 किष्किन्धां प्राप्य जीवेय मनाथ इव दुर्बलः ॥ ९
- उपांशुदण्डेन हि मां बन्धनेनोपपादयेत् ।
 शठः क्रूरो नृशंसश्च सुग्रीवो राज्यकारणात् ॥ १०
- बन्धनाद्वाऽवसादान्मे श्रेयः प्रायोपवेशनम् ।
 अनुजानीत मां सर्वे गृहं गच्छन्तु वानराः ॥ ११
- अहं वः प्रतिजानामि नागमिष्याम्यहं पुरीम् ।
 इहैव प्रायमासिष्ये श्रेयो मरण मेव मे ॥ १२
- अभिवादनपूर्वं हि राघवौ बलशालिनौ ।
 [वाञ्छ्यौ मद्वचनाद्वीराः कुशलं रघुपुङ्गवौ ॥] १३
- अभिवादनपूर्वं तु राजा कुशल मेव च ।
 वाच्यस्तातो यवीयान्मे सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ १४
- आरोग्यपूर्वं कुशलं वाच्या ममता रुमा च मे ।
 मातरं चैव मे तारामाश्रयितुमर्हथ ॥ १५
- प्रकृत्या प्रियपुत्रा सा सानुक्रोशा तपस्विनी ।
 विनष्टमिह मां श्रुत्वा व्यक्तं हास्यति जीवितम् । १६
- एतावदुक्त्वा वचनं वृद्धांस्तानभिवाद्य च ।
 विवेश चाङ्गदो भूमौ रुदन्दर्भेषु दुर्मनाः ॥ १७

षट्पञ्चाशत्सर्गः

२०७

तस्म संविशतस्तत्र रुदन्तो वानरर्षभाः ।

नयनेभ्यः प्रमुमुचुरुष्णं वै वारि दुःखिताः ॥

१८

सुग्रीवं चैव निन्दन्तः प्रशंसन्तश्च वालिनम् ।

परिवार्याङ्गदं सर्वे व्यवसन्प्रायमासितुम् ॥

१९

मतं तद्वाल्लिपुत्रस्य विज्ञाय प्लवगर्षभाः ।

उपस्पृश्योदकं तत्र प्राञ्जुखास्समुपाविशन् ॥

२०

दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु उदक्तीरं समास्थिताः ।

मुमूर्षवो हरिश्रेष्ठा एतत्क्षमामितिस्मह ॥

२१

रामस्य वनवासं च क्षयं दशरथस्य च ।

जनस्थानवधं नैव वधं चैव जटायुषः ॥

२२

हरणं चैव वैदेह्या वालिनश्च वधं रणे ।

रामकोपं च वदतां हरीणां भयमागतम् ॥

२३

स संविशद्भिर्बहुभिर्भहीधरो महाद्रिकूटप्रतिमैः प्लवङ्गमैः ।

चभूव सन्नादितनिर्दरान्तरो भृशं नदद्भिर्जलदैरिवोल्बणैः ॥

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे षष्ठपञ्चाशत्सर्गः ॥

॥ षट्पञ्चाशत्सर्गः ॥

उपविष्टास्तु ते सर्वे यस्मिन्प्रायं गिरिस्थले ।

हरयो गृध्रराजश्च तं देशमुपचक्रमे ॥

१

संपातिर्नाम नाम्ना तु धिरंजीवी विहङ्गमः ।

भ्राता जटायुषः श्रीमान्प्रख्यातबलपौषः ॥

२

२०८

श्रीमद्रामाचणे-किष्किन्धाकाण्डे

कन्दरादभिनिष्क्रम्य स विन्ध्यस्य महागिरेः ।	
स्रपविष्टान्हरीन्दृष्ट्वा हृष्टात्मा गिरमब्रवीत् ॥	३
“विधिः किल नरं लोके विधानेनानुवर्तते ।	
यथाऽयं विहितो भक्ष्यश्चिरान्मह्य मुपागतः ॥	४
परंपराणां भक्षिष्ये वानराणां मृतं सुतम् ।”	
उवाचेदं वचः पक्षी तान्निरीक्ष्य प्लवङ्गमान् ॥	५
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भक्ष्यलुब्धस्य पक्षिणः ।	
अङ्गदः परमायस्तो हनूमन्तमथाब्रवीत् ॥	६
पश्य सीतापदेशेन साक्षाद्वैवस्वतो यमः ।	
इमं देशमनुप्राप्तो वानराणां विपत्तये ॥	७
रामस्य न कृतं कार्यं राज्ञो न च वचः कृतम् ।	
हरीणामियमज्ञाता विपत्तिस्सहसाऽऽगता ॥	८
वैदेह्याः प्रियकामेन कृतं कर्म जटायुषा ।	
गृध्रराजेन यत्तत्र श्रुतं वस्तदशेषतः ॥	९
तथा सर्वानि भूतानि तिर्यग्योनिगतान्यपि ।	
प्रियं कुर्वन्ति रामस्य त्यक्त्वा प्राणान्यथा वयम् ॥	१०
अन्योन्यमुपकुर्वन्ति स्नेहकारुण्ययन्त्रिताः ।	
तेन तस्योपकारार्थं त्यजताऽऽत्मान मात्मना ॥	११
प्रियं कृतं हि रामस्य धर्मज्ञेन जटायुषा ।	
राघवार्थे परिश्रान्ता वयं संत्यक्तजीविताः ॥	१२
कान्ताराणि प्रपन्नाः स्म न च पश्याम मैथिलीम् ।	
स सुखी गृध्रराजस्तु रावणेन हतो रणे ॥	१३

षट्पञ्चाशत्सर्गः

२०९

मुक्तश्च सुग्रीवभयाद्गतश्च परमां गतिम् ।

जटायुषो विनाशेन राज्ञो दशरथस्य च ॥

१४

हरणेन च वैदेह्यास्संशयं हरयो गताः ।

रामलक्ष्मणयोर्वासः अरण्ये सह सीतया ॥

१५

राघवस्य च वाणेन वालिनश्च तथा वधः ।

रामकोपादशेषाणां राक्षसानां तथा वधः ॥

१६

कैकेय्या वरदानेन इदं हि विकृतं कृतम् ।

तदसुखमनुकीर्तितं वचो भुवि पतितांश्च समीक्ष्य वानरान् ।

भृशचलितमतिर्महामतिः कृपण मुदाहृतवान्सगृधराट् ॥

१७

तत्तु श्रुत्वा तदा वाक्य मङ्गदस्य मुखोद्गतम् ।

अन्नवीद्वचनं गृध्रस्तीक्ष्णतुण्डो महास्वनः ॥

१८

“कोऽयं गिरा घोषयति प्राणैः प्रियतमस्य मे ।

जटायुषो वधं भ्रातुः कम्पयन्निव मे मनः ॥

१९

कथमासीज्जनस्थाने युद्धं राक्षसगृध्रयोः ।

नामधेयमिदं भ्रातुश्चिरस्याद्य मया श्रुतम् ॥

२०

इच्छेयं गिरिदुर्गाच्च भवद्विरवतारितुम् ।

यवीयसो गुणज्ञस्य श्लाघनीयस्य विक्रमैः ॥

२१

अन्तिदीर्घस्य कालस्य तुष्टोऽस्मि परिकीर्तनात् ।

तदिच्छेयमहं श्रोतुं विनाशं वानरर्षभाः ! ॥

२२

भ्रातुर्जटायुषस्तस्य जनस्थाननिवासिनः ।

तस्यैव च मम भ्रातुस्तथा दशरथः कथम् ॥

२३

२१०० श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

स्य रामः प्रियः पुत्रो ज्येष्ठो गुरुजनप्रियः ।

सूर्याशुदग्धपक्षत्वान्न शक्नोम्युपसर्पितुम् ॥

२४

इच्छेयं पर्वतादस्मादवतर्तुमरिन्दमाः ।”

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे षट्पञ्चाशत्सर्गः ॥

॥ सप्तपञ्चाशत्सर्गः ॥

शोकाद्भ्रष्टस्वरमपि श्रुत्वा ते हरियूथपाः ।

श्रद्दधुनैव तद्वाक्यं कर्मणा तस्य शङ्किताः ॥

१

ते प्रायमुपविष्टास्तु दृष्ट्वा गृध्रं प्लवङ्गमाः ।

चक्रुर्बुद्धिं तदा रौद्रां “सर्वान्नो भक्षयिष्यति ॥

२

सर्वथा प्रायमासीनान्यदि नो भक्षयिष्यति ।

कृतकृत्या भविष्यामः क्षिप्रं सिद्धिमितो गताः ॥”

३

एतां बुद्धिं ततश्चक्रुस्सर्वे ते वानरर्षभाः ।

अवतार्य गिरेः शृङ्गादृध्रमाहाङ्गदस्तदा ॥

४

“वभूवर्क्षरजा नाम वानरेन्द्रः प्रतापवान् ।

ममार्यः पार्थिवः पक्षिन् ! धार्मिकस्तस्य चात्मजौ ॥

५

सुग्रीवश्चैव वाली च पुत्रावोधिवलावुभौ ।

लोके विश्रुतकर्माऽभूद्राजा वाली पिता मम ॥

६

राजा कृत्स्नस्य जगत इक्ष्वाकूणां महारथः ।

समो दाशरथिश्श्रीमान्प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥

७

लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया ।

पितुर्निदेशनिरतो धर्म्यं पन्थानमाश्रितः ॥

८

सप्तपञ्चाशत्सर्गः

२११

९

१०

११

१२

१३

१४

१५

१६

१७

१८

तस्य भार्या जनस्थानाद्रावणेन हता बलात् ।

रामस्य तु पितुर्मित्रं जटायुर्नाम गृध्रराट् ॥

ददर्श सीतां वैदेहीं द्वियमाणां विहायसा ।

राक्णं विरथं कृत्वां स्थापयित्वा च मैथिलीम् ॥

परिश्रान्तश्च वृद्धश्च रावणेन हतो रणे ।

एतं गृध्रो हतस्तेन रावणेन बलियसा ॥

संस्कृतश्चापि रामेण गतश्च गतिमुत्तमाम् ।

ततो मम पितृव्येण सुग्रीवेण महात्मना ॥

चक्राः राघवस्सख्यं सोऽवधीत्पितरं मम ।

मम पित्रा विरुद्धो हि सुग्रीवस्सचिवैस्सह ॥

निहत्य बालिनं रामस्ततस्तमभिषेचयत् ।

स राज्ये स्थापितस्तेन सुग्रीवो वानराधिपः ॥

राजा वानरमुख्यानां येन प्रस्थापिता वयम् ।

एवं रामप्रयुक्तास्तु मार्गमाणास्ततस्ततः ॥

वैदेहीं नाधिगच्छामो रात्रौ सूर्यप्रभामिव ।

ते वयं दण्डकारण्यं विधित्य सुसमाहिताः ॥

अज्ञानात्तु प्रविष्टाः स्म धर्मिण्या विवृतं विलम् ।

मयस्य मायाविहितं तद्विलं च विचिन्वताम् ॥

व्यतीतस्तत्र नो मासो यो राज्ञा समयः कृतः ।

ते वयं कपिशजस्य सर्वे वचनकारिणः ॥

कृतां संस्थामतिक्रान्ता भयात्प्रायमुपास्महे ।

२१२

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

क्रुद्धे तस्मिंस्तु काकुत्स्थे सुग्रीवे च सलक्ष्मणे ।
गतानामपि सर्वेषां तत्र नो नास्ति जीवितम् ॥

१९

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे सप्तपञ्चाशत्सर्गः ॥

॥ अष्टपञ्चाशत्सर्गः ॥

इत्युक्तः करुणं वाक्यं वानरैस्त्यक्तजीवितैः ।

सबाष्पो वानरान्गृध्रः प्रत्युवाच महास्वनः ॥

१

“यवीयान्मम स भ्राता जटायुर्नास वानराः ! ।

यमाख्यात हतं युद्धे रावणेन बलीयसा ॥

२

वृद्धभावादपक्षत्वाच्छृण्वंस्तदपि मर्षये ।

न हि मे शक्तिरस्त्यद्य भ्रातुर्वैरविमोक्षणे ॥

३

पुरा वृत्रवधे वृत्ते परस्परजयैषिणौ ।

आदित्यमुपयातौ स्त्रो ज्वलन्तं रश्मिमालिनम् ॥

४

आवृत्याऽकाशमार्गे तु जवेन स गतौ भृशम् ।

मध्यं प्राप्ते दिनकरे जटायुरवसीदति ॥

५

तमहं भ्रातरं दृष्ट्वा सूर्यरश्मिभिर्दितम् ।

पक्षाभ्यां छादयामास स्नेहात्परमविह्वलः ॥

६

निर्दग्धपक्षः पतितो विन्ध्येऽहं वानरर्षभाः ! ।

अहमस्मिन्वसन्भ्रातुः प्रवृत्तिं नोपलक्ष्ये ॥”

७

जटायुषस्त्वेवमुक्त्वा भ्रात्रा संपातिना तदा ।

युवराजो महाप्राज्ञः प्रत्युवाचाङ्गदस्ततः ॥

८

अष्टपञ्चाशत्सर्गः

२१३

- “जटायुषो यदि भ्राता श्रुतं ते गदितं मया ।
 आख्याहि यदि जानासि निलयं तस्य रक्षसः ॥ १
- अदीर्घदर्शिनं तं वै रावणं राक्षसाधिपम् ।
 अन्तिके यदि वा दूरे यदि जानासि शंस नः ॥” १०
- ततोऽब्रवीन्महातेजा ज्येष्ठो भ्राता जटायुषः ।
 आत्मानुरूपं वचनं वानरात्संप्रहर्षयन् ॥ ११
- “निर्दग्धपक्षो गृध्रोऽहं हीनवीर्यः प्लवङ्गमाः ! ।
 बाह्यात्त्रेण तु रामस्य करिष्ये साह्यमुत्तमम् ॥ १२
- जानामि वारुणान् लोकान्विष्णोस्त्रैविक्रमानपि ।
 महाक्षुरविमर्दान्वा ह्यमृतस्य च मन्थनम् ॥ १३
- रामस्य यदिदं कार्यं कर्तव्यं प्रथमं मया ।
 जरया च हृतं तेजः प्राणाश्च शिथिला मम ॥ १४
- तरुणी रूपसंपन्ना सर्वाभरणभूषिता ।
 ह्रीयमाणा मया दृष्टा रावणेन दुरात्मना ॥ १५
- क्रोशन्ती ‘रामरा’मेति ‘लक्ष्मणे’ति च भामिनी ।
 भूषणान्यपविध्यन्ती गात्राणि च विधून्वती ॥ १६
- सूर्यप्रभेव शैलाग्रे तस्याः कौशेयमुत्तमम् ।
 असिते राक्षसे भाति यथा वा तटिदम्बुदे ॥ १७
- तां तु सीतामहं मन्ये रामस्य परिकीर्तनात् ।
 श्रयतां मे कथयतो निलयं तस्य रक्षसः ॥ १८
- पुत्रो विश्रवस्ससाक्षाद्भाता वैश्रवणस्य च ।
 अध्यास्ते नगरीं लङ्कां रावणो नाम राक्षसः ॥ १९

२१४

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

इतो द्वीपस्समुद्रस्य संपूर्णे शतयोजने ।	
तस्मिन् लङ्कां पुरीं रम्यां निर्मितां विश्वकर्मणा ॥	२०
जाम्बूनदमयैर्द्वारैश्चित्रैः काञ्चनवेदिकैः ।	
प्राकारेणार्कवर्णेन महता सुसमावृता ॥	२१
तस्यां वसति वैदेही दान्ता कौशेयवासिनी ।	
रावणान्तःपुरे रुद्धा राक्षसीभिस्सुराक्षिता ॥	२२
जनकस्यात्मजां राज्ञस्तत्र द्रक्ष्यथ मैथिलीम् ।	
लङ्कायामथ गुप्तायां सागरेण समन्ततः ॥	२३
संप्राप्य सागरस्यान्तं संपूर्णं शतयोजनम् ।	
आसाद्य दक्षिणं तीरं ततो द्रक्ष्यथ रावणम् ॥	२४
तत्रैव त्वरिताः क्षिप्रं विक्रमध्वं प्लवङ्गमाः ! ।	
ज्ञानेन खलु पश्यामि दृष्ट्वा प्रत्यागमिष्यथ ॥	२५
आद्यः पन्थाः कुलिङ्गानां येचान्ये धान्यजीविनः ।	
द्वितीयो बलिभोजानां ये च वृक्षफलाशिनः ॥	२६
भासास्त्वृतीयं गच्छन्ति क्रौञ्चाश्च कुररैस्सह ।	
श्येनाश्चतुर्थं गच्छन्ति गृध्रा गच्छन्ति पञ्चमम् ॥	२७
बलवीर्योपपन्नानां रूपयौवनश्रलिनाम् ।	
षष्ठस्तु पन्था हंसानां वैनतेयगतिः परा ॥	२८
वैनतेयाश्च नो जन्म सर्वेषां वानरर्षभाः ।	
इहस्थोऽहं प्रपश्यामि रावणं जानकीं तथा ॥	२९
अस्माकमपि सौवर्णं दिव्यं चक्षुर्बलं तथा ।	
तस्मादाहारवीर्येण निसर्गेण च वानराः ॥	३०

एकोनषष्टितमः सर्गः

२१५

अयोजनशतात्साग्राद्वयं पश्याम नित्यशः ।

अस्माकं विहिता वृत्तिर्निसर्गेण च दूरतः ॥

३१

विहिता पादमूले तु वृत्तिश्चरणयोधिनाम् ।

गर्हितं तु कृतं कर्म येन स्म पिशिताशिना ॥

३२

प्रतिकार्यं च मे तस्य वैरं भ्रातुः कृतं भवेत् ।

उपायो दृश्यतां कश्चिलङ्घने लवणाम्भसः ॥

३३

[द्वीपे द्वीपे समुद्रस्य विविधानि हि सन्ति वै ।

याव न्नगच्छेत्स तथा साध्व्या सार्धं प्लवङ्गमाः !] ॥

३४

अभिगम्य तु वैदेहीं समृद्धार्था गमिष्यथ ।

समुद्रे नेतुमिच्छामि भवद्विर्वरुणालयम् ॥

३५

प्रदास्याम्युदकं भ्रातुस्स्वर्गतस्य महात्मनः ।”

ततो नीत्वा तु तं देशं तीरं नदनदीपतेः ॥

३६

निर्दग्धपक्षं संपातिं वानरा समहौजसः ।

पुनः प्रत्यानयित्वा च तं देशं पतगेश्वरम् ॥

३७

बभूवुर्वानरा हृष्टाः प्रवृत्ति मुपलभ्य ते ।

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे अष्टपञ्चाशत्सर्गः ॥

॥ एकोनषष्टितमः सर्गः ॥

वृत्तस्तदमृतास्वादं गृध्रराजेन भाषितम् ।

निशम्य मुदिताहृष्टास्ते वचः प्लवगर्षभाः ! ॥

१

जाम्बवान्वानुरश्रेष्ठस्सह सवैः प्लवङ्गमैः ।

भूतलात्सहसोत्थाय गृध्रराजमथाब्रवीत् ॥

२

२१.६

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

“अव सीता केन वा दृष्टा को वा हरति मैथिलीम् ।	
तेदाख्यातु भवांस्सर्वं गतिर्भव वनौकसाम् ॥	३
को दाशरथिबाणानां वज्रवेगनिपातिनाम् ।	
स्वयं लक्ष्मणमुक्तानां न चिन्तयति विक्रमम् ॥”	४
स हरीन्प्रीतिसंयुक्तांसीताश्रुतिसमाहितान् ।	
पुनराश्वासयन्प्रीत इदं वचनमब्रवीत् ॥	५
“श्रूयतामिह वैदेह्या यथा मे हरणं श्रुतम् ।	
येन चापि ममाऽख्यातं यत्र वाऽयतलोचना ॥	६
अहमस्मिन्गिरौ दुर्गे बहुयोजनमायते ।	
चिरान्निपतितो वृद्धः क्षीणप्राणपराक्रमः ॥	७
तं मामेवं गतं पुत्रस्सुपार्श्वो नाम नामतः ।	
आहारेण यथा कालं विभर्ति पततां वरः ॥	८
तीक्ष्णकामास्तु गन्धर्वास्तीक्ष्णकोपा भुजङ्गमाः ।	
मृगाणां तु भयं तीक्ष्णं ततस्तीक्ष्णक्षुधा वयम् ॥	९
स कदाचित्क्षुधार्तस्य ममाहाराभिकाङ्क्षिणः ।	
गतसूर्येऽहनि प्राप्तो मम पुत्रो ह्यनामिषः ॥	१०
स मया वृद्धभावाच्च कोपाच्च प्ररिभर्त्सितः ।	
क्षुत्पिपासापरीतेन कुमारः पततां वरः ॥	११
स मामाहारसंरोधात्पीडितं प्रीतिवर्धनः ।	
अनुमान्य यथातत्त्वमिदं वचनमब्रवीत् ॥	१२
“अहं ततः ! यथा कालमामिपार्थी खमाप्नुतः ।	
महेन्द्रस्य गिरेद्वारमावृत्य च समास्थितः ॥	१३

एकोनषष्टितमस्तर्गः

२१७

ततस्सत्त्वसहस्राणां सागरान्तरचारिणाम् ।

पन्थानमेकोऽध्यवसं सन्निरोद्धुमवाङ्मुखः ॥

१४

तत्र कश्चिन्मया दृष्टस्सूर्योदयसमप्रभाम् ।

स्त्रियमादाय गच्छन्वै भिन्नाञ्जनचयप्रभः ॥

१५

सोऽहमभ्यवहारार्थी तौ दृष्ट्वा कृत्स्निश्चयः ।

तेन साम्रा विनीतेन पन्थानमभियाचितः ॥

१६

न हि सामोपपन्नानां प्रहर्ता विद्यते कचित् ।

नीचेष्वपि जनः कश्चित्किमङ्ग बत मद्विधः ॥

१७

स यातस्तेजसा व्योम संक्षिपन्निव वेगतः ।

अथाहं खेचरैर्भूतैरभिगम्य सभाजितः ॥

१८

‘दिष्ट्या जीवसि वा’तेति ह्यनुवन्मां महर्षयः ।

‘कथंचित्सकलत्रोऽसौ गतस्ते स्वस्त्यसंशयम् ॥’

१९

एवमुक्तस्ततोऽहं तैस्सिद्धैः परमशोभनैः ।

स च मे रावणो राजा रक्षसां प्रतिवेदितः ॥

२०

हरन्दाशरथैर्भार्यां रामस्य जनकात्मजाम् ।

अष्टाभरणकौशेयां शोकवेगपराजिताम् ॥

२१

रामं लक्ष्मणयोर्नाम क्रोशन्तीं मुक्तमूर्धजाम् ।

एष कालात्ययस्ताव”दिति कालविदां वरः ॥

२२

एतमर्थं समग्रं मे सुपार्थः प्रत्यवेदयत् ।

तच्छ्रुत्वाऽपि हि मे बुद्धिर्नासीत्काचित्पराक्रमे ॥

२३

अपक्षो हि कथं पक्षी कर्म किंचिदुपक्रमे ।

यत्तु शक्यं मया कर्तुं वाग्बुद्धिगुणवर्तिना ॥

२४

२१८

श्रीमद्रामावणे किष्किन्धाकाण्डे

श्रूयतां तत्प्रवक्ष्यामि भवतां पौरुषाश्रयम् ।

वाङ्मतिभ्यां तु सर्वेषां करिष्यामि प्रियं हि वः ॥

२५

यद्वि दाशरथेः कार्यं मम तन्नात्र संशयः ।

ते भवन्तो मतिश्रेष्ठा बलवन्तो मनस्विनः ॥

२६

प्रेषिताः कपिराजेन देवैरपि दुरासदाः ।

रामलक्ष्मणबाणाश्च निशिताः कङ्कपत्रिणः ॥

२७

त्रयाणामपि लोकानां पर्याप्तास्त्राणनिग्रहे ।

कामं खलु दशग्रीवस्तेजोबलसमन्वितः ॥

२८

भवतां तु समर्थानां न किञ्चिदपि दुष्करम् ।

तदलं कालसङ्गेन क्रियतां बुद्धिनिश्चयः ॥

२९

न हि कर्मसु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ।”

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे एकोनषष्टितमस्तुर्गः ॥

॥ षष्टितमस्तुर्गः ॥

ततः कृतोदकं स्नातं तं गृध्रं हरियूथपाः ।

उपविष्टा गिरौ दुर्गे परिवार्य समन्ततः ॥

तमङ्गदमुपासीनं तैस्सर्वैर्हरिभिर्वृतम् ।

जनितप्रत्ययो हर्षात्संपातिः पुनरब्रवीत् ॥

“कृत्वा निश्शब्दमेकाग्राश्शृण्वन्तु हरयो ! मम ।

तत्त्वं संकीर्तयिष्यामि यथा जानामि मैथिलीम् ॥

अस्य विन्ध्यस्य शिखरे पतितोऽस्मि पुरा वने ।

सूर्यातपपरीताङ्गो निर्दग्धस्तूर्यरश्मिभिः ॥

षष्ठितमस्सगः

२१९

लब्धसंज्ञस्तु षड्रात्राद्विवशो विह्वलन्निव ।
 वीक्षमाणो दिशस्सर्वानाभिजानामि किंचन ॥
 ततस्तु सागरान् शैलान्नदीस्सर्वास्सरांसि च ।
 वनान्युदधिवेलां च समीक्ष्य मतिरागमत् ॥
 हृष्टपक्षिगणाकीर्णः कन्दरान्तरकूटवान् ।
 दक्षिणस्योदधेस्तीरे विन्ध्योऽय मिति निश्चितः ॥
 आसीच्चात्राऽश्रमं पुण्यं सुरैरपि सुपूजितम् ।
 ऋषिर्निशाकरो नाम यस्मिन्नुग्रतपाभवत् ॥
 अष्टौ वर्षसहस्राणि तेनास्मिन्नृषिणा विना ।
 वसतो मम धर्मज्ञा ! स्वर्गते तु निशाकरो ॥
 अवतीर्य तु विन्ध्याम्रात्कच्छ्रेण विषमाच्छनैः ।
 तीक्ष्णदर्भा वसुमतीं दुःखेन पुनरागतः ॥
 तमृषिं द्रष्टुकामोऽस्मि दुःखेनाभ्यागतो भृशम् ।
 जटायुषा मया चैव बहुशोऽभिगतो हि सः ॥
 तस्याऽश्रमपदाभ्याशे ववुर्वातास्सुगन्धिनः ।
 वृक्षो नापुष्पितः कश्चिदफलो वा न विद्यते ॥
 उपेत्य चाश्रमं पुण्यं वृक्षमूलमुपाश्रितः ।
 द्रष्टुकामः प्रतीक्षेऽहं भगवन्तं निशाकरम् ॥
 अथापश्यमदूरस्थ मृषिं ज्वलिततेजसम् ।
 कृताभिषेकं दुर्धर्षमुपावृत्तमुदङ्मात्रम् ॥
 तमृक्षास्सुमरा व्याघ्रास्सिंहा नागा स्सरीसृपाः ।
 परिवार्योपगच्छन्ति धातारं प्राणिनो तथा ॥

५

६

७

८

९

१०

११

१२

१३

१४

१५

२२०

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

- ततः पश्चिमुषि ज्ञात्वा तानि सत्त्वानि वै ययुः ।
 प्रविष्टे राजनि यथा सर्वं सामात्यकं बलम् ॥ १६
 ऋषिस्तु दृष्ट्वा मां प्रीतः प्रविष्टश्चाश्रमं पुनः ।
 मुहूर्तमात्रान्निष्क्रम्य ततः कार्यं मपृच्छत ॥ १७
 “सौम्य ! वैकल्यतां दृष्ट्वा रोम्णां ते नावगम्यते ।
 अग्निदग्धाविमौ पक्षौ त्वक्चैव त्रणिता तव ॥ १८
 गृध्रौ द्वौ दृष्टपूर्वौ मे मातरिश्चसमौ जवे ।
 गृध्राणां चैव राजानौ भ्रातरौ कामरूपिणौ ॥ १९
 ज्येष्ठो हि त्वं तु संपाते ! जटायुरनुजस्तव ।
 मानुषं रूपं मास्थाय गृहीतां चरणौ मम ॥ २०
 किं ते व्याधिसमुत्थानं पक्षयोः पतनं कथम् ।
 दण्डो वायं कृतः केन सर्वमाख्याहि पृच्छतः ॥” २१

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे षष्ठितमस्तर्गः ॥

॥ एकषष्ठितमस्तर्गः ॥

- ततस्तदारुणं कर्म दुष्करं साहसात्कृतम् ।
 आचक्षते मुनेस्सर्वं सूर्यानुगमनं तदा ॥ १
 भगव ! न्ब्रणयुक्तत्वाल्लज्जया व्याकुलेन्द्रियः ।
 परिश्रान्तो न शक्नोमि वचनं प्रतिभाषितुम् ॥ २
 अहं चैव जटायुश्च संघर्षाद्दर्पमोहेहितौ ।
 आकाशं पतितौ वीरौ जिज्ञासन्तौ पराक्रमम् ॥ ३

एकषष्टितमस्सर्गः

२२१

कैलासशिखरे बद्धा मुनीनामग्रतः पणम् ।

रविस्स्यादनुयातव्यो थावदस्तं महागिरिम् ॥

४

तथाऽवां युगपत्प्राप्तावपूज्याव महीतले ।

रथचक्रप्रमाणानि नगराणि पृथक्पृथक् ॥

५

कचिद्वादित्रघोषांश्च ब्रह्मघोषांश्च शुश्रुवे ।

गायन्त्रीश्चाङ्गना बह्वीः पश्यावो रक्तवाससः ॥

६

तूर्णमुत्पत्य चाकाशमादित्यपथमाश्रितौ ।

आवामालोकयावस्तु वनं शाद्वलसन्निभम् ॥

७

उपलैरिव संछन्ना दृश्यते भूदिशलोच्चयैः ।

आपगाभिश्च संवीता सूत्रैरिव वसुन्धरा ॥

८

हिमवांश्चैव विन्ध्यश्च मेरुश्च सुमहान्नगः ।

भूतले संप्राकाशन्ते जागा इव जलाशये ॥

९

तीव्रस्वेदश्च खेदश्च भयं चासीत्तदाऽऽवयोः ।

समाविहति मोहश्च तमो मूर्छा च दारुणा ॥

१०

न दिग्विज्ञायते याम्या नाग्नेयी न च वारुणी ।

युगान्ते नियतो लोको हतो दग्ध इवाग्निना ॥

११

मनश्च मे हतं भूयस्सन्निवर्त्य तु संश्रयम् ।

यत्नेन महता ह्यस्मिन्पुनस्संधाय चक्षुषी ॥

१२

यत्नेन महता भूयो रविस्समवलोकितः ।

तुल्यः पृथ्वीप्रमाणेन भास्करः प्रतिभाति नौ ॥

१३

जटायुर्मीमनापृच्छय निपपात महीं ततः ।

तं दृष्ट्वा तूर्णमाकाशादात्मानं मुक्तवानहम् ॥

१४

२२२

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

पक्षाभ्यां च मया गुप्तो जटायुर्न प्रदह्यते ।

प्रमादात्तत्र निर्दग्धः पतन्वायुपथादहम् ॥

१५

आशङ्के तं निपतितं जनस्थाने जटायुषम् ।

अहं तु पतितो विन्ध्ये दग्धपक्षो जडोऽकृतः ॥

१६

राज्येन हीनो भ्रात्रा च पक्षाभ्यां विक्रमेण च ।

सर्वथा मर्तुमेवेच्छन्पतिष्ये शिखराद्विरेः ॥”

१७

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे एकषष्टितमस्सर्गः ॥

॥ द्विषष्टितमस्सर्गः ॥

एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठमरुदं दुःखितो भृशम् ।

अथ ध्यात्वा मुहूर्तं तु भगवानिदमब्रवीत् ॥

१

“पक्षौ तु ते प्रपक्षौ च पुनरन्यौ भविष्यतः ।

प्राणाश्च चक्षुषी चैव विक्रमश्च वलं च ते ॥

२

पुराणे सुमहत्कार्यं भविष्यति मयाश्रुतम् ।

दृष्टं मे तपसा चैव श्रुत्वा च विदितं मम ॥

३

राजा दशरथो नाम कश्चिदिक्ष्वाकुनन्दनः ।

तस्य पुत्रो महातेजा रामो नाम भविष्यति ॥

४

अरण्यं च सह भ्राता लक्ष्मणेन गमिष्यति ।

अस्मिन्नर्थे नियुक्तस्सन्पिता सत्यपराक्रमः ॥

५

नैर्ऋतो रावणो नाम तस्य भार्या हरिष्यति ।

राक्षसेन्द्रो जनस्थानादवध्यस्सुरदानवैः ॥

६

द्विषष्टितमस्तर्गः

२२३

सः च कामैः प्रलोभ्यन्ती भक्ष्यै भोज्यैश्च मैथिली ।
न भोक्षयति महाभागा दुःखे मग्ना यशस्विनी ॥

परमान्नं तु वैदेह्या ज्ञात्वा दास्यति वासवः ।
यदन्नममृतप्रख्यं सुराणामपि दुर्लभम् ॥

तदन्नं मैथिली प्राप्य विज्ञायेन्द्रादिदंत्विति ।
अग्रमुद्धृत्य रामाय भूतले निर्वपिष्यति ॥

‘यदि जीवति मे भर्ता लक्ष्मणेन सह प्रभुः ।
देवत्वं गच्छतोर्वापि तयोरन्नमिदं’ त्विति ॥

एष्यन्त्यन्वेषकास्तस्यां रामदूताः प्लवङ्गमाः ! ।
आख्येया राममहिषी त्वया तेभ्यो विहङ्गमः ! ॥

सर्वथा हि न गन्तव्यमीदृशः क्व गमिष्यसि ।
देशकालौ प्रतीक्षस्व पक्षौ त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥

नोत्संहेयमहं कर्तुमद्यैव त्वां सपक्षकम् ।
इहस्थस्त्वं तु लोकानां हितं कार्यं करिष्यसि ॥

त्वयापि खलु तत्कार्यं तयोश्च नृपपुत्रयोः ।
ब्रह्मणानां सुराणां च मुनीनां वासवस्य च ॥

इच्छाम्यहमपि द्रष्टुं भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
नेच्छे चिरं धारयितुं प्राणांस्त्यक्ष्ये कल्लेवरम् ॥

‘महर्षिस्त्वब्रवीदेवं दृष्टतत्त्वार्थदर्शनः ।’

इति श्रीमत्किष्किन्ध्याय्ये द्विषष्टितमस्तर्गः ॥

२२४

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

॥ त्रिषष्टितमस्सर्गः ॥

“एतैरन्यैश्च बहुभिर्वाक्यैर्वाक्यविशारदः ।
 मां प्रशस्याभ्यनुज्ञाप्य प्रविष्टस्स स्वमाश्रमम् ॥”
 कन्दरात्तु विसर्पित्वा पर्वतस्य शनैर्दृशनैः ।
 अहं विन्ध्यं समारुह्य भवतः प्रतिपालये ॥
 अद्य त्वेतस्य कालस्य साग्रं वर्षशतं गतम् ।
 देशकालप्रतीक्षोऽस्मि हृदि कृत्वा मुनेर्वचः ॥
 महाप्रस्थानमासाद्य स्वर्गते तु निशाकरे ।
 मां निर्दहति संतापो वितर्कैर्बहुभिर्वृतम् ॥
 उत्थितां मरणे बुद्धिं मुनिवाक्यैर्निवर्तये ।
 बुद्धिर्या तेन मे दत्ता प्राणानां रक्षणाय तु ॥
 सा मेऽपनयते दुःखं दीप्तिवाग्निशिखा तमः ।
 बुध्यता च मया वीर्यं रावणस्य दुरात्मनः ॥
 पुत्रस्संतर्जितो वाग्भिर्न त्वाता मैथिली कथम् ।
 तस्या विलपितं श्रुत्वा तौ च सीताविना कृतौ ॥
 न मे दशरथस्नेहात्पृत्रेणोत्पादितुं प्रियम् ।”
 यस्य त्वेवं ब्रुवाणस्य संपातेर्वानरैस्सह ॥
 उत्पेततुस्तदा पक्षौ समक्षं वनचारिणाम् ।
 स दृष्ट्वा स्वां तनुं पक्षैरुद्रतैररुणच्छदैः ॥
 प्रहर्षमतुलं लेभे वानरांश्चेदमब्रवीत् ।
 “ऋषेर्निशाकरस्यैव प्रभावां दमितात्मनः ॥”

चतुष्पष्टितमस्सर्गः

२२५

आदित्यरश्मिनिर्दग्धौ पक्षौ मे पुनरुत्थितौ ।

यौवने वर्तमानस्य ममाऽसीद्यः पराक्रमः ॥

११

तमेवाद्यानुगच्छामि बलं पौरुषमेव च ।

सर्वथा क्रियतां यत्नस्सीतामधिगमिष्यथ ॥

१२

पक्षलाभो ममायं वस्सिद्धिप्रत्ययकारकः ।

इत्युक्त्वा स हरीत्सर्वात्संपातिः पतगोत्तमः ॥

१३

उत्पपात गिरेश्शृङ्गाल्लिङ्गांसुः खगमां गतिम् ।”

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रीतिसंहृष्टमानसाः ॥

१४

बभूवुर्हरिशार्दूला विक्रमाभ्युदयोन्मुखाः ।

अथ पवनसमानविक्रमाः प्लवगवराः प्रतिलब्धपौरुषाः ।

अभिजिदभिमुखा दिशं ययुर्जनकसुतापरिमार्गणोन्मुखाः ॥

१५

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे त्रिषष्टितमस्सर्गः ॥

॥ चतुष्पष्टितमस्सर्गः ॥

आख्याता गृध्रराजेन समुत्पत्य प्लवङ्गमाः ।

संगमताः प्रीतिसंयुक्ता विनेदुर्भीमविक्रमाः ॥

१

संपातेर्वचनं श्रुत्वा हरयो रावणक्षयम् ।”

हृष्टास्सागरमाजगमुस्सीतादर्शनकाङ्क्षिणः ॥

२

अभिक्रम्य तु तं देशं ददृशुर्भीमविक्रमाः ।

कृत्वा लोकस्य महतः प्रतिबिम्बमिव स्थितम् ॥

३

दक्षिणस्य समुद्रस्य समासाद्योत्तरां दिशम् ।

सन्निवेशं ततश्चक्रुर्हरिवीरा महाबलाः ॥

४

२३६

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

- नृत्त्वैर्महर्षिर्विकृतैः क्रीडद्भिर्विविधैर्जले ।
 न्यात्तास्यैस्सुमहाकायैरूर्मिभिश्च समाकुलम् ॥ ५
 प्रसुप्तमिव चान्यत्र क्रीडन्तमिव चान्यतः ।
 क्वचित्पर्वतमात्रैश्च जलराशिमिरावृतम् ॥ ६
 संकुलं दानवेन्द्रैश्च पाताळतलवासिभिः ।
 रोमहर्षकरं दृष्ट्वा विषेदुः कपिकुञ्जराः ॥ ७
 आकाशमिव दुष्पारं सागरं प्रेक्ष्य वानराः ।
 विषेदुस्सहसा सर्वे 'कथं कार्य'मिति ब्रुवन् ॥ ८
 विषण्णां वाहिनीं दृष्ट्वा सागरस्य निरीक्षणात् ।
 आश्वासयामास हरीन्भयार्तान्हरिसत्तमः ॥ ९
 तान्विषादेन महता विषण्णान्वानरर्षभान् ।
 उवाच मतिमान्काले वालिसूनुर्महाबलः ॥ १०
 "न विषादे मनः कार्यं विषादो दोषवत्तमः ।
 विषादो हन्ति पुरुषं बालं क्रुद्ध इवोरगः ॥ ११
 विषादोऽयं प्रसहते विक्रमे पर्युपस्थिते ।
 तेजस्य तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न सिद्ध्यति ॥" १२
 तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामङ्गदो वानरैस्सह ।
 हरिवृद्धैस्समागम्य पुनर्मन्त्रममन्त्रयत् ॥ १३
 सा वानराणां ध्वजिनी परिवार्याङ्गदं बभौ ।
 वासवं परिवार्येव मरुतां वाहिनीं स्थिता ॥ १४
 कोऽन्यस्तां वानरीं सेनां शक्तः स्तम्भयितुं भवेत् ।
 अन्यत्र वालितनयोदन्यत्र च हनूमतः ॥ १५

चतुष्पष्टितमस्तर्गः

२२७

तत्तस्तान्हरिवृद्धांश्च तच्च सैन्यमरिन्दमः ।

अनुमान्याङ्गदश्रीमान्वाक्यमर्थवदब्रवीत् ॥

१६

“क इदानीं महातेजा लङ्घयिष्यति सागरम् ।

कः करिष्यति सुग्रीवं सत्यसन्धमरिन्दमम् ॥

१७

को वीरो योजनशतं लङ्घयेत् प्लवङ्गमाः ।

इमांश्च यूथपांस्त्वान्मोक्षयेत्को महाभयात् ॥

१८

कस्य प्रभावादारांश्च पुत्रांश्चैव गृहाणि च ।

इतो निवृत्ताः पश्येम सिद्धार्थास्सुखिनो वयम् ॥

१९

कस्य प्रसादाद्रामं च लक्ष्मणं च महाबलम् ।

अभिगच्छेम संहृष्टास्सुग्रीवं च महाबलम् ॥

२०

यदि कश्चित्समर्थो वस्सागरप्लवने हरिः ।

स ददात्वह नक्षीघ्रं पुण्यामभयदाक्षिणाम् ॥”

२१

अङ्गदस्य वचश्रुत्वा न कश्चित्किञ्चिदब्रवीत् ।

स्तिमितेवाभवत्तत्र सर्वा सा हरिवाहिनी ॥

२२

पुनरेवाङ्गदः प्राह तान्हरीन्हरिसत्तमः ।

“सर्वे बलवतां श्रेष्ठा भवन्तो दृढविक्रमाः ॥

२३

व्यपदेश्यकुले जाताः पूजिताश्चाप्यभीक्ष्णशः ।

न हि वो गमने सङ्गः कदाचित्कस्यचित्कचित् ॥

२४

ब्रुवध्वं यस्य या शक्तिर्गमने प्लवगर्षभाः ॥”

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे चतुष्पष्टितमस्तर्गः ॥

२२८

श्रीमद्रामीयणे-किष्किन्धाकाण्डे

॥ पञ्चषष्टितमस्सर्गः ॥

ततोऽङ्गदवचश्रुत्वा सर्वे ते वानरोत्तमाः ।

स्वं स्वं गतौ समुत्साहमाहुस्तत्र यथाक्रमम् ॥

गजो गवाक्षो गवयश्शरभो गन्धमादनः ।

मैन्दश्च द्विविदश्चैव सुषेणो जाम्बवांस्तथा ॥

आबभाषे गजस्तत्र 'प्लवेयं दशयोजनम् ।'

गवाक्षो 'योजनान्याह गमिष्यामीति विंशतिम् ॥

गवयो वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ह ।

'त्रिंशतं तु गमिष्यामि योजनानां प्लवङ्गमाः ! ॥'

शरभस्तानुवाचाथ वानरान् वानरर्षभः ।

'चत्वारिंशद्गमिष्यामि योजनानां प्लवङ्गमाः ॥

वानरस्तु महातेजा अब्रवीद्गन्धमादनः ।

योजनानां गमिष्यामि पञ्चाशत्तु न संशयः ॥'

मैन्दस्तु वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ह ।

'योजनानां परं षष्टिमहं-प्लवितुमुत्सहे' ॥

ततस्तत्र महातेजा द्विविदः प्रह्यभाषत ।

'गमिष्यामि न संदेहस्सप्ततिं योजनान्यहम् ॥'

सुषेणस्तु महातेजाः प्रोक्तवान्हरिसत्तमान् ।

'अशीतिं योजनानां तु प्लवेयं प्लवगेश्वराः ! ॥

तेषां कथयतां तत्र सर्वास्ताननुमान्य च ।

ततो वृद्धतमस्तेषां जाम्बवान्प्रत्यभाषत ॥

पञ्चषष्टितमस्तोत्रः

४२९

“पूर्वमस्माकमप्यासीत्कश्चिद्गतिपराक्रमः ।

ते वयं वयसः पारमनुप्राप्ताः स्म सांप्रतम् ॥

११

किं तु नैवं गते शक्यमिदं कार्यमुपेक्षितुम् ।

यदर्थं कपिराजश्च रामश्च कृतनिश्चयौ ॥

१२

सांप्रतं कालभेदेन या गतिस्तां निबोधत ।

नवति-योजनानां तु गमिष्यामि न संशयः ॥”

१३

तांश्च सर्वान्हरिश्रेष्ठान्जांबवान्पुनरब्रवीत् ।

“न खल्वेतावदेवासीद्गमने मे पराक्रमः ॥

१४

मया महाबलैश्चैव यज्ञे विष्णुस्सनातनः ।

प्रदक्षिणीकृतः पूर्वं क्रममाणस्त्रिविक्रमम् ॥

१५

स इदानीमहं कृद्धः प्लवने मन्दविक्रमः ।

यौवने च तदाऽऽसीन्मे बलमप्रतिमं परैः ॥

१६

संप्रत्येतावतीं शक्तिं गमने तर्कयाम्यहम् ।

नैतावता हि संसिद्धिः कार्यस्यास्य भविष्यति ॥”

१७

अथोत्तरमुदारार्थमब्रवीदङ्गदस्तदा ।

अनुमान्य महाप्राज्ञं जाम्बवन्तं महाकपिः ॥

१८

“अहमेतद्गमिष्यामि योजनानां शतं महत् ।

निवर्तने तु मे शक्तिस्स्यान्नवेति न निश्चिता ॥”

१९

तमुवाच हरिश्रेष्ठं जाम्बवान्वाक्यकोविदः ।

“ज्ञायते गमने शक्तिस्तव हर्यृक्षसत्तम ॥

२०

कामं शतं सहस्रं वा न ह्येष विधिरुच्यते ।

योजनानां भवान् शक्तो गन्तुं प्रतिनिवर्तितुम् ॥

२१

२३०

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

न हि प्रेषयिष्यातां ! स्वामी प्रेक्ष्यः कथंचन ।

भवताऽयं जनस्सर्वः प्रेक्ष्यः प्लवगसत्तम ! ॥

भवान्कलत्रमस्माकं स्वामिभावे व्यवस्थितः ॥

स्वामी कलत्रं सैन्यस्य गतिरेवा परन्तप ! ॥

तस्मात्कलत्रवत्तात ! प्रतिपाल्यस्सर्दा भवान् ।

अपि चैतस्य कार्यस्य भवान्मूलमरिन्दम ! ॥

मूलमर्थस्य संरक्ष्यमेष कार्यविदां नयः ।

मूले सति हि सिध्यन्ति गुणाः पुष्पफलादयः ॥

तद्भवानस्य कार्यस्य साधने सत्यविक्रम ! ।

बुद्धिविक्रमसंपन्नो हेतुरत्र परन्तप ! ॥

गुरुश्च गुरुपुत्रश्च त्वं हि नः कपिसत्तम ! ।

भवन्तमाश्रित्य वयं समर्था ह्यर्थसाधने ” ॥

उक्तवाक्यं महाप्राज्ञं जाम्बवन्तं महाकपिः ।

प्रत्युयाचोत्तरं वाक्यं वालिसूनुरथाङ्गदः ॥

“ यदि नाहं गमिष्यामि नान्यो वानरपुङ्गवः ॥

पुनः खल्विदमस्माभिः कार्यं प्रायोपवेशनम् ॥

नह्यकृत्वा हरिपतेस्संदेशं तस्य धीमतः ।

तत्रापि गत्वा प्राणानां पश्यामि परिरक्षणम् ॥

स हि प्रसादे चात्यर्थं कोपे च हरिरीश्वरः ।

अतीत्य तस्य संदेशं विनाशो गमने भवेत् ॥

तद्यथा ह्यस्य कार्यस्य न भवत्यन्यथा गतिः ।

तद्भवानेव दृष्टार्थस्संचिन्तयितुमर्हति ॥ ”

षट्षष्टितमस्सर्गः

सोऽङ्गदेन तथा वीरः प्रत्युक्तः प्लवगर्षभः ।

जाम्बवानुत्तरं वाक्यं प्रोवाचेदं ततोऽङ्गदम् ॥

“अस्य ते वीर ! कार्यस्य न किञ्चित्परिहीयते ।

एष संघोदयाम्येनं यः कार्यं साधयिष्यति ॥”

ततः प्रतीतं प्लवतां वरिष्ठमेकान्तमाश्रित्य सुखोपविष्टम् ।

संघोदयामास हरिप्रवीरो हरिप्रवीरं हनुमन्तमेव ॥

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे षट्षष्टितमस्सर्गः ॥

॥ षट्षष्टितमस्सर्गः ॥

अनेकशतसाहस्रीं त्रिषण्णां हरिवाहिनीम् ।

जाम्बवांस्तमुदीर्यैव हनूमन्तमथाब्रवीत् ॥

“वीर वानरलोकस्य सर्वशास्त्रविदां वर ।

तूष्णीमेकान्तमाश्रित्य हनूमन्किं न जल्पसि ॥

हनूमन्हरिराजस्य सुग्रीवस्य समो ह्यसि ।

रामलक्ष्मणयोश्चापि तेजसा च बलेन च ॥

अरिष्टनेमिनः पुत्रो वैनतेयो महाबलः ।

गरुत्मानिति विख्यात उत्तमस्सर्वपक्षिणाम् ॥

बहुशो हि मया दृष्टस्सागरे स महाबलः ।

भुजगानुद्धरन्पक्षी महावेगो महायशः ॥

पक्षयोर्यद्वलं तस्य तान्नद्भुजवलं तत्र ।

विक्रमश्चापि वेगश्च न ते तेनावहीयते ॥

२३२

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

जलं बुद्धिश्च तेजश्च सत्त्वं च हरिसत्तम ।
 त्रिशिष्टं सर्वभूतेषु किमात्मानं न बुध्यसे ॥
 अप्सराप्सरसां श्रेष्ठा विख्याता पुञ्जिकस्थला
 अञ्जनेति परिख्याता पत्नी केसरिणो हरेः ॥
 विख्याता त्रिषु लोकेषु रूपेणाप्रतिमां भुवि ।
 अभिशापादभूत्तात वानरी कामरूपिणी ॥
 दुहिता वानरेन्द्रस्य कुञ्जरस्य महात्मनः ।
 कपित्वे चारुसर्वाङ्गी कदाचित्कामरूपिणी ॥
 मानुषं विग्रहं कृत्वा रूपयौवनशालिनी ।
 विचित्रमाल्याभरणा महार्हक्षौमवासिनी ॥
 अचरत्पर्वतस्याग्रे प्रावृडम्बुदसन्निभे ।
 तस्या वखं विशालाक्ष्या पीतं रक्तदशं शुभम् ॥
 स्थितायाः पर्वतस्याग्रे मारुतोऽपाहरच्छनैः ।
 स ददर्श ततस्तस्या वृत्तावूरु सुसंहतौ ॥
 स्तनौ च पीनौ सहितौ सुजातं चारु चाननम् ।
 तां विशालायतश्रोणीं तनुमध्यां यशस्विनीम् ॥
 दृष्ट्वैव शुभसर्वाङ्गीं पवनः काममोहितः ।
 स तां भुजाभ्यां दीर्घाभ्यां पर्यष्वजत मारुतः ॥
 मन्मथाविष्टसर्वाङ्गो गतात्मा तामनिन्दिताम् ।
 सा तु तत्रैवं संभ्रान्ता सुवृत्ता वाक्यमब्रवीत् ॥
 एकपत्नीव्रतमिदं को नाशयितुमिच्छति ।
 अञ्जनाया वधैश्चेत्वा मारुतः प्रत्यभाषत ॥

षट्षष्टितमस्कन्धः

२३३

‘न त्वां हिंसामि सुश्रोणि माभूते सुभगे ! भयम् ।

मनसास्मि गतो यत्त्वां परिष्वज्य यशस्विनीम् ॥

वीर्यवान्बुद्धिसंपन्नः पुत्रस्तव भविष्यति ।

महासत्त्वो महातेजा महाबलपराक्रमः ॥

१९

लङ्घने प्लवने चैव भविष्यति हि भत्समः ।

एवमुक्त्वा ततस्तुष्टा जननी ते महाकपे ॥

२०

गुह्यायां त्वां महाबाहो प्रजज्ञे प्लवगर्षभम् ।

अभ्युत्थितं ततस्सूर्यं बालो दृष्ट्वा महाबने ॥

२१

फलं चेति जिघृक्षुस्त्वंमुत्प्लुत्याभ्युद्गतो दिवम् ।

शतानि वीणिं गत्वाऽथ योजनानां महाकपे ! ॥

२२

तेजसा तस्य निर्धूतो न विषादं ततो गतः ।

तावन्दापतितस्तूर्णमन्सरिक्षं महाकपे !

२३

क्षिप्रमिन्द्रेण ते वज्रं क्रोधाविष्टेन धीमता ।

तदा शैलाग्रशिखरे वामो हनु रभज्यत ॥

२४

ततो हि नामधेयं ते हनूमानिति कीर्त्यते ।

ततस्त्वां निहतं दृष्ट्वा वांयुर्गन्धवहस्त्वयम् ॥

२५

त्रैलोक्ये भृशसंकुद्धो न ववौ वै प्रभञ्जनः ।

संभ्रान्ताश्च सुरास्सर्वे त्रैलोक्ये क्षोभिते संति ॥

२६

प्रसादयन्ति संक्रुद्धं मारुतं भुवनेश्वराः ।

प्रसादिते च पवने ब्रह्मा तुभ्यं वरं ददौ ॥

२७

अशस्त्रवध्यतां तात ! समरे सत्यविक्रम ! ।

वज्रस्य च निपातेन विरुजं त्वां समीक्ष्य च ॥

२८

२३४

श्रीमद्रामायणे-किष्किन्धाकाण्डे

सुहसनेत्रः श्रीतात्मा ददौ ते वरमुत्तमम् ।

स्वन्स्वदितश्च मरणं ते भूयादिति वै प्रभो ॥

[आयुःश्रीकीर्तिरैश्वर्यमाशिषः पुरुषस्य याः ।

भवन्त्येव हि तत्काले यथानिच्छाविपर्ययः] ॥

स त्वं केदारिणः पुत्रः क्षेत्रजो भीमविक्रमः ।

मारुतस्यौरसः पुत्रस्तेजसा चापि तत्समः ॥

त्वं हि वायुसुतो वत्स प्लवने चापि तत्समः ।

वयमद्य गतप्राणा भवान्न ह्यातु साम्प्रतम् ॥

दाक्ष्यविक्रमसम्पन्नः पक्षिराज इवापरः ।

त्रिविक्रमे मया तात सशैलवनकानना ॥

त्रिस्सप्तकृत्वः पृथिवी परिक्रान्ता प्रदक्षिणम् ।

तथा चौषधयोऽस्माभिस्संचिता देवशासनात् ॥

निष्पन्नममृतं याभिस्तदाऽऽसीन्नो महद्बलम् ।

स इदानीमहं वृद्धं परिहीनपराक्रमः ॥ ॥

साम्प्रतं कालमस्माकं भवात् सर्वगुणान्वितः ।

तद्विजृम्भस्व विक्रान्तः प्लवतामुत्तमो ह्यसि ॥

त्वद्वीर्यं द्रष्टुकामेयं सर्वा वानरवाहिनी ।

उत्तिष्ठ हरिशार्दूल ! लङ्घयस्व महार्णवम् ॥

परा हि सर्वभूतानां हनूमन् ! या गतिस्तव ।

विषण्णा हृदयस्सर्वे हनूमन्किमुपेक्षसे ॥

विक्रमस्व महःवेगो विष्णुस्त्रीन्विक्रमानिव ।”

२९

३०

३१

३२

३३

३४

३५

३६

३७

३८

सप्तषष्टितमस्तर्गः

२३५

ततस्तु वै जाम्बवता प्रचोदितः प्रतीतवेगः पवनात्मजः ऋषिः ।

प्रहर्षयंस्तां हरिवीरवाहिनीं चकार रूपं महदात्मनस्तदा ॥

३९

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे षट्षष्टितमस्तर्गः ॥

॥ सप्तषष्टितमस्तर्गः ॥

तं दृष्ट्वा जृम्भमाणं ते क्रमितुं शतयोजनम् ।

वर्धिणा पूर्यमाणं च सहसा कानरोत्तमम् ॥

१.

सहसा शोकमुत्सृज्य प्रहर्षेण समन्विताः ।

जिनेदुस्तुष्टुवापि हनुमन्तं महाबलम् ॥

२.

प्रहृष्टा विस्मिताश्चैव वीक्षन्ते स्म समन्ततः ।

त्रिविक्रमकृतोत्साहं नारायणमिव प्रजाः ॥

३.

संस्तूयमानो हनुमान्वयवर्धत महाबलः ।

समाविध्य च लाङ्गलं हर्षाच्च बलमेयिवान् ॥

४.

तस्य संस्तूयमानस्य सर्वैर्वानरपुङ्गवैः ।

तेजसा पूर्यमाणस्य रूपमासीदनुत्तमम् ॥

५.

यथा विजृम्भते सिंहो विवृद्धो गिरिगह्वरे ।

मारुतस्यौरसः पुत्रस्तथा सम्प्रति जृम्भते ॥

६.

अशोभत मुखं तस्य जृम्भमाणस्य धीमतः ।

अम्बरीषमिवाऽदीप्तं विधूम इव पावकः ॥

७.

हरिणीमुत्थितो मध्यात्सम्प्रहृष्टतनुः ।

अभिवाद्य हरिन्वृद्धान् हनूमानिदमब्रवीत् ॥

८.

श्रीमद्राष्ट्रसूत्रे-किष्किन्धाकाण्डे

२३६

अरुजन्पवत्प्राणि हुताशनसखोऽनिलः ।

बलवत्प्रमेयश्च युराकाशगोचरः ॥

तस्याहं शीघ्रवेगद्वय शीघ्रगस्य महात्मनः ।

मारुतस्यैरसः पुत्रः प्लवने नास्ति मत्समः ॥

उत्सहेयं हि विस्तीर्णमालिखन्तमिवाप्स्वरम् ।

मेरुं गिरिमसङ्गेन परिगन्तुं सहस्रशः ॥

बाहुवेगप्रणुजेन सागरेणाहमुत्सहे ।

समाप्लावयितुं लोकं सपर्वतनदीहृदम् ॥

ममोरुजङ्घवेगेन भविष्यति समुत्थितः ।

सम्मूर्छितमहाप्राहस्समुद्रो वरुणालयः ॥

पन्नगाशनमांकाशे पतन्तं पक्षिसेविते ।

वैनतेयमहं शक्तः परिगन्तुं सहस्रशः ॥

उदयात्प्रस्थितं वापि ज्वलन्तं रश्मिमालिनम् ।

अनस्तमितमादित्यमभिगन्तुं समुत्सहे ॥

[पृथिव्या दक्षिणं तावदुत्तरं गन्तुमुत्सहे] ।

ततो भूमिमसंस्पृश्य पुनरागन्तुमुत्सहे ॥

प्रवेगेनैव महता भीमेन प्लवगर्षभः ।

उत्सहेयमतिक्रान्तुं सर्वानाकाशगोचरान् ॥

सागरं क्षोभयिष्यामि दारयिष्यामि मेदिनीम् ।

पर्वतांश्चूर्णयिष्यामि प्लवमानः प्लवङ्गम् ॥

हरिष्याम्यूरुवेगेन प्लवमानो महार्णवम् ।

लतानां विजिह्वं पुष्पं पादपानां च सर्वशः ॥

सप्तप्रष्टितमस्तु

अनुयास्यन्ति मामद्य प्लवमानं विहायसा ।
 भविष्यति हि मे पन्थास्त्वातेः पन्था इवाम्वरे ॥ २३७
 चरन्तं घोरमाकल्यन्मतिष्यन्तमेव वा ।
 द्रक्ष्यन्ति निपतिष्यन्तं सर्वभूतानि वानराः ॥ २१
 महामेघप्रतीकाशं मां च द्रक्ष्यन्तं वानराः ।
 दिवमावृत्य गच्छन्तं असमानमिवाम्बरम् ॥ २२
 विधमिष्यामि जीमूतान्कम्पयिष्यामि पर्वतान् ।
 सागरं क्षोभयिष्यामि प्लवमानसमाहितः ॥ २३
 नैनतेयस्य वा शक्तिर्मम वा मारुतस्य वा ।
 हस्ते सुपर्णराजानं मारुतं वा महाजवम् ॥ २४
 न तद्भूतं प्रपश्यामि यन्मां प्लुतमनुब्रजेत् ।
 निमेषान्तरमात्रेण निरालम्बनमम्बरम् ॥ २५
 सहसा निपतिष्यामि घनाद्विद्युदिवोत्थिता ।
 भविष्यति हि मे रूपं प्लवमानस्य सागरे ॥ २६
 विष्णोर्विक्रममाणस्य पुरा त्रीन्विक्रमानिव ।
 बुद्ध्या चाहं प्रपश्यामि मनेन्द्रेण च मे तत् ॥ २७
 अहं द्रक्ष्यामि वैदेहीं प्रमोदध्वं प्लवङ्गमाः ! ।
 मारुतस्य समो वेगे गरुडस्य समो जवे ॥ २८
 अयुतं योजनानां तु गमिष्यामीति मे मतिः ।
 वासवस्य सवज्रस्य ब्रह्मणो वा सैयम्भुवः ॥ २९
 विक्रम्य सहसा हस्तादमृतं तदिहानये ।
 लङ्कां वापि समुत्क्षिप्य गच्छेयमिति मे मतिः ॥ ३०

श्रीमद्रामायण-किष्किन्धाकाण्डे

३१
नृहासं हननोपेतौ महान्तौ पुरुषर्षभौ ।

३२
नूनमेष्यमि वेदेही रामस्य सहिषीं प्रियाम् ।

३३
तमेवं दानूश्रेष्ठं गर्जन्तममितौजसम् ॥

३४
प्रहृष्टा हृष्टा तत्र समुदैक्षन्त विस्मिताः ।

३५
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ज्ञातीनां शोकनाशनम् ॥

३६
उवाच परिसंहृष्टो जाम्बवान्हरिसत्तमम् ।

३७
“वीर ! केसरिणः पुत्र ! हनूमन्मारुतमज ! ॥

३८
ज्ञातीनां विपुलशोकोस्त्वया तात ! प्रणाशितः ।

३९
तव कल्याणरुचयः कपिमुख्यास्समागताः ॥

४०
मङ्गलं कार्यसिद्ध्यर्थं करिष्यन्ति समाहिताः ।

४१
ऋषीणां च प्रसादेन कपिवृद्धमतेन च ॥

४२
गुरुणां च प्रसादेन पूवस्व त्वं महार्णवम् ।

४३
स्थास्यामश्चैकपादेन यावदागमनं तव ॥

४४
त्वद्गतानि च सर्वेषां जीवितानि वनौकसाम् ।”

४५
तन्मुहुः हरिशार्दूलस्तानुवार्धं वनौकसः ॥

४६
“नेयं मम मही वेगं लङ्घने धाम्यिष्यति ।

४७
एतानीह नगस्यास्य शिलासंकटशालिनः ॥

४८
शिखराणि महेन्द्रस्य स्थिराणि सुप्रहान्ति च ।

४९
एषु वेगं करिष्यामि महेन्द्रशिखरोर्ध्वम् ।

५०
नानाद्रुमविकीर्णेषु धातुनिष्यन्दशोभिषु ।

५१
एतानि सर्वाननृषं पादयोः पूवर्ता वराः ! ॥

सप्तषष्टितमः

पृथतो धारयिष्यन्ति योजनानामितशतम् ।”

ततस्तं मारुतप्रलयस्स हरिर्मरुतात्मजः ॥

आरुरोह नगश्रेष्ठं महेन्द्रमरिमर्दनः ।

वृत्तं नानाविधैर्दृक्षैर्मृगावितशाद्वलम् ॥

लताकुसुमसम्बाधं नित्यपुष्पफलद्रुमम् ।

सिंहशब्दौलघरित भक्तमातङ्गसेवितम् ॥

महाद्विजगणोद्भुतं संलिलोन्मीडसंकुलम् ।

महोद्विरुच्छितं शृङ्गैर्महोद्विरुच्छितं स हावलः ॥

विचित्रार हरिश्रेष्ठो महेन्द्रसमविक्रमः ।

पादिभ्यां पीडितस्तेन महाशैलो महात्मना ॥

ररास सिंहाभिहतो महान्मत्त इव द्विपः ।

मुमन्व सलिलत्पिण्डान्विप्रकीर्णशिलोच्चयः ॥

वित्रस्तमृगमातङ्गः प्रकम्पितमहाद्रुमः ।

नागगन्धर्वभिधुनैः पानसंसर्गकर्कशैः ॥

उत्पतद्भिश्च विहगैर्विद्युत्प्रणैरपि ।

त्यज्यमानमहासानुस्संनिलीनमहोरगः ॥

चलशृङ्गशिलोद्घातस्तदाऽभूत्स महागिरिः ।

नेःश्वसद्भिस्तदाऽऽतैस्तु भुजङ्गैरर्धनिस्तृतैः ॥

संपताक इवाभाति स तदा धरणधरः ।

ऋषिभिश्चासम्भ्रन्तैस्त्यज्यमानशिलोच्चयः ॥

सदि महति वान्तोऽस्य सार्थहान इवाध्वगः ।

२४८६

श्रीमद्रघुवर्ण-किष्किन्धाकाण्डे

वीरवान्कासमेहितात्मा हरिप्रवीरः परवीरहन्ता ॥

मनुष्यमाणादिहानुभावो जगाम लङ्कां मनसा मनर्जी ।

इत्यादि श्रीमद्रघुवर्ण आदिकाव्ये वाल्मीकीये चतुर्विंशत्हासकायां संहितायां

किष्किन्धाकाण्डे सप्तषष्ठितमस्तर्गः

श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डस्तमाप्तः

॥ नामावली ॥

लक्ष्मीसहस्रनामस्तोत्रम्	४	रामब्रह्मनासकपूजा	१
सुब्रह्मण्यसहस्रनामस्तोत्रम्	६	नारायणस्तोत्रम्	१
श्रीदिग्विजयसहस्रनामस्तोत्रम्	६	सौन्दर्यलहरी	२
कुण्डलसहस्रनामस्तोत्रम्	४	सूर्यनमस्कारः	२
चतुर्भुजसहस्रनामस्तोत्रम्	४	गद्यत्रयम्	२
श्रीलक्ष्मीनृसहस्रनामस्तोत्रम्	४	देवीस्तोत्रकदम्बः	६
वेङ्कटेशसहस्रनामस्तोत्रम्	४	परमेश्वरस्तोत्रकदम्बः	६
भवानासहस्रनामस्तोत्रम्	४	सन्ध्यावन्दनम् (याजुषम्)	३
अन्नपूर्णसहस्रनामस्तोत्रम्	४	श्यामलादण्डकम् द्वापिण्डं	३
श्रीकाविकासहस्रनामस्तोत्रम्	४	मुकुन्दमाला	१
राणपतिसहस्रनामस्तोत्रम्	६	देवीवज्रमाला	१
श्रीगोपालसहस्रनामस्तोत्रम्	४	देवीमानसिकपूजा	१
श्रीसीतासहस्रनामस्तोत्रम्	४	तर्कसङ्ग्रहः	१२
श्रीरामसहस्रनामस्तोत्रम्	४	ब्रह्मसूत्राणि—(मूलम्)	४
बालासहस्रनामस्तोत्रम्	४	यजुर्वेदाद्विकम्	१०
आज्ञनेयसहस्रनामस्तोत्रम्	४	बालरामायणम्	२
शिवसहस्रनामस्तोत्रम्	४	विवेकचूडामणिः	६
श्रीशङ्कराचार्यादिस्तोत्राणि	३	रुद्रनमकचमकम्	३
अलवन्दारस्तोत्रम्	२	श्रीवैष्णवाद्विकम्	६
लक्ष्मीनृसिंहस्तोत्रम्	१	आपामञ्जरी (प्रश्नोत्तरे)	४
हरिमिहस्तोत्रम्	१	व्रततराकरः	४
श्रीलक्ष्मीनारायणस्तोत्रम्	३	श्रीगोविन्ददादश (चतुर्दश)	१
दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम्	१	मञ्जरिकास्तोत्रम्	१
आदित्यहृदयम्	१	श्रीमद्भगवद्गीता—(मूलमात्रम्)	६
शिववचनम्	२	शब्दमञ्जरी—(दृढपत्रात्मिका)	३३
शिवानन्दलहरी	२	तिङन्तमञ्जरी—धातुपाठसहिता	४
अ. नृनारकस्तोत्रम्	१	लघुसिद्धान्तकौमुदी	१३
		अमरकोशः—(मूलमात्रम्)	१२

वाविलु रामखामिशास्त्रुलु अण्ड सन्म

१०० २५२, एस. पुनेट्ट चन्नपुरी.